KEES VERSTEEGH

DE HONDEN BLAFFEN

WAAROM HET CDA GEEN OPPOSITIE KAN VOEREN

UITGEVERIJ BERT BAKKER

BIBLIOTHEEK RU GRONINGEN
2087 4976

II
chri
CDA
47

De honden blaffen

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

KEES VERSTEEGH

De honden blaffen

Waarom het CDA geen oppositie kan voeren

1999 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

Voor mezelf

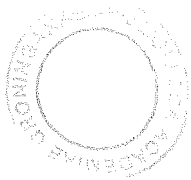

© 1999 Kees Versteegh
Omslagontwerp Kok Korpershoek
Omslagfoto Roel Rozenburg, Den Haag
ISBN 90 351 2063 9

Uitgeverij Bert Bakker is een onderdeel van Uitgeverij Prometheus

INHOUD

Inleiding 7

1 'Wij begeeren de oppositie niet' 11
2 'Ze hebben ons niet meer nodig' 72
3 Bukken voor de boemerang 117
4 Tussen bestuurderssociëteit en politieke partij 193
5 Dolende pelgrims in het middenveld 241

Conclusie: Een heidens karwei 274

Noten 284

Verantwoording 291

Literatuurlijst 293

Bijlagen 295

Namenregister 301

INLEIDING

Dit boek behandelt de oppositie van het Christen-Democratisch Appel (CDA) tegen het eerste kabinet-Kok (1994-1998). Het beschrijft de omschakeling van het CDA als spil van de Nederlandse politiek naar een partij in de schaduw van de macht. De onwennigheid met de nieuwe oppositierol komt aan de orde, maar ook de verstoorde verhoudingen tussen de Tweede-Kamerfractie en het partijkader, de moeilijkheden om een eigen politieke boodschap te formuleren, en het wegzakken van de christen-democratie in belangrijke bestuurlijke netwerken.

Het boek sluit af met een antwoord op de vraag waarom de oppositie van het CDA zo slecht uit de verf komt. Aanleiding hiervoor vormen de talrijke aanpassingsmoeilijkheden aan de nieuwe oppositierol, die het beeld van de christen-democratie tussen 1994 en 1998 bepaalden. De vraag is of die moeilijkheden van voorbijgaande aard zijn, of dat er een fundamenteler probleem achter schuilgaat.

Immers, van tijd tot tijd duikt het debat op over de vraag of het CDA wel een politieke partij is zoals andere grote partijen. Moet deze stroming het niet hebben van wat ooit haar *unique selling point* was: het leveren van degelijke en succesvolle bestuurders, een kwaliteit waarvoor het premierschap van Ruud Lubbers lange tijd symbool stond? Werpt de oppositie het CDA niet terug op zijn aard van christelijke partij met een cultuurpolitieke missie, die ongeschikt is als oppositioneel wapen?

Voor een bevredigende beantwoording van deze vragen moet niet alleen het zoeklicht op de christen-democratie worden geplaatst. Ook het verschijnsel oppositie zelf vergt nadere studie: hoe verhouden de kenmerken hiervan zich tot die van de christen-democratie?

Over het CDA is meer geschreven dan over de oppositie. Sterker nog, het is opmerkelijk hoe weinig wetenschappelijke en journalistieke belangstelling er in Nederland bestaat voor dat laatste fenomeen. De enige die ooit met een samenvattende studie over de parlementaire oppositie begon, was de PvdA-politicus Ed. van Thijn. Zijn beoogd proefschrift uit de jaren zestig heeft hij echter nooit voltooid.

Ook in politiek opzicht is de belangstelling gering. De laatste dertig jaar is er met hartstocht gediscussieerd over kiesrechthervormingen, de gekozen minister-president, de noodzaak van meer dualisme tussen kabinet en Kamer, en andere veranderingen die de democratie ten goede moeten komen. Een nadere beschouwing van het verschijnsel oppositie zat er vrijwel nooit bij.

In journalistieke kringen bestaat er zo mogelijk nog minder belangstelling voor dit onderwerp. De oppositie is vaak een sluitpost in de berichtgeving. Krantenkoppen als 'Leefbaar Hilversum moet in de oppositie' verraden eerder neerslachtigheid dan enthousiasme over de democratische taak die wacht. Oppositie wordt in het beste geval beschouwd als een tussenstop tussen twee regeerperioden, in het slechtste als een politiek hospitaal voor in het ongerede geraakte regeringsfracties.

De geringe belangstelling voor de oppositie – een term die in de Nederlandse grondwet niet voorkomt – hangt samen met de dominante staatsrechtelijke opvatting dat in een minderhedenstelsel als het Nederlandse dé oppositie eigenlijk niet bestaat. Net als bij de coalitie zou het gaan om een losse verzameling fracties met zeer uiteenlopende belangen en programma's. Dat gegeven veroordeelt haar tot een zeker onvermogen. De oppositie wordt daarvan pas verlost wanneer de coalitie verschijnselen van ontbinding gaat vertonen.

Hoewel in deze opvatting zeker een kern van waarheid schuilt, roept ze tevens misverstanden op. In de eerste plaats wekt ze ten onrechte de suggestie alsof de oppositie, hoe verbrokkeld ook, helemaal geen waarde heeft als tegenmacht. Een van de belangrijke kenmerken van westerse democratieën is, naast het bestaan van een vrije pers en van onafhankelijke rechtspraak, nu juist het bestaan van oppositiepartijen. 'Een vitale oppositie is belangrijk voor

een goede democratie, en bewaart de regering voor zelfgenoegzaamheid,' zoals premier Kok, leider van het eerste paarse kabinet, in 1995 zei.

In de tweede plaats is ook in minderhedenland Nederland het bedrijven van oppositie een vak. Het is een ingewikkeld ambacht, dat niet op een achternamiddag kan worden aangeleerd en vergt een politieke instelling, mentaliteit, boodschap en organisatie die in belangrijke opzichten verschillen met die van regeringsfracties.

Te vaak wordt oppositiepolitiek slechts beschouwd als verlengde van de regerings- of partijpolitiek. De oppositie lijkt pas klank en kleur te krijgen als de coalitie ruzie maakt, of de economie instort. Zo'n benadering ontkent ten onrechte de eigen waarde van een oppositiepartij.

Vier jaar paars regime (1994-1998) biedt een extra aanleiding de oppositie als democratisch fenomeen nader te bezien. De coalitie van PvdA, VVD en D66 trad in augustus 1994 aan met de thorbeckiaanse opvatting dat het parlement zijn controlerende taken meer zou moeten waarmaken. De jaren daarvoor hadden te veel in het teken gestaan van gebondenheid van de coalitiefracties aan het regeringsbeleid. Die binding had onder meer gestalte gekregen via een gedetailleerd regeerakkoord en regelmatig overleg in het Torentje, de werkplek van de minister-president, tussen ministers en leden van coalitiefracties.

De belofte van de nieuwe coalitie van PvdA, VVD en D66 in 1994 om met deze zogeheten 'monistische' praktijk te breken, bleek een *farce*. Ook zonder het CDA in de regering bleven kabinet en coalitiefracties regelmatig overleg met elkaar voeren en bindende afspraken maken, waardoor de parlementaire vrijheid werd beperkt. Paars bracht de politiek niet meer openheid en controleerbaarheid, zoals was beloofd, maar de 'sorry-democratie'. Daarbij konden falende bewindslieden blijven zitten als ze berouw voor hun zonden zouden tonen. De mislukking van de dualistische benadering geeft des te meer aanleiding de werking en betekenis van de oppositie nader te beschouwen.

De casus 'CDA 1994-1998' biedt in dit opzicht interessant materiaal. Sinds haar oprichting in 1980 had de partij nog nooit met de

kunst van het oppositie voeren te maken gekregen. Als beginners in het vak maakten de christen-democraten veel van de fouten die er op dit gebied te maken vallen.

Als oud-regeringsfractie moest ze belangrijke organisatorische en mentale omschakelingen maken in de richting van een oppositierol. Bovendien kreeg ze, meer nog dan andere partijen, te maken met maatschappelijke invloeden op die rol. Van oudsher hecht de christen-democratie immers grote waarde aan de banden met buitenparlementaire groepen. Dat maakte de oppositie er niet eenvoudiger op. De ervaringen van het CDA tussen 1994 en 1998 bieden dan ook een goede mogelijkheid om aan de hand van praktijkvoorbeelden de *tricks and troubles* van de oppositie te illustreren.

Het boek opent met enkele historische en theoretische beschouwingen over ervaringen van christelijke politici met de oppositie. Vervolgens komt de vraag aan de orde hoe het CDA in 1994 de macht kon verliezen, en in welke politieke, bestuurlijke en maatschappelijke toestand deze gebeurtenis de partij achterliet.

In het derde hoofdstuk volgt een beschrijving van de oppositie van de Tweede-Kamerfractie van het CDA tegen het eerste kabinet-Kok. De factoren die de oppositie bemoeilijkten worden geïnventariseerd. Verschillen tussen een regeringsfractie en een oppositiefractie komen aan de orde, zoals de organisatie, de omgang met informatie, en de verhouding met de achterban.

Daarna volgt een beschouwing over wijzigingen in de partijorganisatie. Veranderde het CDA tussen 1994 en 1998 van een 'bestuurders-sociëteit' in een politieke partij met een nieuwe cultuur? Het vijfde hoofdstuk beschrijft de gevolgen van de oppositierol voor de maatschappelijke en bestuurlijke netwerken van de christen-democratie.

Het boek sluit af met beantwoording van de vraag uit het begin: waarom komt de oppositierol slecht uit de verf?

Kees Versteegh,
Voorburg, december 1998

1

'WIJ BEGEEREN DE OPPOSITIE NIET'

Christelijke politici hebben in Nederland het oppositie voeren uitgevonden. De eerste politieke partij die werd opgericht, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), bood in de tweede helft van de negentiende eeuw verzet tegen het bewind van de liberale regenten. Aanvankelijk alleen, later met de katholieken, bestreed de ARP de liberale kabinetten van die tijd. Daarmee werd de ARP de eerste partij die de oppositie binnen het moderne parlementaire bestel vorm gaf.

De scherpste oppositie in het naoorlogse tijdvak komt eveneens van christelijke zijde. Tussen 1946 en 1952 bestreed de ARP het beleid van de rooms-rode coalities van de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Partij van de Arbeid (PvdA), later aangevuld met de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). De ARP verweet de gezagsdragers dictatoriaal gedrag, landverraad en verkwanseling van het nationaal erfgoed aan Indonesische oproerkraaiers. Het was oppositie van een kaliber dat nadien zelden vertoond zou worden.

Dit hoofdstuk beschrijft de historische ervaringen van de samenstellende delen van het CDA, de 'bloedgroepen' KVP, ARP en CHU, met de oppositie. Wat vertellen ze ons over de christelijke oppositiecultuur, en over oppositiepolitiek in het algemeen? Wat was de relevantie van die ervaringen voor de oppositie van het CDA vanaf 1994?

De geschiedenis van zowel moderne politieke partijen als van de oppositie begint met Abraham Kuyper. In 1879 had deze predikant uit Amsterdam protestantse gelovigen verenigd in de Anti-Revolutionaire Partij. Het was de eerste politieke partij in moder-

ne zin, dat wil zeggen: met een partijdiscipline in het parlement en een partijorganisatie erbuiten. De andere politieke stromingen van die tijd, liberalen, conservatieven en katholieken, vormden slechts losse verbanden. Hun individuele parlementariërs die door kiesdistricten naar Den Haag waren afgevaardigd, beheersten het debat.

De ARP dankte haar naam aan de onvrede in rechtzinnig-protestantse kring over het heersende liberale klimaat van die tijd. Erfgenamen van de Verlichting en de Franse Revolutie, zoals de liberaal Thorbecke, hadden de negentiende eeuw haar politieke gezicht gegeven. In de ogen van Kuyper hadden ze Nederland beroofd van het karakter dat was gevormd tijdens de bevrijdingsoorlog tegen de Spanjaarden: dat van een protestantse natie.

De antirevolutionairen beoogden een tegenwicht te vormen tegen de liberale geest van de eeuw. Met haar rationalisme, geloof in de menselijke ervaring en rede, stond die op gespannen voet met het christelijk geloof dat juist uitging van de Goddelijke ervaring en het geloof. De stelling dat het hier ging om twee elkaar uitsluitende grootheden zou de geschiedenis ingaan als de 'antithese', een begrip dat meer dan honderd jaar later opnieuw zou opduiken in christelijk-politieke kring.

Nederland moest zijn 'protestantse grondtoon' hervinden, zoals Kuyper het formuleerde. Daarvoor was het nodig dat de overheid haar taak als 'dienaresse Gods' weer serieus nam. Dat betekende niet dat zij zelf het evangelie moest gaan verkondigen. Dat paste niet in de moderne tijd met haar religieus pluralisme. Wel diende ze godsdienstige groepen financieel en juridisch bij te staan in hun streven de christelijke samenleving te realiseren door politieke partijen, scholen en andere maatschappelijke organisaties op te richten. Met vorm en inhoud van die instellingen, de inrichting van het godsdienstig erf, moest de overheid zich niet bemoeien. Dat vloekte met het beginsel van 'soevereiniteit in eigen kring', zoals dit antirevolutionaire leerstuk werd genoemd.

Het was Guillaume Groen van Prinsterer die, nog voor het aantreden van Kuyper in de Tweede Kamer, als eerste christelijke oppositiepoliticus deze beginselen tegen de liberalen in stelling zou brengen. Al in 1847, het jaar waarin zijn invloedrijke werk *Ongeloof*

en Revolutie verscheen, had deze oud-kabinetssecretaris van koning Willem I afgerekend met de zijns inziens kwalijke gevolgen van de Franse revolutie. Hij stelde deze gelijk aan ongeloof, aan een verwerping van het christendom en daarmee van alle staatkundige, zedelijke en godsdienstige normen. Revolutie kon in zijn ogen tot niets anders leiden dan tot radicalisme en tirannie.

Tussen 1849 en 1866 betrad Groen van Prinsterer zes keer het parlementair strijdperk om deze beginselen te verdedigen en te getuigen tegen de liberale staat van 1848. Het tirannieke van de erfgenamen van de Franse revolutie zag hij vooral terug in de organisatie van het onderwijs. De liberalen ontzegden andere groeperingen het recht hun kroost op te leiden volgens de christelijke opvattingen. Het door de staat gefinancierde openbaar onderwijs vormde een oneerlijke concurrentie voor de scholen die christenen voor zichzelf oprichtten en betaalden. De hoge diploma-eisen die aan onderwijzers werden gesteld maakte oprichting van christelijke scholen vrijwel onmogelijk.

Zijn parlementaire redes stonden bol van wat in onze tijd getuigenispolitiek wordt genoemd. Vele malen kruiste hij de degens met zijn goede kennis, de liberaal Thorbecke, die hij nog kende uit het Leidse milieu waarbinnen beiden hun academische opleiding hadden genoten. De laatste verweet Groen slechts geïnteresseerd te zijn in agitatie en niet in constructieve medewerking aan het landsbestuur. 'De geachte spreker die onvermoeibaar strijdt, maar zonder ooit in eenige wet een spoor van hetgeen hij wil of bedoelt na te laten,' zo betitelde Thorbecke hem eens. De Dokkumer liberaal Ter Bruggen Hugenholtz wierp Groen zelfs voor de voeten 'de meest indelicate en illoyale' strijd te voeren 'die zich denken laat'.

Groen verwierp dit verwijt. De oppositie was in zijn ogen een zeer serieuze zaak, die niets met vrijblijvendheid te maken had. 'Geen oppositie dan die met beginselen in verband staat; eene, als men het woord gebruiken mag, stelselmatige oppositie,' zo zei hij. 'Heeft het gouvernement een systema, dan moet het niet naar willekeur of luim, maar stelselmatig worden bestreden of ondersteund. En zoo het generlei systema heeft, moet het, reeds uit dien hoofde, het voorwerp zijn eener stelselmatige tegenkanting, die

het tot aftreding, of tot een aannemen en formuleren van beginselen dwingt.'[1]

Groens parlementaire successen waren gering in aantal. Zo slaagde hij er in 1853 niet in een wetsontwerp aangenomen te krijgen dat de stichting van christelijke scholen moest vergemakkelijken. Zijn initiatief volgde op de tegenstand die het politiek bevriende Kamerlid Van der Brugghen in de provincie Groningen had geoogst bij de stichting van een bijzondere lagere school in Uithuizen. Groen kwam met een wetsvoorstel dat de mogelijkheid van een beroep op de kroon wilde openen, om op die manier onwillige provincie- en gemeentebesturen te omzeilen.

Van der Brugghen had zijn liberale tegenstanders in de Kamer al verweten 'blinde vooroordelen' tegen dit soort scholen te koesteren door te spreken van 'sekte-dwepers, dompers en Protestantse Jezuïetenscholen'. Groens pleidooi dat Van der Brugghens optreden 'ook bij de meest partijdige toehoorder de indruk heeft gemaakt van een warm godsdienstig, christelijk hart' vond geen weerklank. De Kamer wees zijn wetsvoorstel af omdat ze wilde wachten op een algemene wet van de minister.

Het zou niet bij deze ene nederlaag blijven. Ook in de jaren daarna zou Groen regelmatig in het stof moeten bijten. Hij vergiste zich in Thorbecke, van wie hij meer begrip voor de christelijke zaak had verwacht. Enigszins gedesillusioneerd en kampend met een zwakker wordende gezondheid, nam Groen in 1866 afscheid van het Kamerwerk.

Het echte weerwerk tegen de liberale regenten moest toen nog beginnen. Kuyper zelf was degene die deze koe krachtig bij de horens vatte. Hij kwam niet uit de Leids-intellectuele leefwereld die Groen had verbonden met de liberalen. Veel meer dan zijn voorganger was hij gericht op de massamobilisatie van de achterban tegen de politieke elite. Zo hadden Kuyper en zijn 'gebeitelde' volgelingen, zoals de journalist Henry Faas de antirevolutionairen ooit typeerde, niet alleen een moderne politieke partij in het leven geroepen, maar *en passant* ook een blad opgericht en een kerk gesticht. In 1886 leidde de 'klokkenist der kleine luyden' de uittocht van eenvoudige gelovigen (ambachtslieden, boeren en onderwijzers) uit de Hervormde Kerk die volgens hem werd gedomineerd

door vrijzinnige theologen. Kuypers volgelingen gingen de gereformeerde kerken vormen.

Al in 1874, nog voor de formele oprichting van de ARP, betrad de gereformeerde vechtersbaas, als afgevaardigde van Gouda, de Tweede Kamer. Kamervoorzitter Dullert had het bijna niet over zijn hart kunnen krijgen om de eigenzinnige 'dominee', zoals Kuyper in de parlementaire salons werd genoemd, als lid te installeren. Liberale Kamerleden sloten onderling weddenschappen af wie er in zou slagen het nieuwe lid het grofst te beledigen.

De komst van Kuyper naar het parlement op de golven van het activisme van zijn achterban, veranderde de politieke verhoudingen fundamenteel. Natuurlijk, voor de oprichting van de ARP was er altijd plaats geweest voor een zekere oppositie, maar die had zich altijd afgespeeld in de beslotenheid van 'gemeen overleg' der regenten.

Al vanaf het ontstaan van de Republiek in 1648 was het politieke stelsel gebaseerd geweest op het particularisme van de zeven verenigde provincies. Binnen een verfijnd stelsel van samenkomst en overleg in de Staten-Generaal kwam elke groepering aan zijn trekken, zodat er geen conflicten uitbraken. Die zouden de handel, de belangrijkste activiteit van de Republiek, alleen maar bedreigen.

Buitenlanders verbaasden zich over deze bijna dwangmatige overlegcultuur. De schrijvers van de Amerikaanse Constitutie bijvoorbeeld, die zich ook in Holland hadden georiënteerd tijdens hun zoektocht naar de ideale balans tussen vrijheid en gebondenheid, hadden scherpe kritiek op die manier van politiek bedrijven. Te veel overleg stond vooruitgang en daadkracht in de weg, schreven James Madison en Alexander Hamilton in hun rapport dat later werd gepubliceerd als onderdeel van de *Federalist Papers*.

Ze waren gestuit op niets minder dan 'imbecility in government', 'discord among provinces', en op te geringe weerstand tegen vijandige invloeden van buiten, zoals uit Frankrijk. Eerder had de eindeloze overlegcultuur snelle ondertekening van de Vrede van Westfalen (1648) in de weg gestaan die formeel een einde maakte aan de Tachtigjarige oorlog. Uiteindelijk was dat gebeurd

zonder toestemming van de Staten van Zeeland.[2]

De komst van de gecentraliseerde eenheidstaat van de Bataafse Republiek die de Franse bezetter (1795-1815) had achtergelaten, veranderde niet veel aan de Nederlandse overlegcultuur. Nog steeds was het doel regionale en andere particularistische belangen de ruimte te geven via een systeem van 'schikken en plooien', zoals de politicoloog Daalder het in een klassiek geworden frase heeft uitgedrukt. Het ingewikkelde spel van geven en nemen moest zo min mogelijk worden doorkruist door opstandige achterbannen. De regenten wendden al hun gezag en invloed aan om eventueel opkomend protest in de kiem te smoren en radicale invloeden te neutraliseren.

Het politiek-bestuurlijk debat werd gevoerd door de edellieden en voorname burgers die waren geschoold in een traditie van tolerantie en pluralisme. Met al hun onderlinge politieke verschillen waren Thorbecke en Groen daar representanten van.

De komst van Kuyper betekende een radicale breuk met die traditie. Hij had weinig op met Leiden, met 'mannen met dubbele namen' en met hun vrijzinnige opvattingen en intellectuele stijl. Hem was het te doen om de massa's te bevrijden die in zijn ogen geknecht en misleid werden door de modernistische dominees van de Hervormde Kerk en de liberale regenten die de ware christelijke geest buiten het onderwijs hielden. De komst van Kuyper naar de Staten-Generaal was dan ook een aanval op de regententraditie van 'politiek onder elkaar', bedreven op grote afstand van de massa's.

Kuypers eerste bijdrage werd nog hooghartig genegeerd. Ze betrof de parlementaire behandeling van het kinderwetje van de liberaal Van Houten, dat kinderarbeid aan banden wilde leggen. Maar bij de bespreking van de wet op het lager onderwijs van het ministerie-Heemskerk kon men niet meer om hem heen.

Kuypers inzet voor het christelijk onderwijs werd, vanwege zijn principiële houding en maatschappelijk activisme, gewaardeerd. Bovendien beschikte hij als dominee over de gave van het woord, hetgeen een debat met hem algauw tot een spektakel maakte.

Met name de liberale aanvoerder in de Tweede Kamer van die

tijd, Kappeyne van de Copello, was dol op een robbertje vechten met de antirevolutionaire voorman. Hij schreef Kuyper bereid te zijn de behandeling van het wetsvoorstel lager onderwijs 'desnoods op te houden' voor het geval de druk bezette Kuyper verhinderd mocht zijn. 'Ik zou er zeer prijs op stellen dat Uwe tegenwoordigheid in de Kamer dan niet werd gemist, want welk beginsel ook zegeviert, het is wenselijk dat elk beginsel krachtig verdedigd wordt,' aldus de liberaal in 1874.[3]

Kappeyne kreeg zijn confrontatie. Kuyper herinnerde hem aan de woorden die de liberaal gesproken had bij de voorbereiding van de 'lagere-schoolwet'. Welke vader wil zijn kind onderwijs onthouden, had Kappeyne gevraagd, als hem dit kosteloos door de staat beschikbaar wordt gesteld? Geen enkele vader zou dat toch doen omdat sommigen, zoals Kuyper, durfden te beweren dat een minderheid werd onderdrukt? Als dat waar zou zijn, zou Kappeyne zeggen: 'Welnu, dan moet die minderheid maar worden onderdrukt, want dan is zij de vlieg die de ganse zalf bederft en heeft zij in onze maatschappij geen recht van bestaan.'

Hier wist Kuyper wel raad mee. De uitspraak van Kappeyne vormde voor hem het zoveelste bewijs van de tirannieke instelling van de liberalen. Als Kappeyne ooit aan de regeringstafel plaatsnam, zo antwoordde hij, en inderdaad bereid zou zijn 'de vlieg te doden die de bereide zalf bederven kon', dan zou Kuyper hem toeroepen: 'Neem dan ook uit het wapenschild der Nederlanden weg de Leeuw, het beeld der fierste vrijheid en stel ervoor in stede de Adelaar met het lam in de klauw, beeld der tyrannie.'[4]

Mede door het geharnast verzet van Kuyper, maar ook als gevolg van de onderlinge verdeeldheid van de liberalen, zou het wetsontwerp van Heemskerk de eindstreep niet halen. Het kabinet begon te dralen, hetgeen Kuyper in 1875 tot een dusdanig uitdagende interpellatie bracht dat de Nederlandse taal tekortschoot bij het onder woorden brengen ervan. 'Dare to be a straight-out man. Dare to stand alone, dare to have a purpose firm, dare to make it known,' riep hij de minister-president toe. Maar Heemskerk versaagde: zijn ontwerp zou voor de verkiezingen van 1877 niet meer in behandeling worden genomen.[5]

Hoe graag Kuyper de confrontaties met zijn liberale tegenstan-

ders ook aanging, ze matten hem ook zeer af. Zijn activiteiten als mobilisator van het gereformeerd volksdeel waren gewoon doorgegaan. In 1877 organiseerde hij een volkspetitionnement tegen de nieuwe ontwerp-schoolwet van zijn tegenstander Kappeyne, die na het vertrek van Heemskerk achter de regeringstafel was terechtgekomen. Een jaar later zou hij een hele nieuwe onderwijsinstelling, de Vrije Universiteit in Amsterdam, uit de grond stampen. En daarnaast schreef hij ook nog stukken in twee bladen; dagelijks *De Standaard*, wekelijks *De Heraut*. Beide bladen betrok hij onbekommerd bij zijn oppositionele strijd. Zo schreef hij in 1877 over het wetsontwerp van Kappeyne dat het ingetrokken voorstel van Heemskerk moest vervangen: 'Nooit te nimmer is de vrije school zó ruw en zó hardhandig aangepakt en op zó barbaarse wijze van de stoep afgedrongen als in dit koele, onbarmhartige, diepkrenkende staatsstuk.'[6]

Het drukke bestaan vrat aan Kuypers gezondheid; hij leed aan slapeloosheid. Het chloorhydraat dat hij met volle teugen innam om die te bestrijden, ruïneerde zijn zenuwstelsel. Kuyper zou het dan ook slechts drie jaar in de Kamer uithouden, om er overigens enkele decennia later terug te keren als minister-president.

De snelle opgang van de ARP aan het einde van de negentiende eeuw had niet alleen te maken met de onderlinge verdeeldheid der liberalen tegenover de strijdbare gereformeerden. Kuyper en de zijnen konden ook oprukken naar het centrum van de macht bij gebrek aan concurrentie van twee andere emancipatiebewegingen die pas later op gang kwamen: de katholieke en de socialistische.

Tot 1796 was het katholieken in Nederland verboden geweest een publiek ambt uit te oefenen. Pas de Bataafse Republiek bracht de juridische gelijkstelling van katholieken met andere godsdienstige groepen. Bovendien moesten ze tot 1848 wachten totdat het verbod op het bestaan van de bisschoppelijke hiërarchie werd opgeheven. Openbare katholieke activiteiten beperkten zich tot diep in de negentiende eeuw tot de culturele en economische sfeer.

Pas in het fin de siècle kwam de politieke bewustwording in katholieke kring goed op gang. In 1883, vier jaar na de oprichting van de ARP, publiceerde de priester en dichter Schaepman een artikel onder de titel: 'Een katholieke partij – Proeve van een Program'.

Daarin bepleitte de geestelijke, naast vrijheid van godsdienst en kerkvergadering, een serie maatregelen op het gebied van onderwijs die sterk deden denken aan hetgeen Kuyper eerder had voorgesteld. Schaepman verlangde bovendien, eveneens in navolging van de AR-voorman, een uitbreiding van het kiesrecht voor het snel uitdijend katholiek volksdeel. In die tijd gold nog het censuskiesrecht: alleen wie een bepaalde som aan belastinggeld afdroeg, mocht stemmen.

Hoewel ook Schaepman streefde naar de oprichting van een politieke organisatie, zou het tot 1904 duren voordat het zover zou komen. Verdeeldheid onder de katholieken was daarvan de belangrijkste reden. Er bestonden grote verschillen tussen de katholieken boven en beneden de grote rivieren. Daarnaast was de katholieke elite – voor een belangrijk deel opgeleid aan de Leidse universiteit – liberaal georiënteerd. Ook leefden er principiële twijfels over de oprichting van een eigen partij.

Terwijl Kuyper had gesteld dat in een wereld 'waarin de zonde woont partijvorming een onafwijsbare noodzakelijkheid' was, betwijfelden katholieke intellectuelen juist of een eigen politieke partij wel het geëigende instrument vormde om het geloof te verbreiden. Zo achtte de Franse filosoof Maritain, die ook in Nederland de nodige invloed uitoefende, de oprichting van een katholieke partij een onbegonnen zaak. Christelijke normen waren volgens hem niet op een eenduidige wijze in politieke stellingnames te vertalen. Bovendien hadden de katholieke standpunten naar zijn mening zo veel redelijkheid dat die ook door niet-katholieken ondersteund konden worden.

Daarnaast betwijfelden nogal wat Nederlandse katholieken of de Lage Landen al rijp waren voor het vertoon van katholiek zelfbewustzijn in de vorm van een eigen politieke partij. Liever sloten zij zich bij anderen aan: in de eerste helft van de negentiende eeuw bij de liberalen die hen in 1848 meer godsdienstvrijheid hadden bezorgd, in de tweede helft van de eeuw bij de Kuyperianen die streden voor een grotere onderwijsvrijheid. 'Zij durfden zich slechts aan te sluiten bij anderen, wanneer ze vrijwel zeker konden rekenen op een goede uitslag. Opportunisme dus,' zo typeerde de historicus Manning het katholiek gedrag.[7]

Voorstellen om naar Duits voorbeeld een interconfessionele partij met de Kuyperianen te vormen, vonden echter geen steun, niet in het minst door vijandige reacties van protestantse kant. De afkeer van Rome was daar nooit ver weg. Groen van Prinsterer had die enkele decennia eerder pregnant verwoord in zijn *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin* (1836). Daarin had Groen de katholieken ingepeperd niet al te hoog van de toren te blazen met hun verlangens naar grotere godsdienstige en culturele vrijheden. 'Zij althans mogen de weldadigheden Gods over Nederland niet miskennen. Het heeft God behaagd hier de macht van het bijgeloof te verdrijven: hier voor het zuiver Evangelie een zetel gesticht; hier een toevluchtsoord tegen de Antichrist van Rome te bereiden; hier lange tijd de zaden van het ongeloof van de kerk te verstikken, of uit de kerk te verbannen.'[8]

Kuyper en Schaepman slaagden er echter in dergelijke tegenstellingen te overbruggen. Zij streefden naar een verstandshuwelijk omdat ze dezelfde vijand en een gemeenschappelijk politiek programma hadden. De schoolstrijd dwong katholieken en calvinisten nauwer samen te werken dan op grond van hun levensbeschouwing kon worden verwacht. Bovendien, zo overwoog Schaepman, was samenwerking met de protestanten uiteindelijk minder schadelijk dan met de liberalen. Gezien de grote sympathie in eigen kring voor de liberalen, zou dat gemakkelijk tot overloop leiden. De kans dat katholieken naar het protestantse kamp zouden overlopen, was veel kleiner.

Ook Kuypers achterban, hoe groot en activistisch ook, was te klein om op haar eentje hervormingen af te dwingen. 'Meer dan een kwart van de Kamer zullen we niet kunnen winnen,' zei Kuyper op het toppunt van zijn macht in 1901 tijdens de verkiezingscampagne die hem het premierschap zou brengen.

Het was dit onvermijdelijk gevoel een minderheid te zijn en te blijven, dat zelfs de strijdbare Kuyper tot schikken en plooien bracht. Hij mocht dan incidentele successen hebben geboekt, een subsidie voor het christelijk onderwijs kon de oppositie niet afdwingen. Wilde hij die binnen bereik brengen, dan moest hij zijn protestantse strijdlustigheid in toom houden en zijn oppositionele toon matigen.

Ook hij kon niet om de aloude traditie van overleg en compromis heen. Ook Kuyper moest het van de steun van niet-geestverwanten hebben, de katholieken, maar ook burgers 'van kleurloze middenstof', zoals de AR-voorman het type kiezer noemde dat ruim een eeuw later als 'zwevend' getypeerd zou worden.

De antirevolutionairen en katholieken zouden dan ook steeds vaker samen met elkaar optrekken in het parlement onder leiding van hun voorlieden De Savornin Lohman en Schaepman. Jonkheer De Savornin Lohman had in 1879 het antirevolutionaire roer van Kuyper in de Kamer overgenomen. Deze advocaat en raadsheer uit Den Bosch was uit geheel ander hout gesneden dan zijn voorganger. Natuurlijk, ook Lohman schoot regelmatig uit zijn slof tegen de liberalen. 'Gij liberale heeren, gij noemt u vrijzinnig, maar gij doodt de vrijheid,' verweet hij hen. De 'heeren' beseften dat onvoldoende doordat 'nooit eerder eene andere partij aan het roer is geweest dan die welke wij de liberale partij noemen'.[9] Bovendien toonde hij zich een beginselvaste Kuyperiaan door het opdringen van de staat in het maatschappelijk leven aan de kaak te stellen. Zo verzette hij zich hevig tegen de oprichting van de Rijkspostspaarbank en de invoering van de leerplicht. Bevordering van spaarzaamheid of leerlust vond hij geen overheidstaak.

Toch wilde Lohman meer zijn dan een principiële vechtersbaas: de jurist onderscheidde zich juist met constructieve commentaren op voorliggende wetsteksten. Op die manier wilde hij zijn politieke beweging voorbereiden op regeringsverantwoordelijkheid. Lohman wilde bewerkstelligen dat 'de partij zich boven het niveau van een oppositiegroepje verhief', schrijft zijn biograaf Suttorp.[10]

Lohman maakte in zijn politieke handelen een zorgvuldig onderscheid tussen parlement en regering. Politieke aanvallen bewaarde hij voor zijn liberale tegenstanders in de Tweede Kamer. Nimmer koos hij het kabinet als doelwit voor zijn verbale kanonschoten. 'Wij zijn gouvernementeel,' schreef hij jaren later in het partijblad, 'omdat 's lands belang eischt dat, als men zelf niet aan het roer staat, men toch anderen niet beletten moet om vooruit te stevenen.' Het parlement 'gouverneert niet', maar 'controleert' slechts, aldus Lohman. Daarom weigerde hij ook begrotingen af te stemmen, niet alleen een gemakkelijke weg – 'een oorkussen

voor luiaards' – maar ook 'ongeoorloofde dwang op de Kroon omdat hiermee feitelijk een bewindsman wordt verworpen'.[11]

Daarmee verschilde hij sterk van mening met Kuyper die buiten het parlement de ARP als partijleider was blijven bestieren. In tegenstelling tot Lohman beschouwde Kuyper het parlement als 'geconcentreerde natie' die begrotingen kon afstemmen en desnoods een heel kabinet naar huis moest sturen. Kuyper liet Lohman in een gepeperde brief weten dat hij diens staatsrechtelijke terughoudendheid 'zeer beslistelijk' verwierp 'als in strijd met het antirevolutionaire beginsel en in strijd met het karakter van ons Hollands staatsrecht'.[12]

Het was niet de enige en laatste botsing tussen de twee. Kuyper ontpopte zich steeds meer als politieke plaaggeest voor Lohman. Inzet van hun steeds scherpere onderlinge conflicten was de vraag in hoeverre Kamerleden hun eigen verantwoordelijkheden hadden en los van de partijlijn konden opereren. Lohman stond, zo schreef hij in 1899, het ideaal voor ogen 'van de Oud-Germaansche volksvergadering waar de mannen van ervaring en gezag het woord voerden om door dat woord geheel de vergadering mee te slepen'.[13] Kuyper wilde juist dat de AR-parlementariërs zich zouden opstellen conform de partijlijn.

Op de achtergrond sluimerde een verschil van mening over de verhouding tussen geloof en politiek. Lohman bestreed Kuypers stelling dat uit Gods normen concrete politieke standpunten waren af te leiden. Een dergelijke visie bemoeilijkte volgens Lohman het zoeken naar de waarheid en het zelfstandig denken.

Belangrijker nog was dat Lohman en Kuyper totaal verschillende mensen waren. Lohman was de fijnbesnaarde jurist, thuis in het intellectuele klimaat van de Tweede Kamer, en met een grote voorliefde voor de juridische analyse. Die ging zover dat hij zondags, na de kerkgang, bij thuiskomst eerst een arrest van de Hoge Raad ter hand nam, om het gevoel voor logica terug te krijgen, zoals hij tegenover zijn familieleden verklaarde. Zijn gematigde houding en voorliefde voor juridische en bestuurlijke zaken, maakte dat Lohman de eerste gouvernementele politicus in AR-kring kan worden genoemd. In de schoolpolitieke discussie bracht hij zijn liberale tegenstanders regelmatig in verwarring. Zijn biograaf

schrijft bijvoorbeeld dat Lohman met zijn gematigde opstelling zijn liberale opponenten ertoe bracht hun eis in te slikken dat subsidiëring van het christelijk onderwijs pas mogelijk kon worden na een grondwetswijziging.

Kuyper daarentegen was de doener, de massamobilisator, gericht op het bewaken van de orthodoxie, en op het slaan van een band tussen de Haagse heren enerzijds, en de boeren, onderwijzers en middenstanders in het land anderzijds.

Gezien de grote verschillen tussen Kuyper en Lohman was een breuk onvermijdelijk. Toen de twee in het midden van de jaren negentig opnieuw met elkaar overhoop kwamen te liggen over een voorstel tot verruiming van het kiesrecht – naast de schoolstrijd het tweede grote politieke thema uit die tijd – gingen ze politiek uit elkaar. In 1898 scheidden De Savornin Lohman en de zijnen zich af onder de naam 'vrij-Anti-Revolutionairen'. Na enkele fusies met kleinere politieke bewegingen doopten zij zich ten slotte om tot de Christelijk-Historische Unie.

De partij zou als los georganiseerd politiek gezelschap gaan opereren, allergisch voor machtspolitiek en dogmatisme. Haar programmatisch streven was vaag. De CHU ambieerde 'een christelijke staat in protestantse zin'. Gods geboden waren slechts 'richtsnoer en toetssteen'.

Kuyper was er de man niet naar deze tegenslag als een nederlaag te zien. Onverminderd bleef hij de nadruk leggen op de noodzaak van één christelijk front, en bleef hij de profeet van de antithese. Een latere toespraak voor bestuurders van de Gereformeerde Kerk (1909) getuigde daar nog eens van.

'Vrees nooit voor een duurzaam uiteenvallen der Coalitie. Al werd ze straks tijdelijk losgewrikt, altoos zal ze uit natuurlijke aandrift haar krachten herwinnen, en hoe voller ge de nadruk op de Antithese legt, des te vaster zal ze inwortelen. Bij tal van afgelegen vraagstukken moogt ze gedeeld staan, zodra deze Antithese trilt, huivert de zenuw in uw gevoel vanzelf op.'[14]

Hiermee vergeleken stak Lohman wat saai en degelijk af. Zijn deskundige juridische bijdragen gaven hem echter groot gezag in het parlement. Hij hielp teksten voor het nieuwe Wetboek van strafrecht vervaardigen. Ook werd hij opgenomen in een com-

missie die een grondwetswijziging moest voorbereiden met het oog op de invoering van nieuwe onderwijsbepalingen.

Met zijn gematigde opstelling onderscheidde Lohman zich ook van de katholieke voorman Schaepman. Deze had na de aanname van de wet voor het lager onderwijs ten tijde van het kabinet Kappeyne gepopeld om het politieke strijdperk te betreden. Schaepman was vaak op de publieke tribune van de plenaire vergaderzaal gesignaleerd, met de kennelijke bedoeling zich goed op zijn toekomstige parlementaire taak voor te bereiden.

Na zijn aantreden in 1880 kregen niet alleen politieke tegenstanders onder de Kamerleden, maar ook het kabinet er bij hem flink van langs, al poogde Schaepman de oppositie lichtvoetiger te voeren dan Kuyper had gedaan. De bestrijding van de achterstelling van de christelijke scholen vormde daarbij opnieuw een rijke inspiratiebron.

Inmiddels was in 1878 de schoolwet van de liberaal Kappeyne aangenomen die de kwaliteitseisen voor het onderwijs behoorlijk had opgeschroefd. Daarmee werden de christelijke ouders met hun particuliere scholen op kosten gejaagd. Het christelijk onderwijs was daarmee volgens Schaepman zo vrij 'als de Poolse bisschoppen onder de ukazen van de csaar'. Het bijzonder onderwijs had 'de armoede en het toezicht. Kan het anders dan sterven?'[15]

Maar Schaepman richtte zijn pijlen niet alleen op de liberale onderwijswet. Hij had een fijne neus voor wat er onder het volk leefde, en probeerde eventuele onvrede op ontspannen wijze uit te buiten tegen de machthebbers. Zo keerde hij zich tegen de wet-Modderman. Deze beoogde het drankmisbruik terug te dringen door het aan de werkman toegestane gebruik van twee borrels per dag te verbieden. Schaepman zag hierin een poging van de staat tot volksopvoeding, een taak die de overheid in zijn ogen niet toekwam maar aan de Kerk voorbehouden moest blijven. Hij nam het op voor de handarbeider en zijn drankgenot.

'Wanneer men nu zegt dat het niet goed is voor den werkman om een borrel te drinken dan antwoord ik: laat ons billijk zijn. Ieder mensch heeft in zijn leven wel enige opwekking en prikkeling noodig. Wanneer men leeft in een klimaat als dit, bijna het gansche jaar onder een sombere lucht moet rondwandelen, daarbij ge-

drukt wordt door zorgen en huiselijke omstandigheden, dan kan men zich niet altijd blijven voeden met brood, vleesch, aardappelen en groenten en zo als verder die voortreffelijke dingen mogen heten; dan verlangt men wel iets meer. Wij, die in die ruime mate daarvan kunnen genieten, die niet onze toevlucht hoeven te nemen tot een borrel om toch geestrijken drank te gebruiken; wij die den nodigen alcohol voor ons hersen- en zenuwleven toch wel kunnen krijgen zonder tot gedistilleerd onze toevlucht te nemen – wij moeten een weinig billijk zijn tegenover den werkman, hem iets gunnen en niet zijn geheel leven willen reglementeeren naar de idealen van het Nut van het Algemeen of van den "Braven Hendrik".'[16]

Behalve de dankbaarheid van jeneverminnend Nederland, leverde Schaepman dit welsprekend optreden een bestuurlijk succes op. Het wetsvoorstel-Modderman zou op belangrijke punten worden gematigd. Het optreden van de katholieke voorman zou het jeneverkelkje de bijnaam van Schaepmannetje bezorgen.

In 1888 beleefde de samenwerking tussen gereformeerden en katholieken een apotheose. In dat jaar profiteerden beide groepen voor het eerst van de uitbreiding van het kiesrecht. Er ontstond een confessionele meerderheid in de Tweede Kamer die de basis legde voor de eerste christelijke coalitie onder leiding van de antirevolutionair MacKay (1888-1891).

Koning Willem III had hoogstpersoonlijk voorkomen dat Kuyper de zoete overwinning van de emancipatie mocht proeven: de vorst had hem gepasseerd als kabinetsformateur. Het staatshoofd achtte Kuyper te veel een scherpslijper om het land in harmonie te kunnen leiden. Als bewaker van eenheid van de natie had Willem III weinig op met iemand die dezelfde eenheid in zijn ogen bedreigde. Zo was het volkspetitionnement dat Kuyper had georganiseerd voor het christelijk onderwijs en waarmee hij 300.000 handtekeningen had opgehaald, volkomen verkeerd gevallen bij het hof.

Kuyper had met het petitionnement een beroep willen doen op de koning om de schoolwet van Kappeyne van de Copello niet te tekenen. Daarmee had de AR-voorman in koninklijke ogen onge-

oorloofde druk uitgeoefend op het hof en onnodig politieke onrust en verdeeldheid gezaaid. Willem III deelde de mening van de liberalen dat subsidie voor het christelijk onderwijs de eenheid van het Nederlandse volk zou ondergraven.

Van zijn kant had Kuyper er weinig aan gedaan de gunst van de koning te verwerven. Al in 1874 had hij zich in een redevoering dubbelzinnig uitgelaten over het koningschap. Het instituut monarchie beviel hem, de leden van het koninklijk huis minder. 'Alle opperste overheid in monarchie of gemeenebest regeert Dei Gratia. Doch dat goddelijk recht kleeft aan hun kroon maar niet aan hun persoon. Zij zijn gewone schepsels, in den regel nog dieper gezonken dan anderen,' schreef hij.[17]

Het was het kabinet-MacKay dat bewerkstelligde wat de felle oppositie van Kuyper en Schaepman niet had kunnen bereiken: staatssubsidies voor het bijzonder onderwijs. De wet zou de naam van de minister-president zelf krijgen. Conform de antirevolutionaire staatsleer had het voorstel bescheiden politieke ambities. Het kabinet wilde niet alles regelen. Hoewel het subsidie verleende aan lagere scholen op christelijke grondslag, besefte MacKay dat het aan het initiatief van de ouders zelf lag of die zouden ontstaan.

Wat vooral veranderde, was dat het kabinet zulke pogingen niet meer zou tegenwerken. 'Het behoort zeker niet tot zijne roeping het vrije onderwijs tegen te werken of te bemoeilijken tot nadeel van de nationale ontwikkeling,' schreef MacKay in de memorie van toelichting op het wetsvoorstel.[18]

Lohman, die was gevraagd zitting te nemen in het kabinet, had dat in eerste instantie geweigerd. 'Ik moet de aangename post blijven bezetten van vechtersbaas en mijn naam van een nijdig man eer aandoen,' schreef hij Kuyper.[19] Toen het kabinet-MacKay door diverse ministerscrises geteisterd werd, vervulde hij echter in 1890 en 1891 toch nog het ministerschap van Binnenlandse Zaken.

Ook in de navolgende decennia trokken protestanten en katholieken regelmatig met elkaar op. Toch ontstonden er ook steeds

meer spanningen tussen de twee stromingen die het fin de siècle zijn politieke dynamiek hadden gegeven.

De grondwetswijziging van 1917 – de zogeheten pacificatie – speelde daarbij een belangrijke rol. Nadat de rechten voor het bijzonder onderwijs en het algemeen kiesrecht constitutioneel waren vastgelegd, ontviel de twee christelijke stromingen een zeer belangrijk bindmiddel. De achterstelling van het onderwijs dat in de laatste decennia van de negentiende eeuw een rijke bron was geweest van oppositioneel wapengekletter, was verdwenen.

Concurrerende emancipatie, splijtende geloofskwesties en politieke wrijvingen tussen katholieken en protestanten gingen de verhoudingen steeds meer bepalen. Het groeiend aantal katholieke organisaties, de aanzwellende politieke aanhang voor Schaepman – zeer geholpen door het hoge geboortecijfer in Roomse kring – zorgden voor groeiend zelfvertrouwen. Steeds meer katholieke leidende figuren gaven gehoor aan de oproep van paus Leo XIII die in zijn encycliek *Rerum Novarum* (1893) zijn geloofsgenoten had opgeroepen uit hun 'getto's' te komen en te midden van de ongelovigen actief te werken aan de kerstening van de wereld. In zo'n klimaat werd – ook in Nederland – de oprichting van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) in 1926 vanzelfsprekend.

De antirevolutionairen waren maar zeer ten dele bereid aan dit groeiend activisme ruimte te bieden. Onder leiding van Kuyper ontwikkelden zij zich tot rasregeerders die hun oppositieverleden definitief van zich af hadden geschud. Tussen 1901 en 1940 stond de partij vrijwel onafgebroken aan het roer van de regering en leverde zij vier minister-presidenten aan negen coalitiekabinetten: Kuyper (1901-1905), Heemskerk (1908-1913), Colijn (1925-1926 en 1933-1939) en Gerbrandy (tijdens de Londense ballingschap van de Nederlandse regering tussen 1940 en 1945).

Het was het laatste kabinet-Colijn dat juist door de RKSP ten val zou worden gebracht. Zodra het in de Tweede Kamer was aangetreden zonder dat het op een parlementaire meerderheid kon rekenen, diende de RKSP-fractie een motie van afkeuring in die prompt werd aanvaard. RKSP-fractieleider Deckers sprak in de motie uit 'dat de kabinetsformatie niet heeft geleid tot het optre-

den van een kabinet, dat de nodige waarborgen biedt voor een deugdelijke behartiging van 's Lands belang in gemeen overleg met de Staten-Generaal [en] keurt het aftreden van dit kabinet af'.[20]

Het was de eerste en laatste, maar tevens succesvolle katholieke oppositiedaad. Het was tevens de enige en laatste keer dat een coalitie ten val kwam als gevolg van een motie van afkeuring van een oppositiepartij.

Het katholieke zoeken naar een vooraanstaande plaats in de naoorlogse politiek vormde een voortzetting van het gegroeide activisme van het begin van de eeuw. Daarin slaagden de katholieken beter dan zijzelf hadden verwacht. De erfgenaam van de RKSP, de in 1946 opgerichte Katholieke Volkspartij (KVP), zou de vooroorlogse spilpositie van de ARP overnemen en die meer dan twee decennia niet meer uit handen geven.

De antirevolutionairen moesten de wisseling van de wacht bekopen met zes lange jaren van ontgoocheling en isolement in de oppositie. Ze stelden zich op als verongelijkte ex-regeerders en hoeders van de vooroorlogse erfenis van de ARP.

'Ik ben niet veranderd,' deelde Jan Schouten, de nieuwe leider van de ARP, in mei 1945 mee na zijn terugkeer uit Mauthausen, het concentratiekamp waar hij de laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog had doorgebracht. De boodschap van de man die in 1933 fractievoorzitter was geworden en dat tot 1956 zou blijven, was niet mis te verstaan: Nederland moest op 5 mei 1945 verder gaan waar het op 4 mei 1940 was gestopt. Zijn eigen partij moest weer de dominante rol gaan vervullen die ze tijdens het interbellum had gespeeld.

Koningin Wilhelmina dacht daar anders over. Zij had de vijf jaren van ballingschap in Londen doorgebracht met vertegenwoordigers van het *ancien regime* onder leiding van de antirevolutionair Gerbrandy. Wilhelmina schreef de snelle nederlaag van Nederland in mei 1940 toe aan de in haar ogen weke democratie van voor de oorlog. Zij was vastbesloten om in het eenmaal bevrijde Nederland zelf de touwtjes in handen te nemen en het oude, in

haar ogen vermolmde, partijbestel te omzeilen.

Enkele weken na de bevrijding verstrekte koningin Wilhelmina de eerste formatie-opdracht dan ook aan een politieke nieuweling, de vrijzinnig-democraat Schermerhorn was een van de politici die geen binding hadden met het traditionele partijwezen. Schermerhorn had zich in het gijzelaarskamp St. Michielsgestel gemanifesteerd als een krachtige figuur die de naoorlogse vernieuwing ter hand zou kunnen nemen. Geen van de vooraanstaande AR-politici had in dit Brabantse gevangenkamp gezeten waar veel van de naoorlogse vernieuwers zoals Schermerhorn, en de socialistische voorman Willem Drees, hun gedachten over het naoorlogs politieke bestel hadden laten gaan.

Schermerhorn moest proberen om 'een nationaal kabinet voor herstel en vernieuwing' tot stand te brengen. Om de politieke onervarenheid van Schermerhorn enigszins te compenseren kreeg hij de politiek rijpere Drees naast zich. Hoewel het kabinet geen parlementaire binding kon krijgen omdat het eerst nieuwe verkiezingen moest voorbereiden, wilden de beide formateurs toch zien of politieke partijen zoals de ARP er steun aan konden geven.

Schermerhorn wilde voorlopig geen nieuwe verkiezingen, onder meer om vernieuwingsbewegingen als de Nederlandse Volksbeweging, waarvan hij voorzitter was, de kans te geven zich verder te ontplooien. De zetels in het parlement die door overlijden of vertrek waren opengevallen, zouden zijns inziens moeten worden bezet door mensen die zich hadden onderscheiden met verzetsactiviteiten of met andere bezigheden waarmee ze het vertrouwen en gezag onder de Nederlandse bevolking hadden verworven.

Schouten liet meteen open en duidelijk weten dit een onjuiste procedure te vinden. Hij meende dat er zo snel mogelijk nieuwe verkiezingen moesten worden gehouden om een kabinet met parlementaire binding mogelijk te maken. De oude staatsinstellingen dienden in zijn ogen met de hoogste spoed opnieuw te worden geactiveerd. De traditionele politieke partijen zouden alle opengevallen plaatsen in het parlement voor hun rekening moeten nemen. De vacante zetels moesten worden opgevuld door politici die al in 1937 op de kieslijst hadden gestaan.

De afwijzende reactie van de ARP op hun vernieuwingsplannen

stelde de beide formateurs dermate teleur, dat zij afzagen van verdere pogingen hun aanstaande kabinet van enige parlementaire steun te voorzien. Zij benaderden vervolgens op persoonlijke titel politici die ze uit hun gevangenschap of elders hadden leren kennen om plaats te nemen in hun kabinet.

Toen de formatie was voltooid en het kabinet-Schermerhorn /Drees was aangetreden, wijdde waarnemend ARP-partijvoorzitter De Wilde, oud-minister uit het kabinet-Colijn, een terugblik aan de formatie van het kabinet van partijlozen, katholieken en socialisten. In zijn betoog klonken de eerste verongelijkte tonen door van aan de kant gezette bestuurders. De Wilde oordeelde dat zijn partij in de hoek was gezet. Gezien de actieve houding in het verzet van vele antirevolutionairen had hun partij dat niet verdiend. Hij stelde de sociaal-democraten en de 'volksbewegers die den mond vol hebben van Christendom en Humanisme' verantwoordelijk voor het gegeven dat 'feitelijk onze mannen geen deel konden hebben in het nieuw gevormde kabinet'.[21]

Het roerig en in de ogen van de antirevolutionairen verdacht verloop van de kabinetsformatie bepaalde ook de houding van Schouten tegenover het nieuwe kabinet. Tijdens het debat over de regeringsverklaring verweet hij Schermerhorn en Drees dat hun kabinet een 'principiële dictatuur' had gevestigd door te weigeren de oude staatsinstellingen nieuw leven in te blazen. 'Ik bedoel natuurlijk niet een dictatuur van de Duitschers, maar wel in principieelen zin, in wezen, eenzelfde dictatuur onder Nederlandsche leiding.'[22]

De katholiek Beel, die als minister van Binnenlandse Zaken was belast met de zorg om de constitutie, voelde zich onmiddellijk aangesproken. Hij speelde de bal terug, en antwoordde dat Schouten zelf inconstitutioneel gedrag vertoonde door als oud-lid van de Tweede Kamer weer in diezelfde Kamer zitting te nemen. Artikel 88 en artikel 94 van de geldende grondwet beperkten de zittingsduur van de Tweede Kamer immers tot vier jaar?

Niet alleen de ARP, maar ook de CHU stond buiten de regering. De 'Unie' lag bijna geheel in duigen. Ze had haar afkeer van een sterke partijorganisatie in de oorlog moeten bekopen met een ver-

splintering van haar potentieel. Toen de politiek leider van de CHU, Tilanus, na de oorlog uit gevangenschap terugkeerde, was het onzeker of de partij de bevrijding zou overleven.

De massale uittreding van de intellectuele top van de partij was daar mede debet aan. Reeds bij het begin van de oorlog hadden zich prominente leden gemanifesteerd zoals secretaris Van Walsum van het CH-hoofdbestuur, die af wilden van de confessionele partijvorming. Zij vreesden een geestelijk isolement en stonden daarom afwijzend tegenover de antithese van de antirevolutionairen. Bovendien bepleitten zij een actievere rol van de overheid in het sociaal-economisch leven dan de confessionelen van de AR altijd hadden voorgestaan.

In januari 1945 liet Van Walsum aan Tilanus weten dat hij uit de partij zou treden. Zijn vertrek was niet het eerste en niet het laatste. De CH-politicus Jaap Burger, die we later nog zullen tegenkomen, had de overstap al in 1926 gemaakt, en zich aangesloten bij de sociaal-democratie. Vlak na de oorlog kwam een ware exodus van CHU-prominenten op gang, eerst naar de Nederlandse Volksbeweging, later naar de Partij van de Arbeid. Ook mensen als Lieftinck, die in het kabinet-Schermerhorn/Drees zou plaatsnemen als minister van Financiën, behoorden tot deze 'Doorbraakgroep'.

Over het verloop van de formatie in 1945 kon men nog zeggen dat de ARP door een procedureel geschil buiten de regering was gebleven. Bij de vorming in 1946 van het eerste parlementaire kabinet na de oorlog was dat geenszins het geval. Daarin kwamen voluit de politieke verschillen op tafel die de ARP tot een langdurige tocht door de woestijn veroordeelden.

Bij de verkiezingen van 1946 verloren de antirevolutionairen vier van hun 17 zetels in het parlement. De nederlaag vormde een teleurstellend resultaat van een verkiezingscampagne waarin de ARP zich had moeten verweren tegen beschuldigingen van behoudzucht. De machthebbers van weleer zaten definitief in het verdomhoekje.

In januari 1946 vertrouwde een verbolgen Schouten zijn partij toe: 'Maakt U met een ding vertrouwd, mijne heren, en dat is hier-

mede: al zouden wij met een program komen nog vooruitstrevender dan dat van de zogenaamde eenheidsvakbeweging [de "communistische" vakbond van die tijd], dan nog zou men van ons zeggen dat wij een burcht van conservatisme zijn, en dat wij niet anders bedoelen dan een mammonnistisch-kapitalistische maatschappij in stand te houden.'[23]

De katholieken verkeerden in een geheel andere positie. Hun partij was door het grote zetelaantal onmisbaar voor coalitievorming. Minder dan de ARP werd de KVP geassocieerd met de oude politieke orde van voor de oorlog. Het was dan ook geen toeval dat Louis Beel, minister van Binnenlandse Zaken in het demissionaire kabinet-Schermerhorn, de formatieopdracht verwierf. Beel was tijdens de oorlog een van de ondertekenaars geweest van het *Eindhovens Adres* waarin een min of meer autocratisch bestuur in het naoorlogs Nederland was bepleit. Bovendien was Beel kortstondig lid geweest van de vernieuwingsgezinde Nederlandse Volksbeweging.

Een korte formatie van slechts één maand volgde. Eén ding werd snel duidelijk. 'Een christelijke coalitie wensen de katholieken niet meer,' zoals de liberale staatsrechtgeleerde Oud later schreef. 'De les van de jaren dertig is niet vergeten.'[24]

In het gijzelaarskamp van St. Michielsgestel en in het kabinet-Schermerhorn/Drees hadden de katholieken ontdekt dat met de socialisten goed viel te praten. Socialistische pleidooien voor een actieve interventie van de staat in het sociaal-economisch leven vonden weerklank in katholieke kring, al bleven KVP'ers zich afwijzend opstellen tegenover de materialistische inslag die zij in de socialistische ideologie meenden te ontwaren. 'Wij katholieken graven dieper, mikken hoger,' had Beel zich in de verkiezingsstrijd van 1946 laten ontvallen.[25]

Een tweede factor die katholieken richting socialisten dreef was de zorg binnen de KVP over een mogelijke radicalisering van de arbeiders. Vlak voor de verkiezingen van 1946 had de communistische vakbond EVC een grote havenstaking georganiseerd die door het leger was neergeslagen. Ook de winst van de CPN baarde menigeen tijdens de ontluikende Koude Oorlog grote zorgen. Door de PvdA bij de regering te betrekken hoopten de katholieken te

voorkomen dat de socialistische achterban zich van de democratische hoofdstroom zou verwijderen.

Een derde motief voor de rooms-rode toenadering vormde het beleid ten aanzien van het voormalig Nederlands-Indië. Op 17 augustus 1945 hadden de Indonesische nationalisten Soekarno en Hatta in Djokjakarta de Indonesische republiek uitgeroepen. Ofschoon koningin Wilhelmina de Nederlandse kolonie al in 1942 een grotere zelfstandigheid in het vooruitzicht had gesteld, accepteerde het Nederlands gezag deze onafhankelijkheidsverklaring niet. Onderhandelingen met de nationalisten volgden, en liepen vlak voor de verkiezingen in 1946 vast. De Indië-politiek werd daardoor een van de voornaamste verkiezingsissues.

De ARP en de CHU hadden zich vanaf 1945 onderscheiden met harde aanvallen op de Indië-politiek van het kabinet-Schermerhorn/Drees. De confessionelen was het niet zozeer te doen om de terugkeer naar de vooroorlogse positie van het koninkrijk. Ze wilden vooral de revolutionaire krachten de kop indrukken. Voor de antirevolutionairen stond de Indonesische opstand gelijk aan de Franse revolutie waaraan de ARP haar naam en identiteit ontleende. Wie Indië aan Soekarno en de zijnen overliet, gaf Insulinde volgens de antirevolutionairen over aan chaos en revolutie. Of, zoals de AR-politicus Bruins Slot het dogmatisch formuleerde: 'Gezag is gezag, overheid is overheid en rebel is rebel. Wie dat niet ziet, brengt een zee van jammer over Indië.'[26]

De katholieken waren evenmin van zins Nederlands-Indië zomaar prijs te geven. De besprekingen over grotere onafhankelijkheid in april 1946 op het St. Hubertusslot op de Hoge Veluwe werden door de KVP-voorman Romme in *de Volkskrant*, in die jaren spreekbuis van katholiek Nederland, betiteld als de 'Week der Schande'.

Toch was de katholieke positie in het debat over de toekomst van de kolonie een wezenlijk andere dan die van de antirevolutionairen. Net als de socialisten hadden de katholieken als relatief jonge emancipatiebeweging nauwelijks eigen kader in het binnenlands bestuur van de overzeese kolonie. Dat werd gedomineerd door liberalen en antirevolutionairen zoals Colijn die op een glanzende carrière in de Oost kon terugkijken. Katholieken en socia-

listen hadden minder gevestigde belangen in de kolonie en konden daardoor elkaar gemakkelijker vinden in de Indië-politiek dan katholieken en protestanten.

In juli 1946 kon het kabinet-Beel aantreden. Het had vertegenwoordigers uit KVP- en PvdA-kring, alsmede enkele politiek dakloze ministers. Een hard debat over de regeringsverklaring volgde. 'Het oude bestand heeft plaatsgemaakt voor een nieuw,' verklaarde Beel uitdagend. De protestantse dominantie van voor de oorlog had moeten wijken voor een verbond van de twee jonge emancipatiebewegingen in de rooms-rode coalitie, dat langer dan een decennium zou standhouden.

Het antwoord van ARP-fractieleider Schouten was bitter. Hij beklaagde zich over de gang van zaken bij de kabinetsformatie. Volgens hem was het daarin niet democratisch toegegaan. Zijn politieke groepering was, net als die van de CHU en van de liberale Partij van de Vrijheid, nauwelijks geraadpleegd. Hij interpreteerde dat als een 'declasseering van bepaalde groepen', waaronder de bevolkingsgroep die de ARP representeerde.[27]

Vervolgens markeerde Schouten de positie van zijn fractie tegenover het kabinet. Hij zei: 'Onze groep is altijd gouvernementeel geweest. Ook thans begeert zij niets anders te zijn. Alleen de Regeering moet het haar mogelijk maken als zoodanig te kunnen optreden. Het hangt van haar beleid af of en inhoeverre we haar kunnen steunen. Hoe meer wij kunnen steunen, hoe liever het ons zal zijn, hoe meer vreugde het ons zal geven. Wij begeeren de oppositie niet. Wij voeren die alleen als naar ons inzicht daartoe de nood ons is opgelegd. Het staat dus aan het kabinet hoe de verhouding tussen dit kabinet en ons zal zijn.'[28]

De ARP was 'gouvernementeel', zei Schouten en daarmee greep hij terug op de term die De Savornin Lohman enkele decennia eerder ook al had gebruikt. Hoewel alle grote politieke partijen, ook de SDAP, inmiddels naar regeringsdeelname streefden en daarmee 'gouvernementeel' konden worden genoemd, zou dit etiket in de twintigste eeuw vooral de ARP en de CHU blijven aankleven.

Dat kwam niet alleen door hun veelvuldige regeringsdeelname. Het paste ook bij de gezagsgetrouwheid van de protestantse ach-

terban van de ARP die haar belette om het overheidsgezag, – 'Gods dienaresse' – in Kuypers bewoordingen, te kraken. De emancipatiebeweging van Kuyper had het gezag niet omver willen werpen, maar 'nationaler' willen maken door begrip te vragen voor de wensen en noden van het achtergestelde, gereformeerde volksdeel.

Veel gereformeerde gezinnen hadden de gewoonte om voor de overheid te bidden. De verheven opvatting over de rol van de overheid – bijbels verankerd in de aanhef van *Romeinen xiii* 'Eert de overheid' – was diep geworteld in de protestantse traditie. Nog in 1992 zou de CHU'er Chris van Veen, die als minister in het kabinet-De Jong diende, verklaren: 'De overheid heeft een transcendent aspect, zij is Gods dienaresse.'[29]

Bij socialisten en liberalen leefden veel minder hoogdravende opvattingen over de staat. Integendeel, met name de eersten hadden het overheidsapparaat lange tijd beschouwd als potentieel onderdrukkingsmechanisme in handen van de bovenlaag van de bevolking. 'De staat verdrukt, de wet is logen, de rijkaard leeft zelfzuchtig voort,' luidt het begin van het tweede couplet van de socialistische Internationale.

De PvdA-politicus Van Thijn beschreef de ambivalentie van de socialisten tegenover de staat ooit als volgt: 'Het bekleden van machtsposities binnen het staatsapparaat kan tot niets anders leiden dan inkapseling. Regeren vanuit een minderheidspositie in het parlement is een doodlopende weg. Maatschappijhervorming moet wel afstuiten op de drie bolwerken van behoudzucht: de economische machthebbers, de logge staatsbureaucratie, en de parlementaire meerderheid.'

Aan de andere kant, vervolgt Van Thijn: 'Wie de machtsverhoudingen wil veranderen moet erbij willen zijn en het dragen van verantwoordelijkheid niet schuwen. Het is deze afweging, dit dilemma dat onze beweging van oudsher bezighoudt. Van Troelstra tot Den Uyl. Van het Zwolse Congres in 1913 tot de Utrechtse partijraad in 1977.'[30]

De liberalen hadden vanouds niet zo'n wantrouwige opvatting over de rol van de overheid als de socialisten, maar zeker ook niet zo'n hoogdravende als de confessionelen. Hun opvatting was za-

kelijker. De staat diende in liberale ogen een aantal klassieke bestuurstaken uit te voeren, en grondrechten van de burger te beschermen. Daaronder vielen onder meer het garanderen van de openbare orde, de veiligheid en constitutionele vrijheden als het bestaan van een vrije pers.

De verschillende opvattingen over de overheid betekende niet dat er grote meningsverschillen tussen de drie bevolkingsgroepen waren over oppositiepolitiek. Voor zowel sociaal-democraten als liberalen golden in oppositioneel opzicht dezelfde beperkingen waarmee Kuyper was geconfronteerd. Ook zij vormden een minderheid die, wilden ze hun wensen in de praktijk brengen, met niet-geestverwanten een verbond moesten vormen. Om de KVP bijvoorbeeld konden socialisten en liberalen niet heen; zonder deze partij was na de oorlog bijna geen coalitie te sluiten. Dat temperde eventuele strijdbaarheid bij voorbaat.

De eerder genoemde Van Thijn signaleert in voorbereidende aantekeningen voor een proefschrift over de parlementaire oppositie in Nederland, dan ook dat voorlieden van liberalen en sociaal-democratischen huize zich met enige regelmaat laatdunkend over de oppositie uitlieten. VVD-leider Oud bijvoorbeeld beschuldigde Schouten er in 1948 van zich te buiten te gaan aan 'ultra-oppositie', waardoor de ARP zich 'min of meer tot onvruchtbaarheid heeft gedoemd'. Op zijn beurt kreeg Oud enkele jaren later van PvdA-voorman Burger te horen dat zijn oppositie tegen het tweede kabinet-Drees 'te weinig opbouwend', 'geforceerd' en 'onnatuurlijk' was.

Socialisten als Suurhoff – minister in het derde kabinet-Drees – wezen erop dat de tijden van grote politieke polarisatie voorbij waren. 'Het is een feit: vroeger stonden uitgangspunten, doelstellingen en programma's der politieke partijen veel vierkanter tegenover elkaar dan nu.' Dat maakte het voeren van oppositie er in zijn ogen niet gemakkelijker op. Alleen de oppositie die 'de vergrijzing en verstarring weet te doorbreken' had in de ogen van Suurhoff toekomst.[31]

Het waren uitspraken die van de confessionelen hadden kunnen komen. Van het verlangen naar een strijdbare oppositie dat Kuyper en Schaepman een halve eeuw eerder had gedreven, was wei-

nig meer over. Zoals Tilanus van de CHU het in het debat over de regeringsverklaring in 1946 ernstig formuleerde: het gouvernementeel karakter van zijn partij maakte slechts een 'loyale, niet geforceerde oppositie' mogelijk. De CHU zou, waar mogelijk, blijven werken aan een 'principieele nationale politiek'.[32]

Het verlies van regeringsmacht in 1946 van ARP en CHU was meer dan statusverlies van politici die zichzelf zagen als natuurlijke regeerders. Met de oppositie dreigden de protestanten behalve de macht ook de strijd om niets minder dan 'de ziel van de Nederlandse natie' te verliezen, ofte wel, de 'protestantse grondtoon' van Nederland zoals Kuyper en de zijnen het hadden uitgedrukt. Anno 1948 luidde artikel 1 van het antirevolutionaire beginselprogramma nog steeds: 'De Antirevolutionaire of Christelijk-Historische richting vertegenwoordigt, voor zoveel ons land aangaat, de grondtoon van ons volkskarakter, gelijk dit, door Oranje geleid, onder invloed der Hervorming, omstreeks 1572, zijn stempel ontving en wenst dit, overeenkomstig de gewijzigde volkstoestand in een vorm die aan de behoeften van onze tijd voldoet, te ontwikkelen.'[33]

In de oppositie kon de ARP dit tamelijk totalitair ogende geestelijk principe niet verwezenlijken. Het was immers constructieve wetgeving, niet oppositionele kritiek die het geestelijk gehalte van de Nederlandse samenleving uitmaakte.

Tot welk dédain voor het oppositiewerk dat leidde, bleek onder meer uit een partijrapport van de ARP dat inging op de verkiezingsnederlaag van 1946. De auteur, partij-secretaris Gosker, erkende dat de oppositierol tegenover het kabinet-Schermerhorn/Drees, waarmee de AR al voor de verkiezingen enigszins had kennisgemaakt, de verkiezingscampagne had vergemakkelijkt. Toch was de antirevolutionairen zo'n rol wezensvreemd, schreef hij.

'Niet langer drukte op haar de volle zwaarte der regeeringsverantwoordelijkheid. Het was nu niet noodig onaangename regeeringsmaatregelen te verdedigen, van afslachten van drachtig vee, van doordraaien van groente, van lage werkloozen-uitkeeringen hadden wij geen last. [...] Wij konden foeteren op de bureaucratie en op de geldsmijterij, wij tekenden verzet aan tegen de willekeur waarmede door de regering werd opgetreden, tegen het niet nale-

ven van de wetten des lands en ongetwijfeld is dat alles ook gedegen gebeurd. Maar toch, de Anti-Revolutionaire Partij is een principieele partij en omdat zij dat is, kan zij niet in die mate gebruik maken van de voordeelen, die aan het "in de oppositie zijn" verbonden zijn, zooals vroeger de SDAP.'[34]

Regeren deed de ARP in naam van een zedelijk principe. Opponeren stond daarmee automatisch onder verdenking van opportunisme. Om die reden werd in AR-kring neergekeken op de liberalen die eveneens in de oppositie verkeerden tegenover het kabinet-Beel. De liberale leider P.J. Oud werd smalend Per Jaar Omgekeerd genoemd, omdat hij naar de mening van veel antirevolutionairen een onbestendige koers tegenover het kabinet voer, vooral op het gebied van de Indië-politiek.

De uitdagende woorden van Beel in zijn regeringsverklaring van 1946 hadden er al op geduid dat de katholieken zich realiseerden dat er een heel nieuw tijdperk was ingegaan. Zij hadden de protestanten uit het centrum van de macht verdreven en verkeerden in de positie de 'grondtoon' van de Nederlandse natie te bepalen. Van de schuilkerk-mentaliteit die de katholieken een halve eeuw eerder had beheerst, was niets meer over. Integendeel, een nieuw rooms triomfalisme werd de vrije loop gelaten.

Het manifest waarmee de KVP de verkiezingen van 1948 inging maakte dat duidelijk. 'De katholiek weet – wat ook menig niet-katholiek beseft –, dat in de beiaard van deze tijd alleen maar redding en vrede is te verkrijgen door vestiging van een nieuwe maatschappelijke orde, op de grondslag van de zedelijke normen, gelegen in de natuurlijke orde en in de Goddelijke openbaring, gelijk deze door het Kerkelijk leergezag worden verklaard.'[35]

KVP-fractieleider Carl Romme was degene die het katholiek triomfalisme in woord en geschrift zou uitdragen. 'Deze voorman, deze generaal, de geweldige, die de phalanx der 32 leidt, de jagermeester, op wiens stem de meute de oren spitst, het orakel der partij,' zoals een journalist van een bevriend dagblad hem beschreef, gaf de hardste repliek op de oude protestantse claim op de Nederlandse volksziel. 'Nu niet en nooit niet meer laat het katholieke volksdeel zich uit de grondtoon van ons volk verdringen,' zei Romme in 1951 in *De Maasbode*.[36]

In 1953 zou Romme nog verder gaan en het hele Nederlandse volk als katholiek beschouwen. In zijn brochure *Katholieke Politiek* schreef hij: 'De Nederlanders, van nature katholiek en met duizend draden ingesponnen in christelijke tradities, bedrijven Goddank in tal van opzichten gezamelijke katholieke politiek. [...] Alles wat in het politieke vlak gebeurt overeenkomstig de ware christelijke normen, noem ik katholieke politiek.'[37]

In dezelfde brochure die doorspekt was met begrippen als saamhorigheid, harmonie en synthese, ging Romme uitgebreid in op het verschijnsel oppositie. In het jaar van verschijning van dit geschrift had de ARP inmiddels de weg terug gevonden naar de regering en was een 'brede basis' van de drie confessionele partijen en de socialisten totstandgekomen.

Een van de bezwaren die men tegen deze gang van zaken zou kunnen inbrengen, schreef Romme, was dat van oppositie geen sprake meer kon zijn. De KVP-leider relativeerde dit nadeel echter ogenblikkelijk. Oppositie vond hij eigenlijk iets onnatuurlijks in het Nederlandse stelsel van coalitiepolitiek. Dat steunde immers op een verzameling minderheidsgroeperingen. De partij die in de oppositie verkeert moet steeds rekening houden met de groep die in de regering zit omdat zij alleen met behulp van deze laatste weer aan de macht kan komen. In tweepartijenstelsels zoals die in Engeland daarentegen 'leeft men vanuit de gedachte: wat aan het bewind is moet radicaal weg en plaats maken voor onze mensen'. Alleen daar was oppositie dan ook goed mogelijk, oordeelde Romme.[38]

Hij ging nog een stap verder. Oppositie was volgens hem in het stelsel van minderheidsgroeperingen niet alleen moeilijk, maar ook onnodig. Want waartoe diende oppositie eigenlijk? Als geweten van de regering? Die rol konden de Tweede-Kamerfracties en politieke partijen ook vervullen. 'Ook zij spelen de rol van elkaars geweten en van Regeringsgeweten. En overigens kennen wij nog een heleboel van die functionarissen meer: bij onze rijkdom van persorganen en bij ons sterk gegroeide organisatiewezen in elke sector van het maatschappelijke leven wemelt het langzamerhand van partijgewetens en van Regeringsgewetens. En dat is op zichzelf goed – zelfs al komt men een dood-enkele keer een wat scheef getrokken geweten tegen.'[39]

Wat Romme niet vermeldde, was dat de brede-basis-kabinetten, en daarmee de afwezigheid van een vitale oppositie, in het belang van zijn eigen partij waren. De KVP was het politieke verlengstuk van een conglomeraat van maatschappelijke organisaties (vakverenigingen, boerenbonden, onderwijsorganisaties) die met een kunstig evenwichtsspel door de partijtop tevreden moesten worden gehouden. Deze taak werd bemoeilijkt als de KVP op één van haar flanken werd aangevallen door een agressief opererende PvdA of VVD.

Dat bleek bijvoorbeeld na 1958, toen de brede basiskabinetten ten einde waren gekomen en de PvdA een scherpe oppositie ging voeren tegen de christelijke coalitie, een jaar later aangevuld met de VVD. Dit veroorzaakte de nodige onrust aan het katholieke arbeidersfront. Het noopte de fractieleiding van de KVP de nodige keren tot concessies in die richting. Getergd typeerde Romme de PvdA-oppositie in die dagen eens als 'een wild zwaaiend hakmes' eerder dan 'een puntig ontleedmesje van een kundigen chirurg'.[40]

De band met diezelfde organisaties leverde ook een argument op tegen een eigen oppositierol. De KVP claimde ter bevordering van het welzijn van volk en natie te regeren, maar ook ter bescherming van de confessionele groeperingen die onder haar vleugels schuilgingen. Oppositie stond gelijk aan verraad aan deze groepen. Het kwam neer op onverantwoordelijk gedrag, de verwerpelijke houding van een vader die het huis verlaat zonder eerst zijn kinderen behoorlijk te hebben grootgebracht. Rommes eerder genoemde brochure stond dan ook vol met verwijzingen naar een 'harmonieuze verbinding van de verschillende ledematen van de samenleving; politieke partijen en andere verbanden'.

De laatdunkende opmerkingen van Romme over het verschijnsel oppositie mochten dan een partijpolitiek doel dienen. Ze sloten ook aan bij opvattingen die teruggingen tot de tijd van Thorbecke, zo blijkt uit de volgende kleine theoretische excursie.

Thorbecke had bij de voorbereidingen van de grondwetsherziening van 1848 al gesteld dat het wezen van de democratie bestond uit de scheiding der machten. De essentie van democratie was niet

de scheiding tussen regering en regeringsfracties aan de ene kant en de oppositie aan de andere, zoals in Groot-Brittannië het geval was. Nee, de kern lag in de controle functie die het parlement als geheel op het kabinet kon uitoefenen, zoals de Franse staatsrechtgeleerde De Montesquieu reeds had betoogd.

Thorbecke zag dan ook weinig in een zelfstandige, laat staan agressieve, rol van de oppositie. Hij wilde niet 'een oppositie van haarkloverij, niet eene oppositie die personen tracht te discrediteren, maar eene oppositie die regeringsprogramma is, die programma tegenover programma stelt'.[41]

De constitutionele opvatting dat eigenlijk niet de oppositie maar het parlement als geheel de controlerende taak heeft te vervullen, is als dualisme de geschiedenis in gegaan. Het betreft de afstand tussen kabinet en coalitie-fracties, waarbij 'de regering regeert en het parlement controleert'.

Deze opvatting had een belangrijk gevolg voor de niet-coalitiefracties, schreef de politicoloog Daalder in een internationale bundel over de oppositie. De regeringsfracties kunnen zich altijd een 'Pontius Pilatus'-achtig gedrag veroorloven tegenover de regering: hun handen in onschuld wassen als een regeringsvoorstel niet goed valt, en op de kar van de regering springen als het succesvol uitpakt.[42]

Geen enkele fractie was volledig regeringspartij en daarmee geen enkele fractie volledige oppositiefractie. 'Binnen het Nederlandse stelsel dreigt oppositie dan ook op te lossen in het systeem, in plaats van een specifiek karakter aan te nemen,' aldus Daalder. Het ene moment kan de regeringsfractie zich afzetten tegen het kabinetsbeleid, het volgende moment weer steunen. De specifieke kenmerken van de oppositie verwateren daarmee.

Het dualisme tussen kabinet en parlement paste tevens in de voorkeur om het landsbestuur aan experts over te laten. Die moesten niet te veel lastig gevallen worden door politiek-ideologische aanvallen vanuit het parlement.

Van Thijn wijst in zijn onvoltooide proefschrift op diverse enquêtes die na de oorlog gehouden zijn over de vraag wat men van het landsbestuur verwacht. Een grote meerderheid bleek er steeds voorstander van dat politieke partijen meer met elkaar zouden sa-

menwerken in plaats van kritiek op elkaar te leveren.[43]

De neiging bestaat politiek op te vatten als een complex en technisch bedrijf. 'Ze beschouwen politiek als een bedrijf dat men graag aan de specialisten overlaat,' schrijft Van Thijn over de ondervraagden in de enquête. Wel verwacht men dat de experts dit bedrijf op efficiënte wijze zullen leiden. 'Een oppositie die de bedrijfsleiding voortdurend tussen de benen loopt, past in deze conceptie niet. Een oppositie die voortdurend een beroep doet op de openbare mening al evenmin. Men wil met rust gelaten worden.'[44]

Deze technische opvatting over het landsbestuur keert terug in de rekrutering van de bewindslieden, constateren zowel Daalder als Van Thijn. De neiging is lange tijd groot geweest om experts van buiten het parlement aan te trekken. In 1966 schreef de eerste dat sinds 1848 zo'n twee derde van de ministers van buiten het parlement afkomstig was. Het parlement, laat staan de parlementaire oppositie, had daar niet zo veel vat op.[45]

De heersende opvattingen over politiek als technisch bedrijf waarbinnen ruim baan moest worden gegeven aan de experts en de oppositie slechts een ondergeschikte rol vervulde, contrasteerde sterk met politieke opvattingen zoals die in Engeland leefden. Daar gold oppositionele controle op het kabinet juist als kern van de democratie.

'The opposition is not a nuisance to be tolerated, but a definite and essential part of the constitution,' aldus citeert Van Thijn de Britse staatsrechtgeleerde Sir Ivor Jennings. Taken zoals controle van de macht en het activeren van kiezers noemde Jennings wezenlijke taken die de oppositie in een democratie toekomen. Andere Britse geleerden zoals oud-minister Lord Bolingbroke, die een ervaring van maar liefst dertig jaar met oppositie opbouwde, gingen nog een stap verder. Bolingbroke noemde oppositie 'a virtue', met als primair doel: 'To wrest the power of the government, if you can, out of the hands that have employed it weakly and wickedly.'[46]

Het waren opvattingen die in Nederland weinig aftrek vonden. Thorbecke had zich ertegen afgezet. Romme deed hetzelfde. De politieke elite van Nederland rechtvaardigde de afwijzing van het

Britse model met een verwijzing naar de eigenheid van het politieke stelsel met zijn minderheidsgroeperingen.

Hoewel ook Van Thijn hier gevoelig voor is, wijst hij erop dat deze eigenheid ook overdreven kan worden. Net als Nederland kan ook de Engelse oppositie alleen met een redelijk en realistisch alternatief programma aan de macht komen. 'Ook daar is slechts een getemperde oppositie mogelijk, omdat de oppositie elk moment tot regeringsverantwoordelijkheid kan worden geroepen en voor de taak staat haar kritiek om te zetten in daden. Bovendien maakt een gematigde oppositie meer kans het vertrouwen der kiezers te winnen dan een extreme oppositie.'[47]

Van Thijn wijst erop dat het verschil tussen de Britse en Nederlandse democratie veel meer ligt in de invloed van de kiezer op de machtsvorming. In een tweepartijenstelsel als het Britse kan de oppositie zich geheel richten op de wensen en onvrede onder de kiezers. Als ze dat goed en succesvol doet, en een meerderheid verwerft bij verkiezingen, is ze zeker van een machtswisseling.

In Nederland is de invloed van de kiezer op regeringswisselingen echter veel beperkter. Het staatshoofd vraagt de kabinetsformateur rekening te houden met de verkiezingsuitslag, maar een verplichting is dat niet. Bovendien zijn verkiezingsuitslagen vaak voor verschillende uitleg vatbaar. De verhoudingen tussen de leiders van de coalitiepartners, tussen de coalitiepartijen zelf, en tussen coalitie- en oppositiefracties is veel bepalender voor de samenstelling van de volgende regering. Desnoods veranderen coalities van samenstelling zonder kiezersuitspraak. Het kwam enkele keren in de geschiedenis voor, in 1951 en 1965 bijvoorbeeld, dat zonder verkiezingen van coalitie werd gewisseld.

Gevolg hiervan is dat een Nederlandse oppositiepartij zich nooit geheel en al op de gunsten van de kiezer kan richten. Ze zal ook de sympathie van één of meerdere van de coalitie-fracties moeten winnen. Oppositie voeren wordt daarmee niet onmogelijk, maar wel ingewikkeld. Ze vergt een doortimmerde strategie richting regeringskamp. Een frontale oppositie werkt contraproductief, omdat ze de coalitie solidariseert, maar ook omdat ze op de kiezer de indruk wekt het landsbestuur te willen splijten.

Op wie richt de oppositie haar pijlen? Wie probeert men uit de

coalitie los te wrikken? Gebeurt dat alleen om de coalitie ten val te brengen, of wil een oppositiefractie eerst een van de coalitie-partners aan zich binden om daar straks een nieuwe regering mee te vormen? Dat zijn maar enkele van de vragen waarvoor een oppositiepoliticus zich gesteld ziet.

De mate van invloed van de kiezer op de kabinetsformatie is niet het enige verschil met het politiek stelsel in Groot-Brittannië, aldus Van Thijn. De rol van het staatshoofd moet ook niet uit het oog worden verloren. De invloed van koning of koningin op een eventuele machtswisseling is op diverse momenten in de parlementaire geschiedenis substantieel geweest, zoals Kuyper aan het einde van de negentiende eeuw ondervond en Schouten direct na de oorlog. Als hoeder van de eenheid van de natie heeft de monarch weinig op met scherpslijpers in de oppositie. Zowel het bestaan van de monarchie als de invloed van het staatshoofd op de kabinetsformatie noopt de oppositie tot matiging van haar toon.

We keren terug naar de ARP van 1946. Oppositiepartij of geen oppositiepartij, wat ze vanaf dat jaar deed was wel degelijk oppositie voeren. Het gebeurde op een on-Nederlandse, frontale manier. Geheel tegen haar 'gouvernementele' zelfbeeld in, bepaalden bittere kritiek en scherp verzet de houding van de ARP tegenover Beel en de zijnen.

De oppositie richtte zich tegen de gehele coalitie en was principieel van aard. 'De ARP ging in de oppositie, afgedankt als het ware, het is niet overdreven om te zeggen; ten prooi aan onpeilbaar diepe frustratie,' schrijft Doeko Bosscher in zijn proefschrift over de naoorlogse ARP.[48]

De sociaal-economische politiek en het Indiëbeleid ontwikkelden zich in hoog tempo tot mikpunten van steeds heviger kritiek. De voornemens van het kabinet-Beel tot een actievere staatsbemoeienis in allerlei maatschappelijke sectoren, of het nu was met de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie – een door Romme gecreëerd samenwerkingsverband van overheid en sociale partners – of met de uitvoering van emigratiewetgeving, konden in AR-ogen geen genade vinden.

Bij de Algemene Beschouwingen van 1946 gaf Schouten enke-

le schoten voor de boeg. Hij waarschuwde de regering tegen 'staatssocialisme en staatsabsolutisme'. Schouten constateerde een 'opsmelting van de maatschappij in den Staat [...] Aldus ontstaat een machtsformatie, een staatsmacht welke het leven in zijn vrijheden bedreigt. [...] De vrijheid gaat gevaar lopen.'[49]

Hoewel op concrete beleidsonderdelen de antirevolutionaire toon heel wat zakelijker was, bleven ook daar pijnlijke botsingen niet uit. Met name het financieel beleid van minister Lieftinck moest het ontgelden. Deze voerde een actief keynesiaans beleid dat in de ogen van de AR-oppositie alleen maar kon leiden tot het opjagen van de staatsschuld. Om dit te voorkomen wilde het kabinet-Beel de lasten voor de hogere inkomens verhogen. Dat schoot oud-minister De Wilde in het verkeerde keelgat. Het plan van de regering om het bezit van vermogenden af te romen, vergeleek hij met het beleid van de NSDAP in Duitsland. De nazi's waren volgens De Wilde in de jaren dertig net zo nivellerend begonnen als Lieftinck. Getergd liet de laatste weten deze wijze van oppositie voeren 'ver beneden de maat' te achten.[50]

Hoewel de kritiek op het financieel-economisch beleid later wat zou verzakelijken, bleven de antirevolutionairen zich opstellen als verdedigers van de vooroorlogse erfenis, zeker als de nieuwe regering trachtte zich daartegen af te zetten. Toen minister Lieftinck zich tijdens de algemene financiële beschouwingen van 1950 permitteerde op te merken dat in het naoorlogse Nederland mensen beter gekleed gingen dan voor 1940, voorzag AR-woordvoerder Van den Heuvel deze observatie onmiddellijk van een bijtend commentaar. 'Ik geloof dat de minister hierbij de toeneming van de schuld met *f* 2000 per hoofd van de bevolking verwaarloosd heeft.'[51]

Ook de CHU hekelde bij diverse gelegenheden 'de enorme uitgroeiing van overheidspersoneel' en de 'geldsmijterij' van na de oorlog zoals fractievoorzitter Tilanus het noemde. In dit verband besprak hij het snel groeiend gebruik van de automobiel door leden van de regering en haar medewerkers. 'Wanneer iemand uit de provincie in Den Haag komt,' zei Tilanus najaar 1946, 'en allemaal auto's ziet rossen en rijden, terwijl in de provincie, wanneer dat nodig is, een bedrijfsauto niet te krijgen is, vraagt men zich af: wat gebeurt daar?'

Vervolgens wierp de CHU-man zich op als verdediger van het vooroorlogse tijdperk van soberheid en zuinigheid, waarden die een halve eeuw later voor 'post-materialistisch' zouden doorgaan: 'Voor 1940 leefden wij sober, dat lag in onze aard. Men zag ministers op de fiets naar hun Departement en naar de Kamer gaan, en op de meest vrolijke manier optreden. Op het ogenblik rijdt alles in een prachtige auto: iedere hoofdambtenaar plus secretaresse – iedere hoofdambtenaar schijnt tegenwoordig een secretaresse te moeten hebben – gaan en komen. In dit opzicht – mijnheer de voorzitter – wordt de burger geïrriteerd.'[52]

Net als bij het sociaal-economisch beleid bleef ook bij de Indiëpolitiek het verleden de oppositie achtervolgen. De AR-politicus die zich op dit gebied het meest roerde, was zonder twijfel de Fries en oud-minister-president Gerbrandy. Voor hem gold de beschrijving die Thorbecke een eeuw eerder eens van een andere noorderling in het politieke leven van toen had gegeven: 'Een Friesche kop, met al de stoutheid en het vierkante dat aan die koppen eigen pleegt te zijn.'[53]

Gerbrandy was na 1945 niet toegetreden tot de Tweede-Kamerfractie van de ARP. Zijn ervaring in Londen (1940-1945), waar hij leiding had gegeven aan Wilhelmina's 'oorlogskabinetten', was mede debet aan zijn afstandelijke houding tegenover deze traditionele partijvorm. Liever werd hij voorzitter van het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid dat ijverde voor behoud van de banden met Nederlands-Indië. De oud-premier zag er een machtig wapen in om de buitenparlementaire oppositie tegen het kabinet-Beel gestalte te geven.

Gerbrandy voer hierbij een dermate onverzettelijke koers dat zelfs de meest geharnaste tegenstanders van Beel ervan opkeken. Zo beschuldigde hij in een lunch met de premier diens regering van landverraad, omdat deze de Indonesische opstandelingen met te veel souplesse tegemoet zou treden. Ook klaagde Gerbrandy dat Beel en de zijnen het parlement steeds met voldongen feiten over het Indiëbeleid confronteerden. Deze handelwijze duidde op een 'stuk totalitaire inslag in het staatsbestel', zoals Gerbrandy het later in een boek over de Indische kwestie noemde.[54]

De oud-premier werd in zijn oppositie gedreven door een groot

dédain voor de vertegenwoordigers van de KVP en PvdA. Giebels, de biograaf van Beel, beschrijft Gerbrandy als een van de mannen die 'hadden gedeeld in de leiding van de staat en die met bezorgdheid zagen hoe in hun ogen ongekwalificeerde leiders van katholieke en socialistische huize het nationale erfgoed naar de bliksem hielpen'.[55]

De minachting bevatte overigens een tragisch element: terwijl Gerbrandy zich na zijn terugkeer uit Londen ontwikkelde tot een rauwe vechtersbaas die geen enkel persoonlijk contact meer had met koningin Wilhelmina, verwierf Beel het politieke adeldom door de belangrijkste vertrouwensman van de vorstin te worden.

De oud-premier ging in het Comité flink tekeer tegen de regering. In 1947 lanceerde hij een felle aanval tegen het kabinet-Beel vanwege het regeringsbesluit tot beëindiging van de eerste politionele actie tegen de Indonesische nationalisten. Gerbrandy riep luitenant-gouverneur-generaal Van Mook op om dat besluit naast zich neer te leggen. Dit kwam Gerbrandy, die er door de regering van verdacht werd zelfs met plannen voor een staatsgreep rond te lopen, op een spreekverbod voor de radio te staan. Regeringscommissaris voor het radiowezen Kesper deelde de stoere Fries de beslissing van het spreekverbod mee en schreef er laconiek bij: 'Het eerste kievitsei is natuurlijk een aangenamer geschenk.'[56]

De partijleiding van de ARP zag Gerbrandy's optreden met groeiend leedwezen aan. Schouten en enkele andere antirevolutionairen hadden zich door hun eigen Indië-standpunt genoodzaakt gezien zitting te nemen in het Comité van Gerbrandy. Maar dat betekende niet dat al zijn acties hun instemming hadden. Beschuldigingen van landverraad pasten niet in de politieke retoriek van gezagsgetrouwe antirevolutionairen.

Toch slaagden Schouten en andere AR-politici er niet in om intellectueel en politiek tegenspel te bieden aan de oud-premier. Schouten gold als een groot spreker die met grote felle ogen donderpreken kon houden. Maar hij had weinig kaas gegeten van de buitenlandse politiek die in de Koude-Oorlogsjaren een belangrijk deel van de politieke agenda bepaalde. De antirevolutionaire voorman was een wat 'ambtenaarlijk' type, die bekendstond om zijn kennis van de calvinistische traditie in al haar verschijnings-

vormen, niet om zijn interesse voor buitenlandse verhoudingen. 'Schouten is één van de meest sublieme producten van de Gereformeerde Jongelingsvereniging, maar dat duidt ook zijn beperkingen aan,' zo typeerde fractieleider Anema van de ARP in de Eerste Kamer hem.[57]

Na de verkiezingen van 1948 stond de ARP opnieuw buitenspel. De gang naar de stembus was nodig geworden door de ontbinding van beide Kamers als gevolg van de grondwetsherziening die samenhing met de komende soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. De ARP had campagne gevoerd met de leuze: 'In Indië niet de chaos der republiek maar de rechtsstaat.' Daarmee had zij weinig misverstand laten bestaan over haar stemgedrag bij de tweede lezing van de grondwetswijziging.

De kabinetsformatie richtte zich echter juist op partijen die de constitutionele verandering wel zouden steunen. Daarom zocht kabinetsformateur Beel naar een bredere basis voor de nieuwe coalitie. Dat had voor de katholieken meteen het voordeel dat ze de invloed van de PvdA op het kabinetsbeleid wat terug konden schroeven. De KVP was namelijk geconfronteerd met grote onvrede aan de rechterkant van de partij over het Indiëbeleid. Die manifesteerde zich in de vorm van een afsplitsing onder leiding van de katholieke oud-minister Welter die met een eigen lijst de verkiezingen was ingegaan. De gebeurtenis had de partijtop geïnterpreteerd als de noodzaak van een behoudender koers.

Gezien het afwijzende Indiëstandpunt van de ARP had het voor de kabinetsformateur echter geen zin om contact op te nemen met Schouten. Wel benaderde Beel de VVD en de CHU die onzekerheid over hun stemgedrag hadden laten bestaan. Om hun stem te winnen bood Beel hun een plaats aan in het nieuwe kabinet, een aanbod dat beide partijen uiteindelijk aanvaardden.

Voor de CHU was daarbij een belangrijke overweging dat, bij afwijzing van de soevereiniteitsoverdracht, het landsbestuur in een diepe crisis zou kunnen vervallen. De nationale en internationale toestand noopten volgens de CHU tot de vorming van een zo breed mogelijke basis. De PvdA was bereid de Unie welwillend tegemoet te treden, onder meer uit verlate dankbaarheid voor het

feit dat in 1939 de CH-politicus De Geer de socialisten uit hun politiek isolement had bevrijd door twee van hen in zijn kabinet op te nemen.

Niettemin mislukte de formatie-Beel. De PvdA had de opzet van de katholieke voorman doorzien om haar invloed terug te dringen en weigerde toe te happen. De nieuwe formateur, Tweede-Kamervoorzitter Van Schaik, deed daarop een slimme zet. Om de PvdA binnenboord te halen bood hij de socialisten het premierschap. Nadat de PvdA alsnog had toegehapt en Van Schaik zelf besloten had als vice-premier op te treden, kon het kabinet-Drees/Van Schaik aantreden.

Terwijl de Tweede Kamer voor de tweede keer over de grondwetswijziging stemde, demonstreerde buiten op het Binnenhof het Comité Handhaving Nationale Eenheid van Gerbrandy. Binnen demonstreerden de antirevolutionairen hun isolement. In beide huizen der Staten-Generaal stemden de AR-fracties tegen het voorstel tot grondwetsherziening dat soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië mogelijk moest maken. Daarmee was de ARP de enige politieke partij die haar verzet tegen de volledige onafhankelijkheid van de ex-kolonie tot het bittere einde toe volhield, zonder dat ze in staat was geweest op het beleid zelf invloed uit te oefenen.

De stemming had een bevrijdende werking op de AR-gelederen. Met de aanname van de grondwetswijziging gingen binnen het partijbestuur de eerste stemmen op die nieuwe regeringsverantwoordelijkheid bepleitten. Een van de belangrijkste struikelblokken voor deelname was immers verdwenen. Werd het niet eens tijd contact te zoeken met andere critici van het kabinetsbeleid in plaats van te zwelgen in het eigen gelijk, zo schreef bijvoorbeeld het aan de ARP gelieerde dagblad *Trouw* steeds vaker.

Schouten reageerde afhoudend op dergelijke geluiden. Misschien was het mogelijk zaken te doen met de socialisten, vooral op economisch terrein, zei hij, maar de AR-voorman wees er tevens op dat het Indië-vraagstuk niet helemaal van tafel was. Het conflict met de Indonesiërs over de status van Nieuw-Guinea was nog steeds niet opgelost. Bovendien riep de aanval van de Republiek Indonesië op Ambon veel anti-Indonesische reflexen bij de AR wakker.

Schouten raakte in de Tweede Kamer nog steeds herhaaldelijk slaags met bijvoorbeeld zijn collega Van der Goes van Naters (PvdA). Die verdedigde de Indiëpolitiek van 'zijn' minister-president Drees als één 'die ons de erkenning brengen zal dat wij den band met Indië hebben gered', zei hij in 1950. Indien echter de AR-politiek was gevolgd zou 'na een ellendigen kolonialen oorlog, na onlusten hier en ginds, na een staatsbankroet, na rechtstreekse interventie van vreemde mogendheden deze band voorgoed verloren zijn gegaan, aldus de sociaal-democraat'.

Schouten schoot, zoals te verwachten viel, meteen uit zijn slof: 'Dat is het standpunt van de revolutionairen [uit Indonesië]. Extremer kan het zelfs niet.' Vervolgens kwam de PvdA'er Thomassen tussenbeide, die Schouten herinnerde aan revolutionairen die de AR als helden had vereerd, namelijk de protestantse strijders tegen de Spanjool. 'Er was ook een revolutie in de zestiende en zeventiende eeuw,' zei hij. Schouten: 'Er waren er vele. Men moet onderscheiden.'[58]

Het was dan ook niet de Tweede-Kamerfractie die een begin zou maken met een bevrijding van de ARP uit de loopgraven van de oppositie. Dat initiatief kwam van mannen met meer afstand tot de dagelijkse politiek, namelijk de AR-fractie in de Eerste Kamer. Had Schouten tijdens de Algemene Beschouwingen in 1950 het kabinet nog verweten dat 'het niet bezit wat blijkbaar nodig is om de geestelijke en morele kant van ons volksleven te wekken en te helpen versterken', de toon in de senaat was stukken gematigder.

Tijdens de Algemene Beschouwingen hield fractievoorzitter Anema een vurig pleidooi voor een regering van nationale eenheid en dus terugkeer van de AR in de gelederen van de regering. 'Onzerzijds heeft het kabinet geen politiek van napleiten, van mokken en wrokken te verwachten; wij wensen thans niet anders dan onze schouders te zetten onder de nieuwe taak, waarvoor het kabinet nu is geplaatst. Wij komen thans, na de opruiming der Indonesische kwestie, met de hand uitgestoken aan het Kabinet en aan de andere partijen tot verenigden arbeid in ons aller nationaal belang.'[59]

De opwinding over de rede was groot. Bij de KVP en de PvdA concludeerde men dat de ARP solliciteerde naar een plaats in de re-

gering. Het protestantse ochtendblad *Trouw*, dat hunkerde naar een einde van het AR-isolement, bracht de redevoering prominent op zijn voorpagina en voorzag haar van gunstige commentaren. Nerveuze besprekingen volgden, onder meer tussen Schouten en Anema, de aanstichter van de verwarring. Schouten nam beleefd afstand van de woorden van zijn partijgenoot. Hij zei dat Anema 'in zijn nobiliteit' zich waarschijnlijk onvoldoende had gerealiseerd welke uitwerking zijn woorden zouden hebben.

Want uitwerking hadden de woorden van de AR-senator. Steeds meer pleidooien klonken om, uiteraard 'voorlopig' en 'in abstracto', de mogelijkheden voor regeringsdeelname onder ogen te zien. De behoefte was groot de ARP een rol te laten spelen bij de wederopbouw van de natie. Ledenverlies en mislukte fondsenwervingscampagnes hadden het malaisegevoel versterkt. Het ongeduld om de politieke wachtkamer te verlaten groeide ook naarmate het meer rommelde in de regeringscoalitie.

VVD-leider Oud manifesteerde zich steeds sterker als politieke stokebrand tegenover het kabinet-Drees/Van Schaik en de 'eigen' liberale minister Stikker. Regelmatig trok hij in de Nieuw-Guinea-kwestie samen op met de oppositie. In 1951 bracht hem dat dusdanig in conflict met zijn partijgenoot Stikker, minister van Buitenlandse Zaken, dat het kabinet-Drees-Van Schaik tot een voortijdig einde kwam.

Het was na deze breuk dat de ARP eindelijk, voor het eerst sinds zes jaar, weer in aanmerking leek te komen voor regeringsverantwoordelijkheid. KVP-fractieleider Romme wilde de bredebasispolitiek voortzetten en de PvdA-invloed nog wat verder terugschroeven. In die opzet paste deelname van de ARP. Bovendien sloot de toenaderingspoging aan bij de 'nationale' gedachtegang van Romme die hij in de eerder genoemde brochure *Katholieke Politiek* had ontvouwd.

Daarin had hij enige kanttekeningen geplaatst bij Beels beschrijving van het rooms-rode verbond als Nieuw Bestand, waarvan Romme zelf aanvankelijk ook een groot voorstander was geweest. Nu karakteriseerde de katholieke voorman echter ineens de coalitie als een verbond 'aan de oppervlakte'. Immers, de politieke alliantie ontbrak het aan de 'diepste zedelijke gemeenschap-

pelijkheid' die de christelijke coalitie van voor de oorlog had gekenmerkt.[60]

Romme, die na een mislukte informatiepoging van Stikker van koningin Juliana de formatieopdracht verkreeg, ging echter omzichtig te werk. Gezien de harde oppositie van de ARP inzake Nieuw-Guinea, vond hij het beter als de antirevolutionairen voorlopig een wat minder politiek geprofileerde post bezetten, zoals Verkeer en Waterstaat. Bovendien wilde hij niet al te uitgesproken ARP'ers in het kabinet, dus liever geen leden van de oppositiefractie in de Tweede Kamer.

Romme benaderde De Gaay Fortman, hoogleraar aan de Vrije Universiteit en een van de vernieuwingsgezinde antirevolutionairen. De Gaay Fortman had zich in AR-kring niet erg geliefd gemaakt met zijn bijdragen aan *Vrij Nederland*, het blad dat opvattingen over Indië en Nieuw-Guinea ventileerde die haaks stonden op die van Schouten en Gerbrandy.

Na gesprekken met Schouten zag de VU-hoogleraar echter toch af van deelname aan het kabinet. Hoewel de fractieleider conform een goede AR-traditie vond dat kandidaat-bewindslieden hun eigen verantwoordelijkheid hadden, had hij toch laten doorschemeren ongelukkig te zijn met een mogelijk ministerschap van de hoogleraar. Schouten wantrouwde de Nieuw-Guinea-koers van het nieuwe kabinet. Ook vond hij dat de ARP qua portefeuilletoedeling onvoldoende aan haar trekken kwam.

Daarop zette Romme koers naar restauratie van de oude coalitie. Dit in afwachting van nieuwe reguliere verkiezingen in 1952. Om echter te laten merken dat het veranderde klimaat bij de ARP niet onopgemerkt aan hem voorbij was gegaan, stuurde Romme na de afronding van de formatie een briefje aan Schouten. Daarin schreef hij de 'beste herinneringen' te bewaren aan de gesprekken met de AR-leider. Van zijn kant was deze maar wat blij dat Romme, de spil van de politiek van dat moment, zich zo vriendelijk had geuit. Tegenover het partijbestuur verklaarde Schouten: 'Nu ben ik zo goed met de heer Romme als ik nooit geweest ben.'[61]

Toch zou de ARP een jaar later slechts met veel moeite aan boord van het regeringsschip worden getrokken. Haar zelfvertrouwen was er niet groter op geworden omdat ze bij de verkiezingen van

1952 opnieuw een zetel moest inleveren. Daarentegen boekten de PvdA en de VVD zetelwinst. De KVP verloor twee zetels.

Hoewel de verschuivingen getalsmatig gezien niet formidabel waren, zag AR-leider Schouten in de uitslag voortekenen van een afbrokkelende steun voor een 'principiële christelijke politiek' en aanwijzingen voor een 'groeiend materialisme'. Romme had eerder gesproken over 'een uiting van groeiende klassegeest'. Dergelijke analyses versterkten het verlangen van de confessionelen om intensiever samen op te trekken. Een vleugje van de vooroorlogse geest van de Kuyperiaanse antithese tussen confessionelen en 'paganisten' leek te zijn teruggekeerd.

In dit verband was ook de gewijzigde houding van de ARP tegenover de Europese eenwording opmerkelijk. Tot voor kort hadden de antirevolutionairen deze ontwikkeling beschouwd als een door roomsen overheerste zaak. De ARP had, net als de CHU, dan ook geweigerd zich aan te sluiten bij de christelijke fractie in het Europees Parlement, de Nouvelles Equipes Internationales. Bij de voorbereiding van het verkiezingsprogramma van 1952 sloeg de ARP echter een aanzienlijk mildere toon aan en liet zich positief uit over de ontwikkeling in de richting van een federalistisch Europa. Twee jaar later sloot de ARP zich net als de CHU alsnog aan bij deze Europese delegatie.

Tijdens de kabinetsformatie van 1952 nam Schouten zich voor zijn huid duur te verkopen. De ARP zou niet afgescheept mogen worden met een paar onbetekenende ministersposten. Een sterke AR in het kabinet leek de beste garantie om weerstand te bieden tegen het snel ontkerstenende klimaat.

Bovendien had Schouten in eigen kring nogal wat tegenstand te verduren tegen mogelijke samenwerking met de PvdA. Zo ontving hij een spoedtelegram van Gerbrandy die sinds 1948 alsnog deel was gaan uitmaken van de Tweede-Kamerfractie van de ARP. De oud-premier drukte de fractieleider op het hart de verstrekkende gevolgen te willen overwegen 'welke het verantwoordelijkheid aanvaarden voor een socialistische, dat is staatssocialistische, dat is dirigistische politiek, welke strijdt met de christelijke staatsopvattingen, zal meebrengen voor ons vaderland en voor de antirevolutionaire partij'.[62]

Schouten hield echter rekening met de uitgesproken wens van Romme om de AR in de regering op te nemen om de PvdA in toom te houden. In de KVP hadden zich steeds meer prominenten bezorgd uitgelaten over de samenwerking met de socialisten. De lijst-Welter, symbool van die onvrede, had er in 1952 een tweede zetel bij gewonnen.

Opnieuw werd de, in de ogen van traditionele antirevolutionairen, 'onechte' ARP'er De Gaay Fortman benaderd, ditmaal voor Justitie. Zijn kandidatuur sneuvelde echter, onder meer omdat Schouten zijn zinnen had gezet op een departement met meer invloed op het sociaal-economisch beleid. Zo wilde hij een einde maken aan het geharrewar rond de noodwet van Drees inzake de ouderdomsvoorziening. Vele antirevolutionairen vonden deze wet een uiting van te ver doorgeschoten staatsinvloed en beschouwden het 'trekken van Drees' als een aantasting van de eigen verantwoordelijkheid. Veel gereformeerde ouderen weigerden op die principiële gronden een AOW-pensioen.

Na de intrekking van de kandidatuur van De Gaay Fortman werd Zijlstra benaderd voor Economische Zaken. Zijlstra was evenals De Gaay Fortman hoogleraar aan de Vrije Universiteit en een intellectueel met dissidente opvattingen. Zo had hij vraagtekens durven zetten bij het AR-beginsel bij uitstek: de soevereiniteit in eigen kring. Op een jaarvergadering van protestants-christelijke werkgevers in 1951 had de VU-hoogleraar dit leerstuk van Kuyper gekarakteriseerd als 'één van de "empty boxes" uit de politieke strijd die in aanmerking komt voor verwijdering uit het politieke arsenaal'.[63] Hij maakte duidelijk geen principieel tegenstander te zijn van overheidsbemoeienis met het sociaal-economisch leven, maar deze van financiële en economische omstandigheden te willen laten afhangen.

Schouten had duidelijk moeite met toetreding van Zijlstra tot het kabinet. Daarmee verschilde hij van de meerderheid van zijn fractie die onder aanvoering van Bruins Slot veel positiever dacht over deelname. Bovendien was inmiddels duidelijk geworden dat naast de nieuwlichter Zijlstra ook een van de meer ervaren AR-Kamerleden zou kunnen toetreden tot het kabinet. Het parlementslid Algera was kandidaat voor Verkeer en Waterstaat.

Uiteindelijk ging Schouten door de knieën. Na een lang gesprek met de hoogleraar in de economie, liet de AR-voorman weten zich niet te zullen verzetten tegen diens overstap naar het kabinet. Schouten besefte dat hij het zijn partij niet opnieuw kon aandoen voor de oppositie te kiezen. Maar de man die zijn partij was voorgegaan in de barre tocht door de woestijn, twijfelde of achter hernieuwde regeringsdeelname het beloofde land schuilging.

De ARP nam met nogal wat compromissen afscheid van zes jaar oppositiepolitiek. Het Nieuw-Guineabeleid van de nieuwe regering zou slechts in de verste verte lijken op hetgeen de ARP in haar verkiezingsprogramma had staan. Ook op economisch gebied had de partij het nodige moeten inleveren. Bovendien keerden veel oude gezichten van de andere partijen in het kabinet terug, voor een oud-oppositiepartij een aanslag op haar geloofwaardigheid.

Voor Schouten was de herintreding in de regering dan ook een kwestie van 'zich schikken in het onontkoombare maar dan ook niet nazeuren', zoals hoofdredacteur Okma van *Trouw* het uitdrukte.[64] Positiever konden of wilden de antirevolutionairen het niet zien. Met de felle oppositie was louter ledenverlies, electoraal verlies en slinkend politiek zelfvertrouwen geoogst. Gehavend meldde de ARP zich in 1952 weer aan de poorten van de macht. Het was louter aan de genade van de andere partijen te danken dat zij werd binnengelaten.

In de jaren na 1952 zou Schouten zijn best blijven doen de eigen identiteit van de ARP te beschermen tegen de 'zeer overwegende en zeer dominerende KVP-fractie' in de brede-basiscoalities die volgden. Daarbij hield hij grote afstand tot de eigen ministers. Tussen hem en Zijlstra kwam het over en weer niet verder dan 'excellentie en meneer Schouten', al was er over en weer veel respect, zo schreef Zijlstra later in zijn memoires.[65]

Met het vertrek van Schouten in 1956 verdween de laatste Kuyperiaan uit de top van de partij. Zijn opvolger, het Tweede-Kamerlid Bruins Slot, zou een heel andere richting inslaan met de ARP. Tot verrassing van vriend en vijand bewerkstelligde hij in 1961 een ommekeer in zijn partij ten aanzien van het Nieuw-Guineaconflict met Indonesië. Na talloze gesprekken met mensen als de zendeling-dominee Verkuyl kwam Bruins Slot tot het inzicht

dat het beter was te praten met Indonesië dan de jonge republiek te blijven boycotten. Ook in andere opzichten ging de antirevolutionaire partij zich steeds 'revolutionairder' opstellen en, wat heette, een progressieve christelijke koers volgen. Door een actieve opstelling van de overheid in het sociaal-economisch leven te bepleiten verwierf de ARP weliswaar veel steun bij de christelijke vakbond CNV, maar ze vervreemdde daarmee steeds verder van de beginselen waarmee Groen van Prinsterer en Kuyper de liberalen hadden bestreden.

Na de strijd van Schouten en de zijnen tegen het rooms-rode bestand zou er lange tijd niet meer van een noemenswaardige christelijke oppositierol sprake zijn. De CHU beleefde tussen april 1965 en november 1966 nog even zo'n periode, vanwege onenigheid over de omroeppolitiek. Maar het kabinet-Cals waartegen de Unie oppositie voerde was een te kort leven beschoren, om een uitgebreide bespreking te rechtvaardigen van de CH-oppositie.

Vanzelf komen we dan aan het einde van de jaren zestig terecht. Het was de tijd van de slinkende aanhang van de confessionele partijen en de eerste, voorzichtige toenaderingspogingen tussen KVP, ARP en CHU die uiteindelijk tot een fusie zouden leiden. Zonder deze besprekingen valt de laatste oppositieperiode die we hier beschrijven, die van de CHU tussen 1973 en 1977, niet goed te begrijpen.

In 1967 was flink de klad gekomen in de aanhang van KVP, ARP en CHU. Tijdens de verkiezingen van dat jaar raakten de drie confessionele partijen hun parlementaire meerderheid kwijt. De electorale neergang en de wens tot voortzetting van een christelijk geïnspireerde politiek vormden aanleiding voor gesprekken tussen KVP-leider Schmelzer, ARP-leider Biesheuvel en CHU-leider Tilanus jr. – de zoon van de oude Tilanus, die in 1968 het fractievoorzitterschap van de CHU had overgenomen.

Na enkele mislukte fusiebesprekingen tussen bestuurders uit AR- en CH-kring vlak na de oorlog was het een tijdlang stil geweest aan het fusiefront. De KVP had eind jaren vijftig enige interesse betoond in christen-democratische samenwerking, maar daar was

door het protestants-christelijke kamp nauwelijks op gereageerd. De slechter wordende verkiezingsresultaten in AR-kring, de positieve ervaringen met de christen-democratische samenwerking in het Europees Parlement, en het vijandelijk gedrag van met name de socialisten tegenover de confessionelen deden echter ook bij ARP en CHU de interesse in nieuwe besprekingen groeien.

Daar kwam bij dat van de godsdienstige animositeit die zich na de oorlog tussen protestanten en katholieken had afgetekend, weinig over was. Net als de ARP had de KVP zich van haar oorspronkelijke gedachtegoed vervreemd. De dreunende aanspraken van katholieken op het Nederlandse volkskarakter van na de oorlog hadden plaatsgemaakt voor zwak-ideologische zinnetjes als: 'De KVP moet vanuit haar christelijke beginselen vooral zorg voor de zwaksten dragen,' zoals het KVP-verkiezingsmanifest uit 1959 het omschreef. Begrippen als 'Waarheid' en 'Goddelijke openbaring' waren er geheel uit verdwenen. De ARP volgde even later door niet meer aanspraak te maken op 'den grondtoon van ons volkskarakter' (Program van beginselen uit 1934), maar op 'die grondtoon van ons volkskarakter' (Beginsel- en algemeen staatkundig program van de anti-revolutionaire partij, 1961). Deze relativeringen maakten de weg vrij voor het nieuwe politieke concept van de christen-democratie.

Wat de bindende beginselen van deze nieuwe politieke stroming waren, was lange tijd onduidelijk en in de jaren zestig en zeventig inzet van hevige politieke debatten. Veruit het meeste bloed en zweet gingen begin jaren zeventig zitten in de zogeheten grondslagdiscussie. Zou de toekomstige partij expliciet een relatie moeten blijven leggen met het Evangelie, zoals met name de ARP wilde, of zou ze meer het karakter van een brede behoudende volkspartij moeten aannemen met wat afstandelijker referenties aan de Bijbel, een optie waarvoor een belangrijke stroming binnen de KVP pleitte?

De verhitte debatten die uit deze vraag voortvloeiden vertraagden het fusieproces danig. Ze leidden uiteindelijk tot de compromisformule dat het Evangelie als richtsnoer gold voor het politiek handelen maar dat ook niet-christenen die zich daardoor geïnspireerd voelden, in de nieuwe politieke formatie welkom waren. De

nieuwe partij zou de benaming Christen-Democratisch Appel krijgen.

Belangrijk was de rol van aan de christelijke partijen gelieerde organisaties bij het eenwordingsproces. Bij de katholieke en protestantse vakcentrales NKV en CNV was ook een verwatering van de eigen levensbeschouwelijke identiteit op gang gekomen. Bij de katholieke NKV zou dat in de jaren zeventig leiden tot een fusie met het 'algemene' NVV tot de Federatie van Nederlandse Vakverenigingen (FNV).

Het CNV dreigde alleen te komen te staan, en vreesde een nog groter isolement als de ARP zich zou vervreemden van CHU en KVP, en daardoor zelfs in de oppositie terecht zou komen. Alleen de totstandkoming van het CDA verzekerde blijvende invloed van de christen-democratie in de landspolitiek en daarmee een zekere bescherming van organisaties als het CNV.

In 1975, het jaar van het eerste CDA-congres, publiceerde een aantal vertegenwoordigers van christelijke organisaties als het CNV, de christelijke werkgeversorganisatie NCW en de christelijke boerenbond CBTB dan ook een verontruste open brief. Daarin richtten ze zich met name tegen ARP-leider Aantjes en diens geopponeer tegen de KVP-invloed in het nieuwe CDA. 'Aantjes c.s. lijken zich opnieuw te oriënteren op het gesloten wereldbeeld uit een voorbije periode,' schreven onder meer Piet Bukman van de CBTB en Will Albeda van het CNV [66]. Het was mede onder invloed van dit soort lobby's, dat de ARP uiteindelijk overstag ging, en het CDA tot stand kwam.

Een van de prominente leden van de CHU aan het eind van de jaren zestig was Roelof Kruizinga. Deze oud-plattelandsarts en gepromoveerde medicus was tussen 1965 en 1967 directeur-generaal geweest op het departement van Volksgezondheid. In het kabinet-de Jong (1967-1971) was Kruisinga staatssecretaris voor Volksgezondheid en Sociale Zaken.

Het was dezelfde Kruisinga die enkele jaren later zijn partij voorging in de oppositie tegen het kabinet-Den Uyl. Kruisinga deed dit met een politieke inzet en een enthousiasme die, gezien de geschiedenis van de 'gouvernementele' Unie, ongewoon waren.

De wonderlijke rolverwisseling van de bedaarde Unie in een onbedaarde oppositierol viel alleen te verklaren uit een complex van factoren: de bruuske behandeling die de Unie ten deel viel tijdens de kabinetsformatie in 1973, de eenwording van de drie confessionele partijen tot het CDA, en de persoonlijke ambities van Kruisinga zelf.

De verkiezingen van 1972 hadden de confessionele drie opnieuw een fikse nederlaag bezorgd. De KVP had acht zetels verloren, de CHU drie. Alleen de ARP had een zetel extra weten te bemachtigen. De verkiezingsuitslag onderstreepte in de ogen van leidende christen-democraten de noodzaak van verdere eenwording. Die was door onenigheid over de evangelische grondslag en andere kwesties lelijk vertraagd. Ook Kruisinga raakte van de noodzaak van eenwording overtuigd, al zou hij later nog weleens zijn bedenkingen uiten.

De PvdA die in 1972 als grootste partij uit de stembus was gekomen, wilde het confessioneel eenheidsstreven bemoeilijken. Het vormde niet alleen een bedreiging voor de hegemonie in de landspolitiek die de socialisten nastreefden. Een christelijk blok paste ook niet binnen de tweedeling van het politieke landschap die de socialisten eigenlijk al decennia lang voorstonden.

Dergelijke gedachten leken in de vroege jaren zeventig geen luchtfietserij. Zowel socialisten als liberalen blaakten van zelfvertrouwen, zeker in vergelijking met het steeds onzekerder opererende confessionele kamp. PvdA-leider Den Uyl en VVD-voorman Wiegel hadden in 1972 een harde verkiezingscampagne gevoerd; in beide gevallen met succes. De polarisatie legde beiden geen windeieren. De parlementaire aanwezigheid van de PvdA groeide van 39 naar 43 zetels. De VVD verwierf zes extra zetels en kwam op 22.

Doordat ze de grootste partij was geworden, viel de PvdA het initiatief toe bij de formatie. De socialisten gingen meteen in de aanval. De christen-democraten mochten alleen aanschuiven bij een door de PvdA gedomineerd kabinet, het 'rode kabinet met de witte rand' zoals het later genoemd zou worden. Gemeten naar portefeuille-verdeling, maar ook in programmatisch opzicht zouden confessionelen de tweede viool moeten spelen.

De inmiddels op leeftijd gekomen KVP-politicus Beel, die als vice-president van de Raad van State vele malen door koningin Juliana was geconsulteerd bij kabinetsformaties en zich daarmee de titel 'onderkoning van Nederland' had verworven, beschouwde het socialistisch geweld als een vorm van revanchisme. Beels biograaf Giebels schrijft dat de oud-minister-president meende dat de PvdA de katholieken wilde inwrijven dat zij niet meer de lakens konden uitdelen, zoals zij in de eerste drie decennia na de oorlog hadden gedaan.[67] Sociaal-democraten als Burger die als kabinetsformateur optrad, waren niet vergeten hoe Beel en Romme in de jaren veertig en vijftig bij de PvdA steeds verder de duimschroeven hadden aangedraaid.

Om de socialisten voor de laatste maal de voet dwars te zetten adviseerde Beel bij de vorstin een onderzoek te laten doen naar een extra-parlementair kabinet. Hoewel dat onderzoek er inderdaad kwam, liep het op niets uit. Het tijdperk-Beel was definitief ten einde.

Ook de KVP, ARP en CHU zetten zich schrap tegen de socialistische polarisatie. Toch waren zij te verzwakt om werkelijk weerstand te kunnen bieden. Niet alleen had de verkiezingsuitslag hun zelfvertrouwen aangetast, ze waren ook zwaar verdeeld. Binnen de KVP die in 1972 opnieuw met een afsplitsing te maken had gekregen in de vorm van de Rooms-Katholieke Partij Nederland, werd openlijk gesproken over 'VVD- en PvdA-katholieken'. Bij de ARP tekende zich een tegenstelling af tussen Barend Biesheuvel die het voorafgaande kabinet met de liberalen had geleid, en Aantjes, de fractieleider van de antirevolutionairen, die een vooruitstrevender koers bepleitte.

KVP-leider Frans Andriessen hield er ernstig rekening mee dat de polarisatiestrategie van de socialisten zou slagen en dat de confessionelen verder zouden wegzakken. Een oppositierol voor de KVP, de eerste sinds 1945, zou dat proces in zijn ogen alleen maar versnellen. De katholieken waren immers niet gewend te opponeren en zouden onzichtbaar worden in het tweegevecht Den Uyl-Wiegel.

In een vertrouwelijk gesprek met Aantjes merkte Andriessen dan ook op: 'Wim, we moeten regeren, anders is het afgelopen

met de KVP, we gedijen niet in de oppositie.'[68] Katholieken geloofden naar zijn idee te veel in het harmoniemodel, waren te veel op overleg en consensus gericht om oppositie te kunnen voeren, zei hij. De katholieke politieke filosofie, ooit fundament van rooms triomfalisme, was volgens hem meer gericht op het overbruggen van tegenstellingen dan op het aanscherpen ervan, aldus Andriessen.

Bij zijn voorkeur voor een voortgezette regeringsrol betrok de KVP-voorman ook de keuze van de antirevolutionairen. ARP-fractieleider Aantjes stond in de progressief-christelijke traditie van Bruins Slot. Daarin hadden kuyperiaanse noties over de 'protestantse grondtoon' van de christelijke staat plaatsgemaakt voor een overheid als 'schild voor de zwakken'.

Aantjes zou deze rol het meest pregnant beschrijven in zijn zogeheten Bergrede tijdens het eerste CDA-congres in 1975. 'De wereld hunkert naar christelijke politiek,' zei de ARP-leider daar, om vervolgens onder aanroeping van Mattheüs 25 de nieuwe sociaalzedelijke taken van de overheid te formuleren: 'Want ik heb honger geleden en gij hebt mij te eten gegeven. Ik heb dorst geleden en gij hebt mij te drinken gegeven. Ik ben een vreemdeling geweest en gij hebt mij gehuisvest.'[69]

In een dergelijke opvatting paste geen samenwerking met de liberalen die Aantjes als de beweging van de drie H's – 'Halen, Hebben en Houden' – omschreef. In tegenstelling tot Biesheuvel was Aantjes een voorstander van samenwerking met de PvdA.

Aanvankelijk hielden de twee AR-leiders elkaar nog in evenwicht. Maar na drie maanden kabinetsformatie moest Biesheuvel afhaken als onderhandelaar. De wet verbood het combineren van het demissionair ministerschap en Tweede-Kamerlidmaatschap langer dan drie maanden. Na het vertrek van Biesheuvel uit de fractie kreeg Aantjes het initiatief en kon de fractievoorzitter aankoersen op AR-deelname aan het kabinet Den Uyl. Kabinetsformateur Burger zou later toegeven dat hij de formatiebesprekingen had gerekt om deze ommekeer in het antirevolutionaire kamp mogelijk te maken.

Ook de CHU was niet voorbereid op hard verzet tegen de socialisten. Politiek leider Tilanus had, zwaar aangeslagen door de af-

loop van de verkiezingen, meteen hierna zijn fractievoorzitterschap aangeboden aan Kruisinga. De fractie wilde echter dat Tilanus eerst de formatieonderhandelingen zou voeren. Daarna zou men wel verder zien. Net als zijn collega's van ARP en KVP streefde Tilanus, geheel conform de gouvernementele traditie van zijn partij, naar regeringsdeelname.

Dat het daar uiteindelijk niet van zou komen lag hoofdzakelijk aan de PvdA en PvdA-kabinetsformateur Burger. Bij de socialisten bestond grote weerzin tegen deelname van de in hun ogen behoudende Unie. Van een los georganiseerd gezelschap van 'freules, jonkheren en landeigenaren', zoals de CHU bekend stond, viel huns inziens niet te verwachten dat ze met verve de maatschappijhervormingen zou uitdragen die de socialisten voorstonden. Bovendien dachten PvdA-prominenten dat met de CHU in de oppositie en de KVP en ARP in de regering, de vorming van het CDA een onmogelijke zaak zou worden.

Van haar kant verzette de CHU zich, meer nog dan KVP en ARP, tegen de pogingen van de socialisten om hun program als 'vrijwel onwrikbaar dictaat' tot regeerprogram te promoveren. Het polariserend gedrag van de PvdA raakte een openliggende zenuw in de tolerante CHU-cultuur. Bovendien wantrouwden de CH-politici de 'overloper' Burger die in 1926 de Unie had verlaten en was overgestapt naar de sociaal-democratie.

Het was dit wantrouwen en verzet dat kabinetsformateur Burger op het oog had toen hij op 12 maart 1973 een bruuske brief schreef aan KVP-leider Andriessen en ARP-fractievoorzitter Aantjes. Daarin zette hij de facto de CHU buiten de deur. Burger schreef: 'De CHU heeft niets nagelaten om te etaleren het door mij beoogde kabinet bepaaldelijk niet te willen. Ik moet u de vraag stellen of onder die omstandigheden met goed fatsoen van een formateur gevraagd kan worden een dergelijke groepering in zijn formatie te betrekken? Ja, ik ga verder: kan met goed fatsoen van de CHU verlangd worden al zijn nadrukkelijke uitspraken te vergeten en compleet van standpunt te veranderen? Kan voorts van een CHU-lid gevraagd worden [...] tot het voorgenomen kabinet toe te treden? Het zou alles zo onoprecht zijn, en ik verzeker u met spijt: dat ik dat niet kan opbrengen. Waar zou de duidelijkheid blijven

waar het Nederlandse volk in de politiek om vraagt, wanneer ik door een notoir onwillig blok aan het been het beeld van het te creëren progressieve kabinet aldus zou vervagen?'[70]

In christelijke kring werd Burgers brief geïnterpreteerd als een poging de fusiebesprekingen te torpederen. Een van de fractiemedewerkers van de ARP, Van Rijswijk, zou later in zijn boek over het kabinet-Den Uyl de actie van de kabinetsformateur betitelen als 'een poging tot vernietiging van de christen-democratie als politieke factor in ons land'.[71]

CH-politicus Kruisinga behoorde tot degenen die de onderhandelingen met groeiende afkeer hadden gadegeslagen. Hij klaagde, net als demissionair minister-president Biesheuvel, regelmatig over de dictaten die Burger, Den Uyl en Van Thijn de confessionelen wilden opleggen. Kruisinga hoopte dat de vorming van het kabinet-Den Uyl geheel en al zou mislukken.

Zijn afwerende houding was mede ingegeven door het feit dat hij besefte geen ministerspost te zullen krijgen. Mochten de christelijk-historischen mee gaan regeren, dan zou Tilanus oud-minister Van Veen naar voren schuiven, zo had de fractievoorzitter aan Kruisinga laten weten. Voor de laatste zou het fractievoorzitterschap zijn weggelegd.

Dat gegeven was niet zonder betekenis voor Kruisinga's houding tijdens de formatie. Een van de beslissingen in zijn leven waarvan hij spijt had gekregen was dat hij eerder, tijdens de vorming van het kabinet-Biesheuvel, een ministerschap op Onderwijs had geweigerd, dit uit bezwaar tegen de collegegeldverhogingen die in het regeerakkoord waren opgenomen. Kruisinga's politieke optreden kenmerkte zich nadien door het verlangen deze fout ooit goed te maken.

Nadat Tilanus na de formatie alsnog het fractievoorzitterschap had neergelegd, volgde Kruisinga hem in de zomer van 1973 op. In de vier jaar die na het aantreden van het kabinet-Den Uyl volgden, zou de nieuwe aanvoerder van de Unie met veel kunst- en vliegwerk een tweesporenbeleid volgen. Aan de ene kant calculeerde hij dat door de gepolariseerde verhoudingen het kabinet-Den Uyl weleens voortijdig ten einde zou kunnen komen. De fracties van KVP en ARP hadden immers niet verder willen gaan

dan een gedoogpositie ten opzichte van het kabinet: van volledige steun van de twee fracties was geen sprake.

Bij een voortijdige val van het kabinet zou het niet zeker zijn dat de vorming van het CDA was afgerond en de drie confessionele partijen met een gemeenschappelijke kandidatenlijst de nieuwe verkiezingen in zouden kunnen. Misschien moest de CHU nog één keer als aparte politieke formatie presteren tegenover de kiezer.

Een duidelijke zichtbare oppositierol van de redelijke Unie tegenover de drammerige stijl van het kabinet zou de CHU dan wellicht stemmen opleveren, zo veronderstelde Kruisinga. Met name AR-kiezers die het niet eens waren met de koers van hun voorman Aantjes, en ontevreden waren over de samenwerking van hun partij met de PvdA, zouden wellicht overlopen naar de CHU. Ook in het verleden was er druk electoraal grensverkeer geweest tussen beide protestantse partijen.

'Kruisinga lette scherp op hoe hij zijn positie kon versterken,' aldus Ries Smits, CHU-bestuurder in die dagen, en later Kamerlid voor het CDA. 'De CHU werd door het kabinet-Den Uyl opeens een belangrijke factor,' beaamde het AR-Kamerlid Jan Krajenbrink. 'Tot dat moment had ze een ondergeschikte rol gespeeld. De CH poetste zich nu op.'[72]

Bijkomend voordeel van een mogelijke verkiezingswinst voor de CHU was dat zij haar huid zo duur mogelijk zou kunnen verkopen aan het nieuwe CDA. Bovendien zou bij een goed verkiezingsresultaat van de Unie een volgende kabinetsformateur minder gemakkelijk om de partij heen kunnen.

Opvallend aan beide redenen was dat ze niets te maken hadden met een waardering voor de oppositierol zelf, maar alles met een inschatting van de mogelijkheden om de positie bij de fusiebesprekingen te versterken.

Van echte oppositie tegen de rood-roomse coalitie kwam dan ook niet veel terecht. Kruisinga moest er immers voor waken de fractievoorzitters van ARP en KVP niet te veel voor het hoofd te stoten. Anders zou hij de fusiebesprekingen in gevaar brengen. Zo prees hij regelmatig enkele KVP-ministers in het kabinet en beet hij bij belangrijke aangelegenheden niet door. Bij de val van het kabinet-Den Uyl in 1977 speelde Kruisinga geen rol van betekenis.

Illustratief was zijn inbreng tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 1975. Kruisinga somde een lange lijst pro's en contra's van het kabinetsbeleid op, waarmee de kiezer alle kanten op kon. Hij prees het verkeersveiligheidsbeleid door minister Westerterp en de bestrijding van bedrijfsongevallen door minister Boersma. Hij uitte algemene verwijten en bekritiseerde het slechte luisteren van het kabinet. 'Op raadgevingen, zeker van de kant van de CHU, wordt als regel wat kribbig negatief gereageerd, terwijl onze uitspraken, ook als ze bij motie door een Kamermeerderheid worden gesteund, met een voor ons moeilijk invoelbare hooghartigheid, een regentenmentaliteit waardig, worden afgedaan,' klaagde Kruisinga.[73]

CHU-medewerker Van Spanning signaleert in zijn proefschrift over de Unie een rechtstreeks verband tussen het verloop van de fusiebesprekingen en de politieke opstelling van de CHU-fractie in de Tweede Kamer. Zodra de komst van het CDA door allerlei omstandigheden weer onzekerder werd, profileerde de CH-oppositie in de Tweede Kamer zich scherper, aldus Van Spanning.[74]

Daarnaast probeerde Kruisinga – ondanks zijn oppositerol – het contact met minister-president Den Uyl op peil te houden. Een scherpe koers tegenover het kabinet zou immers de eigen kansen op een ministerschap in een volgende coalitie vergooien. Kruisinga hield er ernstig rekening mee dat het niet bij één kabinet den Uyl zou blijven, een opvatting waarin hij in die tijd overigens niet alleen stond.

Al met al kreeg de CHU-oppositie door deze politieke strategie een heel ander karakter dan die welke de protestanten van de ARP in het verleden hadden gevoerd. Toen was de noodzaak afwezig geweest om politieke geestverwanten in het kabinet te ontzien. Vergeleken bij de grootse oppositie uit het einde van de negentiende eeuw en de nijdige binnen- en buitenparlementaire acties van de ARP van na de oorlog, stak de koers van de CHU tussen 1973 en 1977 nogal pragmatisch, zelfs opportunistisch, af.

Kruisinga probeerde zijn Kamerclub vooral zichtbaar te houden in de politieke actualiteit. Bijna elke parlementaire zittingsdag kwam er wel een persberichtje uit met de mening van de fractie over het onderwerp van de dag. Helaas moest Kruisinga het daar-

bij regelmatig afleggen tegen VVD-leider Wiegel die qua verbale speelsheid en reactie-snelheid de CH-voorman regelmatig de baas was.

Ed. Van Thijn, inmiddels fractie-leider van de PvdA in de Tweede Kamer, mocht Kruisinga tijdens de Algemene Beschouwingen van 1975 dan 'het beste jongetje van de oppositieklas' hebben genoemd, dat was toch vooral plagerig bedoeld: een poging om de CHU los te weken uit het gouvernementele christelijke kamp. In Wiegel vond de socialist zijn ware tegenstander.

'Hans Wiegel beschouw ik als Nederlands beste oppositieleider van na de Tweede Wereldoorlog,' zei Van Thijn in 1993 in een interview-bundel over de VVD-voorman. 'Zijn stijl was Engels, in de traditie van "to turn out the rascals". Hij was een echte volkstribuun, voerde harde oppositie, een beetje op het platte af, plaatste goede interventies, zijn timing was perfect en hij probeerde de coalitiepartners uiteen te drijven.'[75]

In een toelichting hierop zegt Van Thijn: 'Waar Wiegel buitengewoon goed in was, was het ontregelen van de politieke tegenstander. Hij kon mij onderbreken met zinnen als: "Meneer de voorzitter, wat de fractievoorzitter van de Partij van de Arbeid nu zegt, acht ik ver beneden de waardigheid van die van de grootste fractie in dit huis." Ik had daar geen antwoord op, en hield er aanvankelijk een soort Wiegel-angst aan over. Later leerde ik hem terug te pakken op zijn gebrek aan deskundigheid ten aanzien van sommige dossiers.'

De waardering van Van Thijn gold Wiegels beheersing van het parlementaire, politieke en verbale spel. Dit was echter maar één aspect van het oppositionele werk. De VVD-leider kon oppositie bedrijven, zonder dat hij werd gestoord door de bemoeienis van een onrustige achterban of ontevreden, bevriende organisaties. Het interessante van de ARP-oppositie was juist het verband met de buiten-parlementaire actie geweest, die van Gerbrandy met zijn Comité, die van het CNV, en die van de commentatoren van het dagblad *Trouw*. De achterban van de VVD volgde de dagelijkse politiek op te grote afstand om die rol te kunnen spelen. De liberale Tweede-Kamerfractie had mede daarom een grotere vrijheid om nu dan eens aardig te zijn voor de minister van Financiën, en

dan weer eens heel onaardig voor de minister-president.

Wiegel overtrof zijn collega van de CHU niet alleen in verbale acrobatiek, de politieke lijn van de VVD was ook veel helderder dan die van de CHU. De liberalen namen de rooms-roden onder vuur op het gebied van het ondeugdelijk sociaal-economisch beleid en de tekortschietende criminaliteitsbestrijding. Bij de CHU viel die lijn veel minder te ontdekken. Op het ene punt passeerde de CHU het kabinet links, op het andere rechts. Bovendien moest ze oppassen de fusiepartners ARP en KVP niet te veel te beschadigen.

Zo kritiseerde oud-milieustaatssecretaris Kruisinga herhaaldelijk minister Vorrink (PvdA) vanwege de trage voortgang in het milieubeleid. In sociaal-economische vraagstukken opereerde de fractie echter op de rechterflank. De CHU hekelde lastenverzwaringen voor de landbouw en kleine ondernemers en nam verscheidene malen de stijgende uitgavenlijn van het kabinet onder vuur.

In 1974 wilde de CH-fractie een scherp gestelde motie indienen waarin de lastenverzwaringen voor boeren en middenstanders werden betreurd. Om de KVP en ARP niet te ontrieven – op de posten van Landbouw en Sociale Zaken zaten een KVP'er en een ARP'er – werd de motie echter sterk afgezwakt en vervolgens, met steun van katholieken en antirevolutionairen, aangenomen.

Ook op volkshuisvestingsterrein matigde de CHU haar oppositie om ruimte voor samenwerking met de fracties van AR en CHU te bieden. Minister Gruijters (D66) en zijn twee staatssecretarissen Van Dam en Schaefer (PvdA) voerden een beleid waartegen KVP, ARP en CHU regelmatig te hoop liepen. De bewindslieden probeerden een huurdersvriendelijk beleid te voeren door de jaarlijkse huurstijgingen zo beperkt mogelijk te houden. Eind 1976 ontstond een conflict tussen Kamer en kabinet over het huurbeleid, dat de dubbelhartige oppositierol van Kruisinga demonstreerde.

De fractiespecialisten van ARP en KVP hadden het met Van Dam niet eens kunnen worden over de huurverhoging voor 1977. De staatssecretaris wilde niet verder gaan dan zeven procent, KVP en ARP eisten acht. Het was niet zomaar een conflict. Twee jaar eerder had zich een soortgelijke situatie voorgedaan. Minister-presi-

dent Den Uyl had toen met het aftreden van zijn kabinet moeten dreigen om de KVP en ARP alsnog tot concessies te dwingen. Een tweede machtswoord van Den Uyl zou geen sterke indruk maken en Van Dam in zijn hemd zetten omdat hij kennelijk niet in staat was zonder veto's de volkshuisvesting te bestieren.

Op 22 december 1976, de laatste vergaderdag voor het Kerstreces van de Tweede Kamer, roken de christen-democraten hun kans om Van Dam, een van de erkende PvdA-vechtjassen in het kabinet, in politiek opzicht de huur op te zeggen. Toen zou het nieuwe wijzigingsvoorstel van de Huurwet ter stemming komen. Na het nodige vruchteloze gepalaver in de plenaire vergaderzaal, noodde KVP-leider Andriessen om halfdrie 's nachts minister-president Den Uyl en vice-premier Van Agt naar zijn werkkamer in het Tweede-Kamergebouw voor coalitie-overleg.

Andriessen haalde ook Aantjes en Kruisinga naar zijn kamer: een provocatie aan het adres van de PvdA. Door de CHU bij het overleg te betrekken wilde Andriessen onderstrepen dat de christen-democratische samenwerking, ondanks de oppositierol van de Unie, springlevend was.

Het pesterijtje van Andriessen had Den Uyl er bijna van weerhouden om naar diens werkkamer te komen. Toch schoof de minister-president aan onder de kerstboom op de werkkamer van Andriessen. Den Uyl hoopte informatie te krijgen over de interne verhoudingen in het KVP-kamp dat, zoals wel vaker, zwaar verdeeld was. Er hoefden maar een paar fractieleden uit de boot te vallen en mee te stemmen met het voorstel van Van Dam om te voorkomen dat Den Uyl opnieuw de kabinetskwestie zou moeten stellen.

Het nachtelijk beraad in de kamer van Andriessen leverde evenwel niets op. Hoewel Den Uyl er alles aan deed om erachter te komen hoeveel katholieken voor het voorstel van Van Dam zouden stemmen, hield KVP-leider Andriessen zijn kaken stevig op elkaar. Onverrichter zake gingen de gesprekspartners uiteen.

Journalisten die achter de deur van Andriessens werkkamer stonden te wachten, ontmoetten, enigszins tot hun verbazing, een ontspannen lachende Den Uyl. Wat zij niet wisten, was dat Kruisinga tijdens de bijeenkomst aan Den Uyl informatie had ver-

strekt over het aantal KVP'ers dat met het voorstel van Van Dam zou meestemmen. De CH-leider kende de verhoudingen binnen de KVP-fractie namelijk als zijn eigen broekzak. Juist in 1976 hadden de drie fracties van KVP, ARP en CHU besloten gezamenlijk te gaan vergaderen met het oog op de eenwording, een anomalie van zuivere staatsrechtelijke verhoudingen.

Kruisinga redde het gezicht van het kabinet. Den Uyl wist dat hij het op een gewone stemming in het parlement zonder machtswoord kon laten aankomen. De zeven procent huurverhoging van Van Dam haalde een nipte meerderheid: 71 tegen 69 stemmen. VVD-leider Wiegel sprak van een 'aanfluiting voor het werk in de Kamer' waarbij de christen-democraten voor de zoveelste keer onder het juk van de socialisten waren doorgegaan. Den Uyl en Van Thijn stonden intussen lachend op de gang.

Van Thijn weet zich het voorval nog goed te herinneren. Hij zegt dat Kruisinga de gevoelige informatie heimelijk aan de premier had doorgespeeld. 'Bij het verlaten van de kamer van Andriessen had Kruisinga stiekem een propje in de handen van Den Uyl geduwd met daarop het getal van het aantal KVP'ers dat mee zou stemmen met het voorstel van Van Dam.'

De aanpak van de CH-voorman had een tweeslachtig resultaat. Electoraal gezien pakte de oppositiestrategie niet slecht uit. Terwijl de KVP en ARP bij de Provinciale-Statenverkiezingen van 1974 verloren, bleef de CHU in zetelaantal gelijk. Bij de verkiezingen van 1977 zouden CH-kandidaten op de eerste gemeenschappelijke CDA-lijst goed presteren. Mede als gevolg van hard onderhandelen van Kruisinga kwamen er dan ook tien christelijk-historischen in de nieuwe CDA-fractie, terwijl de CHU-fractie daarvóór slechts zeven leden had gekend.

De electorale voordelen leidden evenwel niet tot een groter aanzien van de oppositierol binnen de politieke cultuur van de christen-democratie. De leiders van KVP en ARP beschouwden de strategie van Kruisinga als weinig principieel, zelfs als opportunistisch. Zo had Kruisinga in zijn oppositierol geen belemmering gezien toegang proberen te krijgen tot het wekelijkse bewindsliedenoverleg van de regeringspartijen KVP en ARP. Ook binnen zijn

eigen fractie moest Kruisinga zich regelmatig verantwoorden voor zijn politieke opstelling.

De negatieve reacties op de oppositierol bleken al na de verschijning van het eerste rapport van de 'permanente programadviescommissie' van het CDA. Die bracht in 1975 een advies uit over het partijprogram voor de partij-in-oprichting. Door de commissie, waarin kopstukken zitting hadden als voormalig KVP-leider Schmelzer en oud-minister Udink (CHU), werd gewaarschuwd tegen een herhaling van de gebeurtenissen uit 1973, toen het christen-democratische kamp verdeeld was geraakt over regeringsdeelname. Dat zou geen tweede keer mogen gebeuren, aldus de commissie. Desnoods zou het CDA 'de mogelijkheid onder ogen moeten zien dat het in een bepaalde situatie eens enige tijd niet aan de regering deelneemt'.[76]

Op deze passage kwamen veel negatieve reacties. De afkeer van het oppositie voeren die in 1947 al uit in het ARP-rapport van partijsecretaris Gosker was gebleken, was nog altijd niet overwonnen. In een notitie voor de CHU-fractie schreef fractiemedewerker Van Spanning dat nogal wat critici van de nota herinnerden aan de radicale oppositie van de PvdA tegen de kabinetten-De Jong en -Biesheuvel. De PvdA had Biesheuvel *cum suis* betiteld als 'een ramp voor het land'. Tot dergelijk gepolariseer wilden de christendemocraten zich niet verlagen. Ook Wiegel bleek geen aantrekkelijk voorbeeld. Zijn oppositie kwam 'geforceerd en onnatuurlijk over', aldus Van Spanning.[77]

Na 1977 zou er geen sprake meer zijn van christelijke oppositie. Met de vorming van het CDA kwam de electorale neergang onder de confessionelen tot een voorlopig einde. De partij verwierf met 49 zetels 1 zetel meer in de Tweede Kamer dan de som van de drie 'bloedgroepen' in 1972. In de navolgende formatie wist het CDA zich tegenover het socialistische geweld te handhaven en zelfs een nieuwe premier te leveren aan een coalitie met de VVD.

Tussen de polariserende socialisten en liberalen nestelde het CDA zich in het centrum van de vaderlandse politiek, dezelfde plek waar de KVP na de Tweede Wereldoorlog had verkeerd. Met Dries van Agt als leidsman, een professor in de rechten uit Nijmegen die

in 1973 op het laatste moment was toegevoegd aan het kabinet Den Uyl, hervond de partij haar zelfvertrouwen. De lijkenlucht verdween die een decennium eerder nog rond de christen-democratie had gehangen.

Beroemd werd Van Agts toespraak op het verkiezingscongres waarmee hij in 1976 aantrad als eerste lijsttrekker van de nieuwe politieke formatie: 'Wij maken geen buigingen naar links en wij maken geen buigingen naar rechts. Wij laten ons ook geen plaats wijzen tussen dat links en rechts. [...] Het CDA heeft zijn eigen karakter en zijn eigen profiel.'[78]

Onder leiding van de opvolger van Van Agt, de oud-zakenman Ruud Lubbers, beleefde de partij in de jaren tachtig ongekende successen. Betrekkelijk moeiteloos werd na het onzalige derde kabinet-Van Agt – een combinatie van CDA, PvdA en D66 die acht maanden stand hield – overgeschakeld op twee coalities met de liberalen. Bij de verkiezingen van 1986 verwierf het CDA bijna 35 procent van de stemmen: de beste prestatie in zijn, overigens jonge, geschiedenis. Tot 1994 gaf het CDA de macht niet meer uit handen.

Met CHU-leider Kruisinga liep het overigens minder goed af. In 1977 kreeg hij weliswaar zijn felbegeerde ministerspost, maar hij had er nog flink voor moeten vechten. Nog voor de verkiezingen van 1977 had hij zijn medewerker laten uitzoeken waar de PvdA haar verkiezingscongres hield en in welk hotel de partijtop overnachtte, zodat Kruisinga in hetzelfde logement zijn kandidatuur bij Den Uyl en andere PvdA-politici kon bepleiten.

Het bleek een verkeerde investering. Na de langste formatieperiode uit de geschiedenis ging niet Den Uyl maar Van Agt met het nieuwe premierschap aan de haal. Kruisinga werd geen minister op het door hem begeerde ministerie van Buitenlandse Zaken, maar op Defensie. Het was een stap die velen verbaasde, gezien de pacifistische, doopsgezinde achtergrond van de CH-politicus. Kruisinga hield het dan ook slechts drie maanden op de post uit. Begin 1978 trad hij af uit protest tegen het Amerikaanse voornemen tot invoering van het neutronenwapen.

2

'ZE HEBBEN ONS NIET MEER NODIG'

Een politieke partij kan op velerlei wijzen de macht verspelen. Labour in Groot-Brittannië bijvoorbeeld, deed dat door verkeerd beleid. Bijna twee decennia lang moest het op de blaren zitten van het economisch wanbeleid van de laatste socialistische regering onder leiding van Jim Callaghan (1974-1979). Zelfs na 17 jaar oppositie, tijdens zijn succesvolle verkiezingscampagne van eind 1996, moet Labour-leider Tony Blair kiezers geruststellen dat zijn partij niet de club was van geldsmijterij, machtige vakbonden en een dalende levensstandaard.

De Nederlandse socialisten verspeelden in 1977 onder leiding van Joop den Uyl hun plaats achter de regeringstafel door arrogantie. Tijdens de kabinetsformatie van dat jaar overspeelden ze hun hand door aan de toekomstige, christen-democratische coalitiepartner dusdanig zware eisen te stellen dat die op de vlucht sloeg en een bondgenootschap aanging met de VVD.

De liberalen onder leiding van Joris Voorhoeve moesten in 1989 afzien van verdere regeringsdeelname door interne verdeeldheid over onder meer de milieu-politiek. Moegestreden na zeven jaar regeringsverantwoordelijkheid, gaf de VVD er de brui aan. Oppositie was bijna een doel, in elk geval een rustplaats om even op adem te komen van de interne partijstrubbelingen en de basis te leggen voor politiek herstel.

Maar er waren ook andere routes naar de oppositie, zo had de Nederlandse parlementaire geschiedenis laten zien. De manier waarop Schouten en zijn mede-antirevolutionairen in 1945 en 1946 uit het machtscentrum waren verdreven, bood daarvan een voorbeeld. Onder verwijzing naar de halsstarrige denkbeelden over Indië en gedateerde economische opvattingen, maakten de katholieke bondgenoten van weleer korte metten met de ARP en

vestigden een eigen politieke hegemonie. Ook de CHU had in 1973 sterk het gevoel buiten de deur te zijn gezet, een sentiment dat de oppositierol van de Unie mede ging bepalen.

De manier waarop het CDA in 1994 de macht verloor, deed in één opzicht denken aan de gebeurtenissen uit 1945 en 1946. Eindelijk zagen oud-coalitiegenoten de kans schoon zich van de christen-democraten te ontdoen. Opgekropte frustraties over het machtsspel van het CDA konden eindelijk hun weg naar buiten vinden. Nadat fundamentele politieke strijdpunten tussen PvdA en VVD waren veranderd in onderhandelbare compromissen, kreeg het nieuwe 'paarse bestand' vorm.

Maar er was ook een belangrijk verschil met de gebeurtenissen van vlak na de oorlog. Het CDA van 1994 leek in niets op de ARP van 1946. Het zelfbewustzijn van Schouten, zijn zelfverzekerde houding dat alles bij het oude kon blijven, ze verschilden totaal van de toestand van het CDA een halve eeuw later.

De ruzies in de top van de partij in 1994, de onenigheid over de te volgen koers, onduidelijkheid over de principes achter de machtsuitoefening, het snel afnemend vertrouwen van bedrijven en maatschappelijke organisaties in de christen-democratie als regeermachine, ze maakten dat van het CDA als stabiele regeringspartij weinig over was.

Maar ook het toeval dat de geschiedenis zo vaak een andere loop kan geven, keerde zich in 1994 tegen de christen-democraten. 'Als het had geregend, hadden we verloren,' stelde Dig Istha, adviseur van PvdA-leider Wim Kok tijdens de verkiezingscampagne van 1994, drie jaar later nuchter vast. 'Pas twee à drie uur voor het sluiten van de stembus gingen we over het CDA heen.'[1]

Die middag in mei regende het niet. Met de zon in het gezicht werd de PvdA de grootste partij. De christen-democraten verloren het initiatief. De conflicten, die in de aanloop naar de verkiezingen binnen de partij hadden gewoed, verscherpten zich. Het CDA bleek zelfs in het formatieproces niet bij machte zijn lot in eigen hand te nemen. De strohalm die PvdA-leider Wim Kok de partij in juli 1994 bood, wist ze niet aan te pakken. Er gebeurde daardoor nog iets ergers dan de verkiezingen verliezen. De christen-democraten verloren de kabinetsformatie, en daarmee de macht.

Dit hoofdstuk beschrijft de omstandigheden waaronder het CDA in de oppositie terechtkwam. In hoeverre boden die het CDA de mogelijkheid een strijdbare oppositie te gaan voeren? In wat voor stemming en in welke bestuurlijke en maatschappelijke omgeving moesten de christen-democraten hun nieuwe rol oppakken? Wat waren de drijfveren van de PvdA, VVD en D66 om de christen-democratie aan de kant te zetten en aan de kant te houden?

Zowel de psychologische als maatschappelijke toestand van de partij anno 1994 kan misschien het beste worden geschilderd aan de hand van de lotgevallen van een vrijwilliger, die in de jaren zeventig vol idealisme de partij ging dienen, carrière maakte achter de coulissen van de macht, en daarna het verval van dichtbij aanschouwde.

Gerrit van den Berg had op een middag in mei 1986 misschien iets van het naderend onheil voorvoeld. Zittend op een bankje aan het Lange Voorhout in Den Haag zat hij een afscheidsspeechje voor te bereiden. Hoewel niet melancholisch ingesteld, stemde zijn vertrek van het partijbureau van het CDA hem op z'n minst nostalgisch.

Bijna dertien jaar was hij aan het partijkantoor van het CDA aan de Dr. Abraham Kuyperstraat verbonden geweest. Maar liefst negentien verkiezingen had hij helpen voorbereiden. Al die tijd had hij in de buurt van de macht vertoefd. Bij de negentiende verkiezing van enkele dagen daarvoor, had Ruud Lubbers een historische winst geboekt. Vierenvijftig zetels mochten christen-democraten in de Tweede Kamer bezetten.

'Wat nu,' vroeg Van den Berg zich af. 'Hoe zal de macht nu worden gebruikt?' Om te dienen, zoals een christelijk geïnspireerde beweging behoort te doen? Of was de macht zijn partijgenoten boven het hoofd gegroeid?

Helemaal gerust op het antwoord was hij niet. Voor het eerst in zijn politieke leven, dat sinds het einde van de jaren zestig nauw verweven was geweest met dat van zijn partij, voelde Van den Berg het bederf van de macht.

In 1968 was hij als jongen van zeventien door Hans de Boer, de latere minister, gerekruteerd voor de ARJOS. De Boer, op dat moment voorzitter van de antirevolutionaire jongerenvereniging, en Van den Berg kenden elkaar van de korfbalvereniging in Velzen. De ARJOS had een goeie aan Van den Berg, wist De Boer. Hij was een rappe discussiant, die het heerlijk vond op de zondagavond op de gereformeerde jeugdvereniging door te brengen. Inleidingen houden, stellingen naar aanleiding van bijbelteksten bedenken, principiële discussies uitvechten, ze waren zijn lust en zijn leven.

Maar Gerrit vond het even heerlijk om te besturen. Het leidinggeven zat hem in het bloed. Op zijn zestiende was hij al voorzitter van het bestuur van de toneelvereniging. Binnen vijf maanden na zijn aantreden zat hij dan ook in het bestuur van de ARJOS-afdeling Noord-Holland. Een lidmaatschap van de Velzer jeugdcentrale, die een aantal jeugdinstellingen in de gemeente coördineerde, kon er ook nog wel bij.

Het activisme zat in de genen van de familie. Zijn vader was afkomstig uit een familie van actieve dominees en onderwijzers. Zijn grootvader was hoofd van een christelijke school en had de functie van vice-voorzitter bekleed in de kerkenraad van Amsterdam-Zuid, waar dominee Geelkerken heerste. Toen deze laatste de Gereformeerde Kerk werd uitgezet vanwege zijn afwijkende denkbeelden – een van de grote voorbeelden van afscheidingen in de Nederlandse kerkgeschiedenis –, was opa Van den Berg terstond mee uitgetreden, en had meegeholpen het zogeheten Hersteld Verband op te richten.

Aan moeders kant was de familiegeschiedenis nauwelijks minder kalm verlopen. Haar vader had in de jaren twintig een 'school met den bijbel' opgericht. Tijdens de oorlog was hij betrokken geweest bij het illegale verzetswerk. Hij had fondsen geworven voor de financiering van de Amsterdamse spoorwegstaking van 1944. De verzetsman was er nadien, toen hij in de jaren vijftig bij zijn ouders in huis was getrokken, altijd zwijgzaam over geweest. Toen de jonge Gerrit na zijn dood erover hoorde, had hij dat achteraf 'wel mooi' gevonden, 'een beetje soeverein'.

Als bestuurder-activist voelde de nieuwe rekruut van Hans de

Boer zich bij de ARJOS als een vis in het water. 'Besturen deed je niet voor jezelf en voor je club maar voor land en volk,' zo hielden ze elkaar voor. Net als hij geloofden zijn medeactivisten dat ze een plicht hadden hun talenten zo goed mogelijk te benutten. Ze vonden dat ze als gelovigen de plicht hadden de wereld beter te maken, en hun medemens te dienen. Voor de Arjossers betekende dat een plicht tot politiek, tot besturen en tot regeren.

Het kon niet uitblijven: op een dag in 1973 – Van den Berg had na zijn kweekschooloplleiding net een baan gevonden als onderwijzer in Willemstad – ging de telefoon. Dick Corporaal, destijds secretaris van de ARP, later burgemeester te Zwijndrecht, bood hem een functie aan op het partijkantoor van de ARP als staffunctionaris en voorlichter. Van den Berg had geen lange bedenktijd nodig.

De nieuwe medewerker van het partijkantoor van de ARP werd meteen in het diepe van de crisis van het kabinet Biesheuvel gegooid. De ARP besloot tegen de zin van Biesheuvel een heel ander kabinet te gaan steunen, dat van Joop den Uyl.

Tientallen telefoontjes moest hij beantwoorden van woedende partijleden, die Willem Aantjes en zijn kornuiten daarvan de schuld gaven. Dat moesten ze wat genuanceerder zien, leerde de jonge voorlichter terugzeggen. 'Willem Aantjes was echt geen kwaaie vent. Weglopen voor verantwoordelijkheid was als het ware anti-antirevolutionair.'

In rap tempo maakte Van den Berg zich onmisbaar op het partijkantoor, eerst als staffunctionaris van het AR-vrouwenberaad, daarna als campagne-medewerker, vervolgens als voorbereider van de fusie met KVP en CHU, en ten slotte als medewerker van alles tegelijk.

Over die fusie had hij trouwens zo zijn twijfels. Met name KVP-voorzitter Wim de Zeeuw en zijn makkers die van de nieuwe partij een open politieke formatie wilden maken – open voor niet-christenen, niet-bijbels gefundeerd – wantrouwde hij uit de grond van zijn hart. Met Piet Steenkamp, het KVP-kopstuk dat leiding gaf aan de fusie, kon Gerrit echter wel opschieten. Lang niet alle katholieken waren even onbetrouwbaar, ontdekte de gereformeerde jongen.

Bij zijn komst naar Den Haag in 1973 had het Tweede-Kamer-

werk Van den Berg wel wat geleken: het leek een logisch verlengde van zijn politieke ambities. Al snel ging hij daar echter anders over denken. Het onderlinge ellebogenwerk in de Kamer stond hem tegen. Belangrijker nog vond hij echter dat je daar zo weinig kon bereiken. In het grote raderwerk van het landsbestuur, was een Kamerlid maar een piepklein onderdeeltje.

Nee, dan bleef Gerrit liever werkzaam op het partijkantoor, achter de coulissen van de macht, als lid van de commissie die Kamer-kandidaten beoordeelde, als secretaris van de statutencommissie van het CDA, als voorbereider van het eerste CDA-congres in 1980, als schrijver van de protocollen waarin de fusievoorwaarden waren vastgelegd, maar bovenal: altijd in de buurt van ministers, als dienaar, ja zeker, maar ook als adviseur en medespeler van het machtspolitieke spel.

Als geen ander had Van den Berg in de gaten wat er in 1982 gebeurde toen het ongelukkige kabinet-Van Agt III na zes maanden alweer viel. Officieel was Van Agt opnieuw lijsttrekker voor de daaropvolgende verkiezingen. Maar Van den Berg wist wel beter. 'Elke ochtend, bij het dagelijkse campagneberaad op de Kuyperstraat, was het niet Van Agt die zich meldde om de strategie van die dag uit te stippelen, maar Ruud Lubbers.' Dat Van Agt vlak na de verkiezingen 'in de nevelen van het herfstbos' verdween om commissaris van de koningin in Noord-Brabant te worden en Lubbers het roer van de partij overnam, was voor Van den Berg dan ook allerminst een verrassing. 'Ik vond het een perfect staaltje van voorbereiding en regie van Piet Bukman, die toen partijvoorzitter was, een van de knapste voorbeelden van politiek handwerk binnen de partij.'

Samen met anderen op het partijkantoor werkte hij geduldig aan de positionering van Lubbers als de christen-democraat nieuwe stijl: aan de ene kant zo diep geworteld in de christelijk-sociale traditie dat zelfs de ARP in de katholiek al in 1976 een potentiële lijsttrekker had gezien. Aan de andere kant de pragmaticus en bestuurder Lubbers aan wie het landsbestuur in de bange dagen van groeiende werkloosheid, stijgende staatsschuld en oplopend financieringstekort, gerust kon worden overgelaten. Vier jaar later, in 1986, kwam het loon in de vorm van negen zetels winst.

Vlak voor de verkiezingen had Hans de Boer – alweer Hans de Boer – Van den Berg gevraagd zijn naaste medewerker te worden op het ministerie van WVC. De Boer was daar de hoogste ambtenaar; Elco Brinkman was er minister. Opnieuw hoefde Van den Berg niet lang na te denken. Dicht bij zijn oude korfbalmaatje en voorzitter, maar ook in de buurt van een veelbelovende CDA-politicus, was de nieuwe functie als chef van het 'bureau SG' een kolfje naar zijn hand. Zijn afscheid van de partij zou eenvoudig worden gevierd in het partijkantoor aan de Kuyperstraat. Althans, dat dacht hij.

Nagenoeg allemaal waren ze er, de politici uit de CDA-top, om de voormalige onderwijzer uit Willemstad te eren: Ruud Lubbers, Onno Ruding, Piet Steenkamp, Jan de Koning, Piet Bukman, Elco Brinkman, Bert de Vries. Na zijn vermanende woorden over macht en dienstbaarheid, kreeg Van den Berg een *liber amicorum* ('Beste Gerrit') overhandigd waarin de CDA-groten allemaal wat hadden geschreven. Lubbers hield het, op de van hem bekende manier, kort en zakelijk: 'Als er één op ons partijbureau de nononsens fakkel droeg, dan was het Gerrit van den Berg, alert en doenerig, altijd optimistisch en nooit verlegen. Dank voor je inzet.' Steenkamp was, even karakteristiek, suikerzoet van tekst. 'Gedurende mijn periode als CDA-voorzitter keek ik altijd of jij in de zaal zat of rondliep en dan was ik gerust over de organisatie; dan hadden we de zaak in de hand.'

Van den Bergs verhuizing van de Haagse Kuyperstraat naar de Rijswijkse Churchill-laan waar het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur zetelde, betekende geen afscheid van de macht. Integendeel, regelmatig was hij uit hoofde van zijn ambtelijke functie, maar ook als christen-democraat in hart en nieren, in de buurt van Brinkman te vinden. Hij gaf hem in overweging eerst fractieleider te worden, wilde hij de weg naar het hoogste ambt van partijleider vinden. Hij was erbij toen Lubbers zijn kroonprins op een partijraad in 1992 te Utrecht introduceerde als zijn kroonprins. 'Nu kun je niet meer terug, Elco,' had Van den Berg gezegd, om er ironisch aan toe te voegen: 'Je kunt alleen maar terug. Als nieuwe nummer 1 kun je niet meer hoger stijgen, hooguit lager vallen.'

Het was in deze zelfde periode dat Van den Berg tot zijn teleurstelling zijn twijfels uit 1986 steeds meer bevestigd zag worden. Hij kwam steeds minder graag op partijraden die hijzelf ooit eigenhandig had voorbereid. Er werd niet meer op het scherp van de snede gediscussieerd. De zaaldebatten werden hem te gladjes, te praktisch, gingen te veel over procedures. 'Voor het tegenverhaal was maar één minuut gereserveerd.' Wist het CDA nog wel waarvoor het stond? Waaróm het regeerde? Hóé het moest regeren?

Hij stuitte tijdens partijbijeenkomsten niet alleen op de verkeerde onderwerpen, maar ook op de verkeerde mensen. Van den Berg miste zijn mede-Arjossers en andere christen-democraten met hun principiële gedrevenheid. Waar waren die typische bestuurders/activisten gebleven die het CDA na de pijn van de fusie hadden helpen opbouwen? Te veel onbekende gezichten kwam hij tegen, te vaak behorend tot het nieuwe establishment.

Een zelfde soort onrust bekroop hem als hij Brinkman bezig zag. Natuurlijk, hij en andere CDA'ers in de ambtelijke top op het departement, zoals loco-secretaris-generaal Koos van der Steenhoven, hadden veel tegen hem aan gepraat. En Brinkman had dan geluisterd, want hij was een aardige vent, veel aardiger dan de introverte Lubbers zelfs. 'Brinkman had het hart op de goede plaats, maar hij wilde alles te snel doen.' Zijn ideologische verhalen beklijfden niet. Daarvoor waren ze te oppervlakkig. Kreten als 'de verantwoordelijke samenleving, spreiding van verantwoordelijkheid', ze klonken allemaal mooi, maar leken te veel voor de *bühne* bedoeld, te veel *window-dressing* van de macht. Hij zag geen relatie meer tussen die beginselen en het bestuurlijk handelen van zijn partijgenoten in raden, staten en maatschappelijke instellingen. Dat werd te veel het compromis om het compromis, besturen om het besturen.

'*We run this country*', het was het gevoel dat uit dat soort kreten van het Kamerlid Joost van Iersel sprak, waartegen Van den Berg al in 1986 gewaarschuwd had. De manier waarop CDA en VVD in 1989 uit elkaar waren gegaan, zat hem nog steeds niet lekker. 'Hadden de christen-democraten de liberalen niet te veel het vel over het been getrokken?' Zo maakte je geen vrienden voor het leven. Je gaf voeding aan het sluimerend sentiment bij de tegen-

standers dat christen-democraten alleen maar konden besturen en heersen.

Elco Brinkman, die zich ruim voor de verkiezingen niet verzette tegen het schrijven van een boek over zichzelf, die meewerkte aan de creatie van een wassen beeld door Madame Tussaud, het duidde uiteindelijk allemaal op arrogantie van de macht. Van den Berg nam het niemand in persoon kwalijk. Het leek wel alsof het lot zijn loop nam.

Hij verbaasde zich over de talrijke ruzies die de partij steeds meer parten gingen spelen: Lubbers-Brinkman, Lubbers-Kaland, Brinkman-De Vries, ze werden allemaal in het openbaar uitgevochten. Spraken die mensen elkaar niet meer? Waar waren de onzichtbare netwerken van vroeger gebleven, van kerkclub, ARJOS, bestuurdersvereniging, die de partij samenhang en stabiliteit hadden gegeven. Waar waren gezaghebbende bemiddelaars als Jan de Koning die, indien nodig, de machtigen met de koppen tegen elkaar sloegen en tot discipline en samenwerking maanden?

Opnieuw verbaasden de gebeurtenissen van 1994 dan ook niet. Als gemeenteraadslid in Waddinxveen, waar Gerrit van den Berg inmiddels met vrouw en kinderen was gaan wonen, merkte hij dat de verhalen van Brinkman niet aansloegen, en de tegenstellingen in de partijtop des te meer doordrongen. De AOW-crisis en de conflicten over het verkiezingsprogramma joegen ouderen en andere trouwe kiezers weg. Dat raakte ook zijn fractie. Van de zes zetels in de gemeenteraad van Waddinxveen moest het CDA er bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 twee inleveren. Het verval was begonnen. Het CDA, nummer één bij de verkiezingen van 1986 en 1989, kon alleen nog maar terug. En het ging terug, razendsnel.

Anno 1994 was de wereld van Gerrit van den Berg, korfbalmaatje van Hans de Boer, actief lid van tal van verenigingen en besturen, onherkenbaar veranderd. Veel van de clubs waar hij als gereformeerde jongen het bestuurlijke handwerk had opgedaan, waren opgeheven. De gereformeerde kerken waren leger geworden, zo niet omgebouwd tot plaatselijke discotheek. De unieke combinatie van politieke zendingsijver en verantwoordelijk besturen was verschraald tot pragmatisme.

De secularisering had diepe sporen getrokken door het middenveld. Talloze christelijke organisaties waren opgegaan in algemene instellingen. De Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) die in de loop der decennia talrijke christen-democratische voorlieden als Barend Biesheuvel, Jan de Koning, Piet Bukman, en Rinze Zijlstra had gekatapulteerd naar het landsbestuur, was verdwenen. De Nederlandse Christelijke Werkgeversorganisatie (NCW) waaraan de namen verbonden waren van CDA-coryfeeën als Onno Ruding, Koos Andriessen en Yvonne van Rooy, was in mei 1994 opgegaan in het neutrale VNO.

De verschrompeling van het christelijk middenveld ontnam de christen-democratie niet alleen een gevoel van maatschappelijke warmte: het idee dat er nog altijd 'vrinden' bij de christelijke organisaties waren op wie men kon terugvallen.

Met de fusies verdwenen ook de springplanken voor christen-democraten naar de ambtenarij en de politiek. Decennia lang waren via de maatschappelijke organisaties christen-democraten de rijksdienst binnengekomen. Eerst antirevolutionairen, daarna katholieken hadden zich op die manier in het binnenwerk van de macht gevestigd.

Hans de Boer, hoogste ambtenaar van WVC en politieke *godfather* van Gerrit van den Berg, had als eerste functie op zijn CV nog 'secretaris van de christelijke kruideniersbond' gezet. De biografie van Koos van der Steenhoven – loco-secretaris-generaal van WVC, en daarna voorman van de christelijke zorgorganisatie Philadelphia – bood eveneens een mooi voorbeeld van de verwevenheid van ambtenarij en christelijk middenveld.

Zulke staaltjes van emancipatie en netwerkvorming zouden in de jaren tachtig steeds minder voorkomen. Het werd moeilijker om CDA'ers op hoge posten in het ambtelijk apparaat benoemd te krijgen. Partijvoorzitter Wim van Velzen die regelmatig de zaak van partijgenoten bij premier Lubbers kwam bepleiten, ontving steeds vaker nul op het rekest.

De kwaliteitseisen binnen de rijksoverheid werden steeds hoger. Er kwam een ander type ambtenaar: professioneler, technocratischer ook. Op door het CDA gedomineerde departementen als Onderwijs en Landbouw was het vroeger vaak voorgekomen

dat na vertoon van een partijbriefje een interessante ambtelijke functie kon worden verkregen. CDA'ers die onder politieke protectie van CDA-bewindslieden of CDA-topambtenaren de Haagse bolwerken waren binnengekomen, kregen het echter steeds moeilijker om zich te handhaven.

Bouke de Haan bijvoorbeeld, in het rijke bezit van ervaring als 'wetenschappelijk medewerker van de Centrale voor Christelijk Handelsonderwijs en stafmedewerker voor de Schoolraad voor scholen met de Bijbel', was in de nadagen van het regime Deetman aangesteld als nieuwe secretaris-generaal op het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Al snel na de komst van de twee sociaal-democraten Ritzen en Wallage als minister en staatssecretaris, werd De Haan vanwege onvoldoende kwaliteiten weggepromoveerd naar de Open Universiteit Heerlen.

De hoge ambtenaren van CDA-signatuur die zich wel konden handhaven, zoals Bot en diens opvolger Van den Berg op Buitenlandse Zaken, Barth op Defensie en Van Dinther op Justitie, hadden hun wortels binnen de rijksambtenarij zelf, niet in het middenveld. Ze moesten het echter steeds meer afleggen tegen een golf van sociaal-democratische bestuurders die uit het 'apparaat' zelf afkomstig waren.

Wie mee wilde tellen in het openbaar bestuur, moest eerst in datzelfde openbaar bestuur carrière maken, en niet bij de CBTB of het NCW. Sterke PvdA-bestuurders als Wim Kuijken op Binnenlandse Zaken of Ralph Pans op Verkeer en Waterstaat hadden hun sporen verdiend als gemeenteambtenaar of wethouder, niet als secretaris van de boerenbond. De bestuurlijke routes naar de toppen van het landsbestuur hadden zich langzaam maar zeker gewijzigd. Maar de christen-democratie wist zich daar niet snel genoeg aan aan te passen.

Een andere belangrijke aanwijzing van de ontregeling van de bestuurlijke netwerken van het CDA in de jaren tachtig, was het burgemeestersbenoemingen-systeem. Als ruggengraat van het bestuurderslichaam CDA was dat eind jaren tachtig mankementen gaan vertonen.

'Van klein naar groot', zo stond het systeem bekend dat generaties CDA-bestuurders aan een ambtsketen had geholpen. Burge-

meesters maakten carrière door in een dorp te beginnen en te eindigen in een middelgrote plaats, of door beginnend vanuit een middelgrote plaats door te stoten naar een 'A-gemeente'. Vaak had dat uitstekende bestuurders opgeleverd, al waren ook hier uitzonderingen op, zoals Ad Havermans in Den Haag.

'Van klein naar groot' bracht een bepaald type burgemeester met zich mee. Hij (meestal was het bij het CDA geen zij) excelleerde in het leiden van het college van B en W en de raadsvergaderingen, en in het bemiddelen tussen collegepartijen bij conflicten. Worteling in de lokale gemeenschap was minder van belang.

Dat veranderde met de introductie van de zogeheten vertrouwenscommissie uit de gemeenteraad in het midden van de jaren tachtig. Met het groeiende belang van de lokale politiek gingen steeds meer gemeenten op zoek naar iemand die een aansprekend gezicht voor de gemeenschap vormde, en de wijk in ging.

Ervaren bestuurders werden bij burgemeestersbenoemingen minder belangrijk dan voor de lokale gemeenschap herkenbare politici. Meer nog dan het CDA slaagde de PvdA erin politieke dieren naar voren te schuiven – vaak ex-wethouders – die aan dit soort criteria voldeden: Pans in Almere (voor zijn komst naar Verkeer en Waterstaat), Waal in Deventer, Van Lidth de Jeude eveneens in Deventer.

De centrale Haagse regie van burgemeestersbenoemingen waarin het CDA had geëxcelleerd, werd uitgehold door de opkomst van de vertrouwenscommissies. Minister van Binnenlandse Zaken Ien Dales (1989-1993), sociaal-democraat en zelf voortgekomen uit het lokaal bestuur van Nijmegen, beschouwde de voordracht van de commissie zelfs als bindend. 'Eén is één,' was haar gevleugeld antwoord als Brinkman, Hirsch Ballin of andere christen-democraten bij haar de zaak van een politiek bevriende burgemeester kwamen bepleiten, die niet als hoogste op de voordracht van de commissie was geëindigd. 'En wanneer komen jullie nou eens met een vrouw,' was de onvriendelijke snauw die Dales er nogal eens op liet volgen.

Lokale en regionale CDA-politici hadden moeite zich aan deze ontwikkeling aan te passen. Premier Lubbers toonde zich niet toegankelijk voor hun smeekbeden die ze via de partijvoorzitter

tot hem richtten om toch vooral een christen-democraat te benoemen. Ze ontlaadden vervolgens hun machteloze woede op de fractielobbyist die er weer niet in was geslaagd hun kandidaat op het burgemeesterspluche te helpen. Geduldig legden die lobbyisten als Piet van der Sanden en later Frans Jozef van der Heijden dan uit dat de tijden van protectie en bevoogding voorbij waren.

'Iedereen noemde ons tijdens het derde kabinet-Lubbers nog de oppermachtige bestuurderspartij,' zegt Van der Heijden hierover, 'maar dat waren we toen al niet meer. We kregen namelijk steeds vaker te maken met een kwaliteitsprobleem. Terwijl partijvoorzitter Van Velzen druk bezig was met het opzetten van een centrale bak waaruit we namen konden plukken van mensen die ambassadeur in Bangkok konden worden, bleken de echt gekwalificeerde mensen zich steeds minder bij ons te melden. "Maar je hebt toch nog wel ergens een gedeputeerde?" riep Wim van Velzen dan in wanhoop tegen mij. "Ja, hoor," riep ik dan terug, "maar neem je dan wel genoegen met een vijftig- of zelfs zestigplusser?"'

Het groeiend kwaliteitsprobleem en de noodzaak op lokaal vlak zaken te doen, vergrootten de druk op de plaatselijke CDA-politici. Fractievoorzitters in gemeenteraden moesten zelf *deals* sluiten met hun collega's, coalities vormen, en niet wachten op hulp van boven. De beslissingen vielen niet aan het eind van het benoemingsritueel, wanneer de onzichtbare hand van een CDA-minister zijn zegenrijke werk deed, maar aan het begin. Ze vielen niet in Den Haag, maar in de wandelgangen en koffiebars van het raadhuis. 'Het maken van deze omslag was niet iedereen gegeven,' zegt Van der Heijden.

Daar kwamen begin jaren negentig nog eens de talloze herindelingsoperaties in Noord-Brabant bij, waar met name CDA-gemeenten het slachtoffer van werden. Kleinere gemeenten, die te weinig bestuurskracht konden opbrengen om zelfstandig voort te bestaan, werden samengevoegd.

Ironisch genoeg werd de schaalvergrotingsoperatie afgedwongen door de CDA-bewindsvrouwe Dieuwke de Graaf, staatssecretaris van Binnenlandse Zaken in het derde kabinet-Lubbers, die

mede daarom een weinig geziene gast werd op recepties van de CDA-bestuurdersvereniging. Tussen 1993 en 1994 daalde het aantal CDA-burgemeesters voor het eerst: van 314 naar 295 om verder af te nemen tot 286 in 1995.

Hoewel het directe belang van dit soort ontwikkelingen voor de Haagse politiek beperkt bleef, ging er voor landelijke politici met wortels in de lokale politiek toch een belangrijk signaal van uit. Het CDA was niet oppermachtig, leverde lang niet altijd de bestuurlijke kwaliteit waar het prat op ging, en, belangrijker nog, was te verslaan als er in de gemeenteraad goed werd samengewerkt door concurrerende partijen.

Met name in Noord-Brabant, lange tijd gezien als onneembaar CDA-bastion, misten deze ontwikkelingen hun uitwerking niet. Commissaris van de Koningin Houben had tegen Van der Heijden geklaagd dat alleen niet-Brabantse CDA'ers iets voorstelden als burgemeesterskandidaten. 'Er was te veel inteelt ontstaan,' aldus Van der Heijden. 'Het was ouwe-jongens-krentenbrood waaruit geen kwaliteit meer viel te halen.'

Langzaam maar zeker begon zich op lokaal niveau het bevrijdende gevoel te verspreiden dat de keizer geen kleren aan had. Gemeenten die decennia lang met vaste hand door het CDA bestuurd waren, bleken ook zonder te kunnen. Her en der ontstonden de eerste verbonden tussen PvdA, VVD en D66 (Amsterdam, Leiden, de Provinciale Staten van Groningen en Zuid-Holland).

Het opkomend 'paarse' tij kreeg extra kracht, toen bleek dat de CDA-oppositie tegen de nieuwe machthebbers niet imposant was. Integendeel, met de nieuwe rol kwamen nieuwe zwaktes in de christen-democratie bloot te liggen. 'Toen in 1978 de Leidse PvdA en VVD voor het eerst een coalitie aangingen waar het CDA buiten stond, had dat een ontregelend effect op de christen-democraten,' schreef Paul Bordewijk, jarenlang PvdA-wethouder in Leiden. 'Hadden ze voor die tijd samen met de VVD het linkse college bestreden, nu wisten ze niet meer of ze het college van links of rechts moesten aanvallen. In de commissie Financiën klaagde een CDA'er dat het college te weinig op het sociaal-cultureel werk bezuinigde, maar in de vakcommissie [sociaal-cultureel werk], verkondigde een collega-partijlid dat dit juist te veel gebeurde. Het

lukte het CDA niet het collegebeleid vanuit een eigen gedachtegoed te bekritiseren.'[2]

Er moest een moment komen dat de ontwikkelingen als secularisering van het middenveld en de ontregeling van de bestuurlijke netwerken ook op het Haagse Binnenhof zichtbaar moesten worden. Dat werden ze, en al ruim voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994.

In feite was het de gevierde leider van de christen-democratie zelf die begon met het ondergraven van de machtsbasis van het CDA en het ondermijnen van zijn politiek fundament. De noodzaak om financieel-economisch orde op zaken te stellen, bracht Ruud Lubbers steeds vaker in conflict met sociale partners, boerenbonden, onderwijs- en omroeporganisaties. Behalve de secula-riseringsgolf was het ook de no-nonsens golf van Ruud Lubbers die aanbeukte tegen de maatschappelijke steunpilaren van de christen-democratie.

In 1982 had Lubbers samen met werkgevers- en werknemersorganisaties nog de basis gelegd voor economisch herstel door verregaande afspraken te maken over loonmatiging. Het 'akkoord van Wassenaar' van zijn eerste kabinet met werkgevers en werknemersorganisaties, zou het fundament worden van wat later het poldermodel zou gaan heten: de kreet waarmee de overleg-economie werd aangeduid.

In de jaren na 1982 ging het er echter niet zo vreedzaam aan toe. De eerste twee kabinetten-Lubbers 'ontpolderden' Nederland juist in hoge mate. Verlaging van ambtenarensalarissen, bezuinigingen op de ww- en WAO-uitkeringen, kortingen op de onderwijssalarissen, afgedwongen schaalvergrotingen van scholen, saneringen in de landbouw, ze zetten de band tussen het CDA en zijn achterban onder grote spanning.

De ingrepen legden enerzijds de financieel-economische basis voor een herstel van Nederland in de jaren negentig en toetreding tot de Europese Monetaire Unie. Anderzijds ondergroeven ze de machtsbasis en ideologische basis van de partij. Wat goed was voor het land, was op den duur niet goed voor het CDA.

Pas jaren later zou Lubbers zijn spijt betuigen over de verwoes-

tende uitwerking van zijn no-nonsenspolitiek op het politiek fundament van zijn partij. Tijdens een symposium in Den Haag van het Wetenschappelijke Instituut voor het CDA, mei 1995, hekelde hij de negatieve effecten van het no-nonsens-beleid, waarvan hij in de afscheidsbundel voor Gerrit van den Berg nog hoog had opgegeven. Over zijn economische saneringspolitiek zei hij: 'Het had succes, maar leidde tot een onevenredige verzakelijking. [...] Dat beleid alleen is niet genoeg: het gaat ook om het versterken van waarden in onze samenleving. Een toekomst zonder waarden is als een woestijn.'[3]

De tegenstelling tussen wat goed was voor het land maar slecht voor de partij, verscherpte zich tijdens het derde en laatste kabinet-Lubbers. De val van de Muur stelde Nederland, met zijn open grenzen toch al gevoelig voor internationale invloeden, bloot aan scherpe internationale concurrentie. Het werd in de politiek *bon ton* om te schermen met de hoge groeicijfers van Oost-Aziatische 'tijgers' als Zuid-Korea en Hong Kong, en met de lage loonkosten in Oost-Europa. Nationale overheden moesten, om economische groei te bewerkstelligen, ingrijpen in de omvang van hun collectieve sector, fiscale stelsels aanpassen, en de lastendruk voor de burger verlagen.

Aanvankelijk verliep dit proces in Nederland traag. Met name de aanpak van de inactiviteit, een structurele zwakte van de Nederlandse economie, verliep moeizaam. Het derde kabinet-Lubbers viel bijna over nieuwe ingrepen in de WAO, en onderwijsbonden werkten niet of niet snel genoeg mee aan het terugdringen van het grote aantal wachtgelders in het onderwijs.

Het moeizame verloop van de strijd tegen de inactiviteit gaf menigeen het gevoel dat Nederland in het aangaan van de concurrentiestrijd met het buitenland werd gehinderd door de 'overlegmaatschappij'. Zeker toen 'Lubbers-III' al snel na zijn aantreden in 1989 werd geconfronteerd met tegenvallende economische groei en slinkende inkomsten, greep een gevoel van onbehagen om zich heen. Het leek wel alsof de overheid zich te veel wapens uit handen had laten slaan door sociale partners en andere organisaties, om de internationale concurrentieslag te kunnen overleven.

De sociale partners, in 1982 nog geprezen als medearchitecten van het economisch herstel, kwamen in het beklaagdenbankje terecht. De parlementaire enquête-Buurmeijer die onderzocht hoe het aantal WAO'ers zo explosief had kunnen groeien, gaf werkgevers en werknemers daarvan in belangrijke mate de schuld. Steeds vaker viel in het publieke debat de term 'stroperig': stroperige besluitvorming, stroperige overlegeconomie, stroperige politiek.

Elco Brinkman, de nieuwe fractievoorzitter van het CDA, maakte zich tot tolk van dit groeiend ongeduld. De burgemeesterszoon uit Hardinxveld-Giessendam had bijna alles snel gedaan in zijn leven. Hij had snel carrière gemaakt op het departement van Binnenlandse Zaken, waar hij het onder de toenmalige minister, Hans Wiegel, had geschopt tot loco-secretaris-generaal. Als 34-jarige was Brinkman in 1982 toegetreden tot het eerste kabinet-Lubbers als minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.

In die laatste rol toonde hij zich een daadkrachtig en loyaal uitvoerder van het no-nonsens beleid. Binnen korte tijd schafte hij het middenveld in de welzijnswereld min of meer af, dat rijkelijk bezaaid was met advies- en inspraakorganisaties. De Kaderwet Specifiek Welzijn, die het middenveld van gesubsidieerde welzijnsinstellingen formele status had moeten geven, werd ingetrokken. Een gestage afkalving van de invloed van het middenveld in de welzijnswereld volgde. Berucht ook waren Brinkmans aanvaringen met politiek bevriende omroepbazen van Hilversum, in zijn ogen het symbool van ondoelmatigheid en geldverspilling.

Eenmaal fractievoorzitter maande hij in talrijke speeches, de bekendste op Texel in februari 1992 ('het speelkwartier is voorbij'), het kabinet tot grotere spoed bij saneringen, en de bestrijding van onder meer de groei van het aantal WAO-afspraken. Brinkman bepleitte lastenverlagingen om te kunnen concurreren met buitenlandse fiscale tarieven, waarschuwde tegen milieulasten als het buitenland daar niet aan meedeed, en hamerde op de noodzaak van vermindering van de kosten van de sociale zekerheid.

Het optreden van Brinkman kende diverse drijfveren. Zijn veelvuldige optredens moesten zijn bekendheid als opvolger van Lubbers verhogen, die hem inmiddels had aangewezen als zijn kroonprins. Met zijn komst wilde Brinkman echter ook een gene-

ratiewisseling in de politiek zichtbaar maken. De nieuwe generatie zou moeten breken met de trage en onheldere besluitvorming die de christen-democratie altijd had gekenmerkt, en die hij ook terugvond in de manier van optreden van het derde kabinet-Lubbers.

Illustratief voor Brinkmans wantrouwen tegenover de traditionele manier van politiek bedrijven, was een interview met de nieuwe CDA-voorman in *De Telegraaf* in 1992. Daar zei Brinkman over Lubbers: 'Hij is de personificatie van het compromis. Zo van: als we de helft nemen, gedeeld door drie, en daarvan de wortel trekken, dan zijn we er uit.'[4]

Het gedrag van Brinkman leverde verwarring op over de koers van de christen-democratie. Die had zich altijd gekenmerkt door het voorzichtig wegen en 'uitruilen' van de belangen van de organisaties die de achterban en basis van de christen-democratie vormden. Tuinders, christelijke werknemers en -werkgevers, onderwijsbestuurders, ze hadden altijd het hunne gekregen. Toen dat door de sanering van de verzorgingsstaat niet meer kon, was de pijn zo gelijkmatig mogelijk verdeeld: tegenover bezuinigingen op sociale zekerheid stonden eenmalige uitkeringen waarmee de ergste pijn werd bestreden, sanering van de veestapel werd afgekocht via subsidies voor braakliggend terrein.

De nieuwe koers van de CDA-fractie onder leiding van Brinkman was juist ingegeven door de behoefte af te rekenen met deze compromispolitiek. Had Lubbers begin jaren tachtig onder verwijzing naar de slechte economische omstandigheden nog een zeker excuus gehad voor zijn harde beleid, onder Brinkman leek zich zelfs een principiële afkeer te ontwikkelen van de zuilen die de christen-democratie als politieke macht hadden geschraagd. 'De koepels hebben niet mijn sympathie,' had hij al eens als minister van WVC gezegd, en dat gold zeker ook voor Brinkman als fractievoorzitter.[5]

In 1991 deed hij zijn naam van moderne bestuurder eer aan door enkele keren te pleiten voor een verregaande decentralisatie van het onderwijs. Ouders zouden het meer voor het zeggen moeten krijgen op de scholen in het bijzonder onderwijs, en hun invloed zou ten koste moeten gaan van die van de traditionele koe-

pelbestuurders. In hetzelfde jaar betoonde hij zich een onorthodoxe CDA-politicus door tijdens een lezing in Rotterdam, tegen de zin van de machtige bestuurdersvereniging van zijn partij, de deur op een kier te zetten naar het gekozen burgemeesterschap.

Onder zijn leiding brak de CDA-fractie met de oude vertrouwde overlegcultuur. De fractie leverde de voorzitter van een Tweede-Kamercommissie – Gerrit de Jong – die het opzienbarende voorstel deed om vrijwel alle landelijke adviesraden af te schaffen ('Weg met de radenrepubliek!'). Dat het CDA daaraan meedeed, bewees in de ogen van aan de christen-democratie verwante organisaties eens te meer dat ze weinig van de fractie te verwachten hadden. De raden hadden namelijk decennia lang mogelijkheden geboden aan belangenorganisaties om invloed uit te oefenen op de Haagse besluitvorming. Die invloed liep door het voorstel van de commissie-De Jong onvermijdelijk terug.

Het waren niet alleen dit soort voorstellen, maar ook de manier waarop het CDA met twee grote projecten van het derde kabinet-Lubbers omging, die de afstand tussen partij en achterban veranderde in een, voorlopig, onoverbrugbare kloof.

In 1991 begingen zowel de CDA-ministers als de CDA-fractie in de ogen van werknemers, maar ook werkgevers, een doodzonde door in te grijpen in de duur en hoogte van bestaande WAO-uitkeringen. Arbeidsongeschikten die in een vorig leven als gezonde werknemers dachten zich met het betalen van de WAO-premie afdoende verzekerd te hebben, dreigden als WAO'er met een forse inkomensachteruitgang geconfronteerd te worden. Het kwam neer op een ingreep in bestaande rechten. Wat voor Brinkman gold als testcase van nieuwe, heldere CDA-politiek, werd voor arbeidsongeschikten (900.000 kiezers) en vakbonden het symbool van hard, maar vooral onbetrouwbaar saneringsbeleid.

Het zogeheten convent van christelijk-sociale organisaties, waarin instellingen als CNV, NCW en christelijke boerenbonden waren vertegenwoordigd, zond een gepeperde brief aan het CDA waarin de WAO-politiek werd gelaakt. Met name de relatie tussen CNV en CDA liep door de gebeurtenissen fikse schade op. Voor het eerst sinds lange tijd zou het vakverbond dan ook geen nieuwe kandidaat afvaardigen naar de CDA-lijst voor de Tweede-Kamer-

verkiezingen van 1994. De gestage stroom van CNV'ers als Gerrit Gerritse, Gerrit Terpstra en Gerrit Koffeman richting Binnenhof droogde op.

De manier waarop de politieke discussie over de WAO zich vervolgens ontwikkelde, wakkerde het wantrouwen van de achterban verder aan. Nadat de PvdA-fractie een jaar later afstand had genomen van de ingrepen in de bestaande gevallen, en alleen nog wilde bezuinigen op de uitkeringen van toekomstig arbeidsongeschikten, volgde een harde botsing binnen het CDA-kamp zelf. Lubbers gebruikte zijn kroonprins Brinkman om bij coalitiepartner PvdA concessies af te dwingen. De premier liet de CDA-fractie in de Tweede Kamer een akkoord sluiten met de VVD-fractie over verregaande bezuinigingen, maar dwong Brinkman dat akkoord weer te annuleren toen de PvdA hevig schrok en zich alsnog inschikkelijk betoonde.

De gang van zaken leidde tot chaotische taferelen die de geschiedenis ingingen als het bami-akkoord van Bergschenhoek, januari 1993. Tussen de resten van een Chinese afhaalmaaltijd werd, ten huize van minister De Vries in Bergschenhoek door CDA- en PvdA-politici alsnog een akkoord bereikt.

De gebeurtenis had enorme gevolgen voor de persoonlijke verhoudingen aan de top van de partij. De toch al gespannen relatie tussen de nummers één en twee van het CDA, Lubbers en Brinkman, daalde zo ver onder het vriespunt dat ze zich nooit meer herstelde. Brinkman, die had gedacht in vrijheid een akkoord te kunnen sluiten met de VVD, voelde zich hevig misbruikt door de premier.

De PvdA, die ook al op andere vlakken hevig botste met de coalitiepartner, zoals in de onderwijs- en volksgezondheidspolitiek, kreeg steeds meer een 'lood-om-oud-ijzer'-gevoel dat het niet uitmaakte met wie ze zou gaan regeren als ze weer de kans kreeg: met het CDA of de VVD. Voor de VVD, die ook al enigszins gefrustreerd uit zeven jaar samenwerking met Lubbers was gekomen, vormde het incident in Bergschenhoek het zoveelste bewijs van de onbetrouwbaarheid van de CDA-politiek. Voor betrokken belangenorganisaties ten slotte, versterkte de chaotische wijze van besluitvorming binnen het CDA dat de partij haar zaken, op z'n zachtst gezegd, niet op orde had.

Diezelfde conclusie drong zich op door de besluitvorming rond een ander complex en gevoelig dossier, het zogeheten plan-Simons. Dit plan, ingediend bij het parlement door staatssecretaris Hans Simons, beoogde de almaar stijgende kosten in de gezondheidszorg een halt toe te roepen. Simons wilde de diverse aanbieders van zorg efficiënter laten werken door op beperkte schaal marktwerking te introduceren, en concurrentie onder zorgverzekeraars aan te moedigen. Om dit mogelijk te maken wilde Simons ook meer ruimte geven aan identiteitsgevoelige instellingen in de gezondheidszorg.

Medewerkers van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA waren positief over het plan. Ze zagen er een aanknopingspunt in voor hun ideologisch concept van de 'verantwoordelijke samenleving'. Daarin werden bevoegdheden die de overheid bij de opbouw van de verzorgingsstaat aan zich had getrokken, afgestoten en overgeheveld naar organisaties in het middenveld. Een goed voorbeeld vormde de uitvoering van de sociale zekerheid door de sociale partners die het CDA sinds 1986 in zijn verkiezingsprogramma's had staan, maar waarvan het nog steeds niet was gekomen. Het plan-Simons bood de mogelijkheid het CDA-concept van de verantwoordelijke samenleving toe te passen op de zorgsector.

Ook de Tweede-Kamerfractie van het CDA zag aanvankelijk goede mogelijkheden in het plan om de kostenexplosie in de zorg terug te dringen. De lastenverzwaringen voor de burger die het plan impliceerde door een flinke verhoging van de premie in het kader van de algemene wet bijzondere ziektekosten (AWBZ), nam fractiespecialist Ad Lansink aanvankelijk op de koop toe.

Dit veranderde op slag toen de media in januari 1992 met schreeuwende krantenkoppen berichtten over de fikse gevolgen die de premieverhoging voor de netto-inkomens van werknemers had. De CDA-fractie die eerst akkoord was gegaan, en bekend was met de lastenverhogende effecten, keerde op haar schreden terug, en begon een vertragingsoffensief tegen Simons. De 'verantwoordelijke samenleving' deed niet meer ter zake.

Daarbij speelde ook het gedrag van de CDA-fractie in de Eerste Kamer een grote rol. Die stond sedert enkele jaren onder leiding

van een zelfbewust opererende CHU-man uit Walcheren. In bijna alle opzichten vormde Ad Kaland de tegenpool van de leider van de christen-democratie van dat moment, Ruud Lubbers.

Kaland was zoon van een kleine boer zonder paarden, die zich via zelfstudie in economie en recht omhoog had gewerkt in het openbaar bestuur van Zeeland. Het genoegen van de zilveren lepel in zijn mond, zoals Lubbers dat had leren smaken, had hij nooit gekend. Kaland liet zich erop voorstaan altijd in functies te zijn gekozen. Lubbers had zich een weg naar boven 'genetwerkt' via de christelijke werkgeversorganisatie en Haagse politiek.

Als man die vooral op zichzelf vertrouwde, had Kaland een hekel aan wat hij zag als de verwennerij van de welvaartsstaat die mensen afhankelijk maakte van regelingen en uitkeringen. Hij maakte dan ook na 1989 geen geheim van zijn scepsis over de samenwerking van zijn partij met de sociaal-democraten.

Normaliter werden dit soort meningsverschillen in de partij via de binnenkamers van de macht uitgesproken. Zo niet Kaland. Vrijelijk en openlijk bekritiseerde hij allerlei belangrijke wetsontwerpen die naar zijn idee een te hoog PvdA-gehalte droegen, zoals de basisvorming in het onderwijs en het plan-Simons in de volksgezondheid.

Als CH-man had hij bovendien een broertje dood aan Torentjesoverleggen en andere heimelijke coalitiebesprekingen. Die beschouwde hij als een onverantwoorde inbreuk op de eigen parlementaire verantwoordelijkheden. Oktober 1991 typeerde hij zijn collega's van de Tweede-Kamerfractie als 'stemvee', omdat ze zich te veel lieten binden aan dictaten van de premier.

De typering creëerde een nieuwe schokgolf aan het Binnenhof. Kaland raakte een open zenuw bij fractieleider Brinkman, die nu juist probeerde enige afstand te nemen van het beleid van Lubbers, maar als kroonprins op een smalle evenwichtsbalk moest balanceren tussen kritiek en loyaliteit. Kaland kon hardop zeggen wat Brinkman eigenlijk wilde zeggen, maar gezien zijn positie niet mogelijk was. 'Kaland zei dat de overheid nog te veel geld uitgaf, en dat er veel te weinig ten goede keerde,' klaagde Lubbers later. 'Die kritiek kreeg werking in het land, bij het partijbestuur, de Tweede-Kamerfractie. Het werd een veenbrand, opgejaagd door Kaland.'[6]

De kritiek van de senator en zijn uitdagende houding richting Lubbers en Brinkman brachten de laatste in een onmogelijke positie. Hij kwam in een sandwich terecht tussen enerzijds Lubbers, de nog steeds populaire premier die loyaliteit eiste aan de coalitie (anders deed de PvdA dat wel), en anderzijds Kaland, die handig gebruikmaakte van publiek ongenoegen over de vergrijzing en verambtelijking van de politiek. Bovendien versterkte Kaland de indruk van een partij die aan het zwalken was.

Lubbers deed pogingen hem tot de orde te roepen, en typeerde Kaland openlijk eens weinig vleiend als de man van '25 jaar in het gas', een verwijzing naar diens activiteiten voor de gasindustrie van de Zeeuwse PNEM. Kaland – de onderkoning van Zeeland – liet zich echter niet tot de orde roepen.

De AWBZ-affaire in de Volksgezondheid gaf Kaland ruime munitie om het plan-Simons af te schilderen als een illustratie van oude socialistische zonden: de burger opzadelen met lastenverzwaringen. Daar moest het CDA niet aan mee doen. Brinkman, die zelf met het oog op de internationale concurrentie had gewaarschuwd tegen diezelfde concurrentie, had hierop geen antwoord. Eerst in de Tweede Kamer, en daarna in de senaat, stierf het plan-Simons dan ook een zachte dood.

De episode-Simons was niet alleen pijnlijk voor de naamgever van het plan, maar ook voor het CDA. De partij die eerst zijn jawoord aan het plan had gegeven, was net als bij de WAO door interne verdeeldheid en strubbelingen niet in staat uitvoering te geven aan een van de grote saneringsprojecten van de verzorgingsstaat. Verzekeraars met CDA-bindingen die actief waren op de zorgverzekeringsmarkt, gaven het CDA dan ook op als betrouwbare regeringspartij. Zowel het verzekeringsconcern Aegon, onder leiding van CDA-lid Cees Storm en met het Kamerlid Gerrit Gerritse als lid van de raad van commissarissen, en Delta Lloyd met CDA-parlementariër Vincent van der Burg als commissaris, werden gedwongen hun strategie op de markt van zorgverzekeringen flink aan te passen.

De episode-Simons vormde niet alleen een illustratie van de verdeeldheid binnen de CDA-top, ze weerspiegelde ook een fundamenteel probleem, waarmee de christen-democratie geen raad

wist: dat van de voltooide of bijna voltooide emancipatie. Het CDA had grote moeite zijn relaties met het middenveld te onderhouden, omdat dit zich in de loop der tijd zo verschillend had ontwikkeld. Er waren sectoren die inmiddels heel goed op eigen benen konden staan, en geen hulp en bevoogding van de politiek meer duldden. Voorbeeld daarvan was het CNV dat had aangedrongen op een grotere eigen rol bij de uitvoering van de sociale zekerheid.

Een ander voorbeeld vormden de woningbouwcorporaties, die nog een zekere mate van verzuiling kenden. Ook zij dachten een groter eigen beheer van middelen, en de ontwikkeling van een eigen huisvestingsbeleid, goed aan te kunnen. Enneüs Heerma, staatssecretaris van Volkshuisvesting in het derde kabinet-Lubbers, slaagde er dan ook in deze sector te verzelfstandigen. Door deze zogeheten 'bruteringsoperatie' kon hij als een van de weinige CDA-bewindslieden er aanspraak op maken de ideologie van de verantwoordelijke samenleving in de praktijk te hebben gebracht.

Er waren echter ook sectoren die minder op eigen benen konden of wilden staan. Zo deed Wim Deetman als minister van Onderwijs in het eerste en tweede kabinet-Lubbers pogingen de scholen in het basis- en voortgezet onderwijs te verzelfstandigen. Hij wilde hun vrijheid vergroten bij de aanstelling van leerkrachten, en het in eigen beheer houden van middelen.

Bij de scholen zelf was de animo groter dan bij de besturenorganisaties, de machtige onderwijskoepels, en de onderwijsbonden. Die vreesden verlies van macht en invloed en traineerden de verzelfstandigingspogingen. Meer dan eens kwamen de koepels in conflict met Deetman, die nota bene zelf uit een van die besturenorganisaties was voortgekomen. Dat maakte de botsing er alleen maar pijnlijker op.

De problemen met de verzelfstandiging van de zorgsector waartoe Simons een aanzet had moeten bieden, illustreerden opnieuw het probleem van uiteenlopende emancipatie. Binnen de volksgezondheid bestonden heel verschillende belangen. De vereniging van ziekenhuizen en de zorgverzekeraars voelden zich sterk genoeg om een grotere eigen rol te gaan spelen. Maar een aantal grote organisaties in de thuis- en bejaardenzorg was daar nog lang

niet aan toe, en bleef de financiële en administratieve hulp van de overheid nodig hebben.

Het CDA had geen afdoende antwoord op deze verschillende fasen van emancipatie. Ze uitte zich in verdeeldheid binnen de eigen partij. De stroming-Brinkman deed denken aan de vader die het wel welletjes vond en de kinderen de straat op schopte om zelfstandig te gaan wonen. Andere stromingen, bijvoorbeeld vertegenwoordigd door oud-staatssecretaris en Kamerlid Ad Hermes, hielden de kinderen nog liever in huis door zoveel mogelijk wettelijke en financiële regelingen in stand te houden. Deze onenigheid ondermijnde de bestuurskracht van de partij.

Wat betreft de steeds grotere problemen in de relatie tussen het CDA en het middenveld kan ten slotte één organisatie niet ongenoemd blijven, de meest essentiële middenveldorganisatie die de christen-democratie zich denken kan: de christelijke Kerk. Tijdens het derde kabinet-Lubbers ontwikkelde deze band zich van matig tot ronduit slecht.

De interventies van de bisschoppen ten gunste van de KVP in de jaren veertig en vijftig hadden de niet-christelijke buitenwacht altijd wat wantrouwig gemaakt over de banden tussen kerken en christen-democratie. CDA-politici als Ruud Lubbers die hier gevoelig voor waren, beklemtoonden dan ook altijd de principiële afstand. Lubbers kon vol bewondering verhalen over zijn grote voorbeeld Ruijs de Beerenbrouck die, zo schreef hij, altijd afstand had gehouden tot de bisschoppen. 'Een kleine anekdote kan verhelderen hoe scrupuleus Ruijs was op het punt van de verhouding tussen kerk en democratie,' schreef Lubbers in een beschouwing over de eerste katholieke premier van Nederland (1918-1925). 'Tijdens een triomfalistische bijeenkomst in Den Bosch waar Ruijs ook aan deelnam, legde hij op de stoel naast de zijne zijn hoed neer om aldus te voorkomen dat de bisschop daar ging zitten. Als eerste minister wilde hij niet naast de bisschop zitten; hij wilde er zichtbaar een stoel tussen hebben.'[7]

In de jaren tachtig hoefde deze afstand echter niet meer beklemtoond te worden. Ze was er gewoon. Er traden steeds grotere spanningen op, bijvoorbeeld tussen de CDA-top en de Raad van

Kerken ten tijde van de bezuinigingen door het eerste kabinet-Lubbers op sociale voorzieningen en tijdens de discussies over de plaatsing van 48 kruisvluchtwapens, begin jaren tachtig.

Later kwam daar nog een aantal frustraties bij. Partijvoorzitter Van Velzen had door een uitspraak dat het CDA geen christelijke partij was, de discussie over de christelijke grondslag doen oplaaien. Het was een debat waarbij de partij alleen kon verliezen: aan de ene kant wilde ze niet-christenen en de groeiende groepen van bijvoorbeeld islamieten aan zich binden, aan de andere kant moest ze trouw blijven aan haar christelijke basis. Aan het eind van elke discussie over het christelijk karakter van het CDA was er altijd wel een groep te vinden die zich tekortgedaan voelde.

Erger waren echter de verhitte debatten over twee wetsvoorstellen die de relatie tussen het CDA en met name de rooms-katholieke bisschoppen verslechterden. In 1992 maakten CDA-minister Hirsch Ballin en PvdA-staatssecretaris Simons een einde aan een jarenlang slepende discussie over de voortijdige levensbeëindiging van patiënten op eigen verzoek. De beide coalitiepartners sloten een klassiek compromis over deze zogeheten euthanasie. Ze bleef officieel verboden volgens het wetboek van strafrecht – een uitdrukkelijke CDA-wens. Artsen die echter aan een lijst van vooropgestelde criteria voldeden zoals het uitzichtloze lijden van de patiënt, de raadpleging van een andere arts, en het uitdrukkelijk eigen verzoek, konden aan vervolging door het Openbaar Ministerie ontkomen als ze toch tot euthanasie waren overgegaan. 'Het CDA krijgt de theorie, de PvdA de praktijk', zo heette het in krantencommentaren uit die tijd.

In dezelfde periode werd een ander slepend probleem opgelost, dat van de gelijke behandeling van homoseksuelen. De Algemene Wet Gelijke Behandeling lag met name bijzondere schoolbesturen zwaar op de maag, vooral waar het ging om de vraag of confessionele schoolbesturen homoseksuelen louter en alleen daarom zouden mogen weigeren als leerkracht. Het compromis werd gevonden in de formulering van 'het enkele feit': enkel en alleen om hun seksuele geaardheid zouden leerkrachten niet mogen worden geweigerd, hetgeen de schoolbesturen ruimte gaf, om andere overwegingen in stelling te brengen die ontslag zouden kunnen rechtvaardigen.

Beide compromissen konden in de ogen van de bisschoppenconferentie geen genade vinden. Zij zagen er het zoveelste bewijs in dat het CDA zich ver verwijderd had van zijn christelijke grondslag. Van de wat defensieve tegenwerping dat de wetten zonder het CDA nog veel liberaler zouden hebben uitgepakt, toonden ze zich niet onder de indruk. Het was met name bisschop Bomers van Haarlem die zich fel in de publiciteit weerde. Hij zegde publiekelijk zijn CDA-lidmaatschap op, waarover hij kennelijk tot die tijd had beschikt. Bisschoppen plegen namelijk nooit te zeggen of ze lid zijn van een politieke partij.

De onrust in de relatie met de kerken voegde zich bij alle andere problemen die het CDA al met zijn achterban had. Ze gaven menig christen-democraat de indruk dat God hun partij met alle zeven plagen van Egypte tegelijk strafte.

De secularisering van het middenveld, de uiteenlopende fasen van emancipatie van diverse sectoren van de samenleving, het generatieconflict binnen de partij, de ruzies met de kerken, ze hadden het CDA als bestuurlijk-maatschappelijke beweging aangetast.

Verloor het CDA daardoor de macht in 1994? Natuurlijk niet. Alweer, als het in mei 1994 had geregend, was wellicht niet de PvdA maar het CDA als grootste partij uit de stembus gekomen, en had het initiatief in de formatie naar zich toe kunnen trekken. Toen het CDA die kans echter niet kreeg, gaf dat andere politieke partijen een reële kans om de verzwakte christen-democraten – eindelijk – uit het regeringspaleis te verdrijven.

Om een frase uit de criminologie te lenen: in de zomer van 1994 was er zowel een motief, een gelegenheid als een wapen voorhanden om een coalitie zonder het CDA tot stand te brengen. De lange regeringsgeschiedenis had het CDA – hoe kon het ook anders? – een flinke hoeveelheid vijanden van formaat opgeleverd. De twee andere grote partijen VVD en PvdA en het middelgrote D66 hadden elk hun eigen redenen om van het CDA als regeringspartner af te willen.

De liberalen van de VVD dachten met weinig vreugde terug aan het tweede kabinet-Lubbers, toen hun voorman en vice-premier Rudolf de Korte soms openlijk vernederd was door premier Lub-

bers. In 1989 had het CDA er door handig manoeuvreren voor gezorgd dat de VVD de electorale prijs betaalde van de coalitiebreuk. Bij de verkiezingen van dat jaar moest de VVD vijf zetels inleveren, terwijl het CDA zijn 54 zetels handhaafde. Overigens was opvallend hoe weinig De Korte zelf, maar vooral partijgenoten van hem, zoals de latere liberale bewindsman Frank de Grave, deze vernederingen aanvoerden als basis van hun anti-CDA-sentiment.

Frits Bolkestein die na 1989 de liberale fractie ging aanvoeren, had daarnaast een weerzin ontwikkeld tegen de christen-democratische manier van politiek bedrijven. De kosmopolitische liberaal uit Amsterdam was staatssecretaris van Economische Zaken geweest in het eerste kabinet-Lubbers en – voor korte tijd – minister van Defensie in het tweede. Daar had hij van dichtbij Lubbers zien opereren. Wat hij had gezien, was hem niet bevallen.

'De regeerstijl van premier Lubbers kan samengevat worden met twee kenmerkende eigenschappen,' schreef Bolkestein in een beschouwing die hij op verzoek van *NRC Handelsblad* aan het tienjarig premierschap van Lubbers wijdde: 'compromiszucht en politieke dominantie'. Hij verweet Lubbers 'een gebrek aan koersvastheid en innerlijke overtuiging'. Dat Lubbers een succesvol saneringsbeleid had gevoerd weersprak Bolkestein: de collectieve uitgaven mochten dan onder controle zijn gebracht, de staatsschuld was in dezelfde tijd flink gegroeid.[8]

Bolkestein was niet de enige die zijn weerzin tegen Lubbers niet onder stoelen of banken stak. Ook bij andere VVD-prominenten zoals de latere minister Jozias van Aartsen zat de wrok diep. Als secretaris-generaal op het ministerie van Binnenlandse Zaken had Van Aartsen zich gestoord aan de manier waarop Lubbers zijns inziens de staatsrechtelijke verhoudingen aan zijn laars lapte. Problemen die Lubbers in de coalitie met de PvdA niet kon oplossen, probeerde hij via het college van secretarissen-generaal alsnog te 'tackelen', zoals Lubbers dat noemde. Een mooi voorbeeld was het probleem met de hervormingen van de politiewet en de daarmee samenhangende controversiële samenvoeging van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie. Lubbers liet daarin twee partijgenoten in het ambtelijk apparaat, de secretarissen-generaal Van Dinther op Justitie en Hoekstra op Algemene Zaken,

het nodige voorwerk doen. De ambtelijke omweg vervulde Van Aartsen, die daarover regelmatig botste met Van Dinther, met weerzin. Hij zag het als een bewijs van bestuurlijk onzuiver handelen door de christen-democraten.

De afkeer van Van Aartsen van het CDA bevatte, behalve een bestuurlijk, ook een persoonlijk element. Van Aartsen was de zoon van mr. J. van Aartsen, minister voor de ARP in het kabinet-De Quay (1959-1963). Die was september 1960 hardhandig in aanvaring gekomen met zijn eigen AR-fractie over het woningbouwprogramma van de minister. Een motie die op meer woningen aandrong werd tegen de zin van de minister aanvaard, met steun van de AR-fractie. Die steun werd pas weer ingetrokken nadat het kabinet met aftreden had gedreigd.

Het was opvallend hoe vaak deze gebeurtenis in latere interviews met zoon Jozias figureerde. Zijn moeder was door de gebeurtenis op de politiek afgeknapt, zei hij. 'Zij vond het vreselijk wat er gebeurde.'[9] Hijzelf was juist extra in de politiek geïnteresseerd geraakt, maar dan niet in de christelijke. Van het CDA moest hij als politiek allegaartje al helemaal niks hebben. 'Mijn vader was een echte ARP'er. [...] Hij was geen CDA'er,' zo verdedigde Van Aartsen zijn vader.[10]

Bij andere partijen leefden heel andere redenen om op z'n minst genuanceerd aan te kijken tegen de christen-democraten. Het gepolariseer van de CDA-fractie tegen het kabinet-Lubbers/Kok, de onderhandelingen tussen CDA en VVD over een alternatief WAO-akkoord, en de ongelukkige afloop van het plan-Simons maakten dat veel sociaal-democraten hun bekomst hadden van de samenwerking met de christen-democraten. Onderzoeken onder Kamerleden naar hun coalitievoorkeuren wezen op een groeiende sympathie van PvdA- en VVD-parlementariërs over en weer.[11]

Na de totstandkoming van de paarse coalitie gaf PvdA-fractieleider Jacques Wallage tijdens de Algemene Beschouwingen van 1995 een aardig inkijkje in zijn anti-CDA-gevoel. Toen CDA-leider Enneüs Heerma wat badinerend deed over de veronderstelde betere politieke omgangsvormen tussen de drie paarse partijen, repliceerde Wallage: 'Dat doet mij er aan denken dat ik ooit aan mijn

toenmalige baas, de minister van Sociale Zaken [de CDA'er Bert de Vries], vroeg: "Waarom wordt toch bij het kabinetsbeleid dat wij met elkaar voeren, elke week opnieuw geprobeerd om wat ik op dat terrein tot stand probeer te brengen, een kopje kleiner te maken?" Toen zei de minister van Sociale Zaken: "Ze hebben het gevoel bij het CDA dat de PvdA elke week een kopje kleiner moet zijn." Die mentaliteit is in deze coalitie niet aanwezig.'[12]

Van de drie partijen die later de paarse coalitie vormden, had D66 echter de meest uitgesproken anti-CDA-houding. Deze kende zowel een politieke als ideologische achtergrond. Veel Democraten dachten met weinig vreugde terug aan de kabinetsformatie van 1989. Toen waren ze op het laatste moment buiten de deur gezet door het CDA. D66-voorman Hans van Mierlo had regelmatig lucht gegeven aan zijn frustraties daarover. 'Wat een hooghartigheid, wat een dwingelandij,' verzuchtte hij bijvoorbeeld in september 1989.[13]

Voor hem was het duidelijk: D66 zou niet nog eens proberen met het CDA te regeren, maar juist alles op alles zetten die partij uit het regeringskasteel te verdrijven, 'al lijkt het voorlopig op de strijd tussen een olifant en een muis'.[14]

Daarnaast vormden Democraten en christen-democraten elkaars tegenpolen in veel ethische discussies zoals euthanasie, abortus en andere zaken die verband hielden met medisch-technologische ontwikkelingen. De beide achterbannen van de partijen – die van D66 urbaan, hoog opgeleid, seculier, in een aantal gevallen zonen en dochters van KVP-vaders (Van Mierlo, Th. de Graaf); die van het CDA plattelands of semi-plattelands, gemiddeld iets minder hoog opgeleid, en christelijk – verdroegen elkaar als water en vuur.

Bovendien was Van Mierlo de meest uitgesproken aanhanger van de gedachte dat het uit democratisch oogpunt goed zou zijn als een partij die zo lang aan de macht was geweest, naar de oppositiebanken zou worden verwezen. In de meest bloemrijke bewoordingen had Van Mierlo in talloze interviews de machtspositie van het CDA geschilderd: de ene keer als enorm insect dat met wijde vleugels het hele spectrum omvatte, de andere keer als ca-

napé in het midden van de Nederlandse huiskamer, met de twee stoeltjes VVD en PvdA aan weerszijden.

Het was de socioloog Abraham de Swaan die tijdens een jubileumcongres van D66 in 1992 de bezwaren tegen het CDA samenvatte in een nieuwe, moderne antithese, maar dan een antichristelijke. Zijn analyse liet zich lezen als een paars programma *avant la lettre*.[15]

De socioloog stelde D66 en het CDA in twee opzichten tegenover elkaar: de vrijzinnigheid van de één tegenover het conservatieve denken van de ander, de afkeer van de Democraten van alle subsidies voor het hele erfgoed van de verzuiling (scholen, ziekenhuizen, omroepen) versus de door de christen-democraten nagestreefde subsidiëring uit de openbare kas van deze instellingen.

Alleen doordat de christenen steeds tijdig hadden ingezien dat hun posities niet haalbaar waren, was het conflict nooit op het scherp van de snede uitgevochten, stelde De Swaan. Om de macht te behouden hadden christen-democraten meegewerkt aan hervormingen op het gebied van de abortus, euthanasie en drugswetgeving die Nederland tot een van de meest vrijzinnige libertijnse naties op aarde hadden gemaakt. Het werd tijd dat daaraan een eind kwam, meende De Swaan, al toonde hij zich pessimistisch over de kansen daarop.

De frustraties van de VVD en de PvdA en de ambities van D66 om gestalte te geven aan een nieuw soort politiek, vormden een ideale voedingsbodem voor de paarse poging in 1994.

'Slachtoffersreünies,' zo kenschetste PvdA-politicus Wallage zijn formatiegesprekken in hotel Corona, op een steenworp afstand gelegen van het Binnenhof, met Bolkestein en Van Mierlo. Verhalen over machtspolitieke CDA-spelletjes waren een favoriet tijdverdrijf van de drie politici. Bovendien waren ze verenigd in hun afschuw van wat zij zagen als telkens terugkerende pogingen van het CDA om de moraal te monopoliseren.

Bij alle drie van hen had Hirsch Ballin een open zenuw geraakt toen de christen-democraat tijdens de verkiezingen had gesuggereerd dat, bij de komst van een paars kabinet, er een eugenetisch regime in Nederland zou worden gevestigd. Daarin zouden 'ern-

stig zieke mensen zich te veel gaan voelen', of 'ouders met een mongooltje als kind zich als het ware moeten excuseren dat ze het kind niet hebben laten wegmaken'.

Van Mierlo had uit pure kwaadheid Hirsch Ballin gedreigd hem 'de oren van het hoofd' te zullen trekken. PvdA-minister Van Thijn had het betoog van Hirsch Ballin gebrandmerkt als 'fundamentalistisch', en zei te betwijfelen ooit nog in een nieuw kabinet met de christen-democraat te kunnen samenwerken.

De felle reacties kwamen achteraf in een iets ander daglicht te staan, nadat een partijgenoot van Van Thijn anderhalf jaar later precies dezelfde zorgen had geuit. Rob Oudkerk, arts en na 1994 Tweede-Kamerlid voor de PvdA, zei in een interview ook kwaad te zijn geweest op Hirsch Ballin, omdat deze zijn opmerkingen verbond aan een CDA-loos kabinet. 'Maar het signaal vond ik terecht.' Ook Oudkerk waarschuwde tegen ongewenste consequenties van de groeiende mogelijkheden van de medische technologie. Daarbij kan morele druk ontstaan waarbij de omgeving later gaat vragen aan iemand: 'Goh, jij bent blind, waarom hebben ze jou indertijd niet geaborteerd?'[16]

Achteraf bezien was de waarschuwing van Hirsch Ballin een van de eerste klaroenstoten van het CDA als oppositie-partij. Zijn opmerking demonstreerde echter meteen de beperkingen die aan zo'n oppositioneel geluid verbonden waren. Het kon gemakkelijk als monopolistisch worden opgevat, zoals Oudkerk, Van Mierlo en Van Thijn hadden gedaan: alsof alleen het CDA de waarheid op dit punt in pacht had, en de betere mens vertegenwoordigde. Het kwam al snel in de buurt van Beels opmerking uit 1946: 'Wij katholieken graven dieper, mikken hoger.'

Toch waren de afkeer van de monopolisering van de moraal en de frustraties over de machtspolitiek van de christen-democraten onvoldoende vruchtbare voedingsbodem voor de nieuwe coalitie in wording. Er moest zich ook een gunstige politieke gelegenheid voordoen. Die was er in 1994, meer dan wanneer daarvoor ook.

In 1973 bijvoorbeeld, toen de christen-democratie in grote moeilijkheden verkeerde, was een coalitie zonder christelijke partijen eenvoudig nog ondenkbaar. VVD en PvdA verketterden elkaar. Hun verkiezingsprogramma's vertoonden onoverbrugbare

verschillen en er was geen enkele andere partij die op dat moment een makelaarsrol tussen deze polen zou kunnen vervullen.

Hoe anders was de situatie in 1994. Er bestond verregaande consensus tussen CDA, PvdA, VVD en D66 over het sociaal-economisch beleid, mede afgedwongen door de Europese monetaire eenwording. De partijen waren het erover eens dat *grosso modo* een combinatie van lastenverlichting voor de burger, een fors bezuinigingsprogramma, alsmede een verdere reductie van de collectieve sector, het beste beleidspakket vormde.

Toch was de coalitie van PvdA, VVD en D66 er nooit gekomen als het CDA niet zijn positie als grootste partij had verloren, en er ook een coalitie had kunnen worden gevormd zonder D66. 'It took three to tango', een uitzonderlijke situatie die de Democraten, de vurigste pleitbezorgers van paars, een invloed op de formatie gaf die ver uitging boven hun omvang.

Van Mierlo maakte van zijn hart geen moordkuil en schreef in zijn eerste advies aan de koningin na de verkiezingen van mei 1994 dat een CDA-loze coalitie zijn voorkeur had. Die was gebaseerd op de 'opvatting dat het in onze democratie al te lang aan een reëel machtsalternatief heeft ontbroken'. Immers: 'Sinds de invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging in 1918 hebben de christen-democraten een vaste en als onmisbaar ervaren machtspositie ingenomen.'[17]

Hoe paars het politieke klimaat – de 'grondtoon' zou Abraham Kuyper hebben gezegd – van de meidagen van 1994 was, bleek al voor de aanvang van de kabinetsformatie. Nog voordat de fractievoorzitters hun gebruikelijke adviezen aan de koningin hadden uitgebracht, hadden sleutelfiguren uit het PvdA- en VVD-kamp zoals Ad Melkert en Hans Dijkstal, elkaar al opgezocht om enig 'oriënterend' voorwerk te doen.

Het was niet de eerste keer dat ze elkaar met die bedoeling zagen. Al sinds 1991, toen de PvdA volop met het CDA regeerde, zaten vooraanstaande leden van de PvdA- en VVD-fracties en enkele prominente bestuurders van beide partijen regelmatig met elkaar om de tafel ten huize van Dijkstal te Wassenaar, om in het geheim de mogelijkheden van samenwerking te verkennen.

Het beraad van de 'bende van Wassenaar', zoals het gezelschap in de pers ging heten, was van veel groter belang dan het zogeheten Des Indes-beraad, waarbij al sinds het einde van de jaren zeventig vertegenwoordigers van PvdA, D66 en VVD met elkaar praatten over de mogelijkheden van een coalitie zonder het CDA. De personele bezetting in Wassenaar was zwaarder omdat de twee vice-fractievoorzitters erbij betrokken waren, met medeweten van hun respectievelijke partijleiders. Vijf van de acht deelnemers kwamen uiteindelijk in het paarse kabinet terecht: Dijkstal, Jorritsma, Linschoten en De Grave van de VVD, en Melkert van de PvdA.[18]

Het gesprek in Wassenaar handelde bovendien over concrete beleidsdossiers. Er werden praktische pogingen gedaan eventuele meningsverschillen te overbruggen. Het Des Indes-beraad had, daarbij vergeleken, een wat filosofisch karakter gehad. Het compromis uit het latere regeerakkoord van PvdA, VVD en D66 om de privatisering van de uitvoering van de sociale zekerheid – een VVD-verlangen – uit te ruilen tegen het niet-bezuinigen op hoogte en duur van de uitkeringen – voor de PvdA belangrijk – kreeg ten huize van Dijkstal zijn eerste contouren.

Nadat dit voorwerk na de verkiezingen was uitgemond in een eerste onderzoek naar paarse samenwerking onder leiding van kabinetsinformateur Herman Tjeenk Willink, konden de christendemocraten niet anders doen dan toekijken. Aan wonden likken waren ze eigenlijk nog niet eens toegekomen. Eerder waren ze bezig elkaar nieuwe wonden toe te brengen.

Al op de verkiezingsavond hadden partijgenoten als waarnemend partijvoorzitter Tineke Lodders-Elfferich, senaatsfractievoorzitter Luc van Leeuwen en Wim Deetman, CDA-lijsttrekker Brinkman bijna tot aftreden gedwongen. Brinkman had voor zichzelf nog een laatste kans bedongen. De verkiezingsnederlaag was immers niet alleen aan hem te wijten geweest?

Wel had Brinkman moeten slikken dat hij slechts 'fractieleider voor de duur van de kabinetsformatie' werd, een gebruikelijke formulering, maar in die dagen een frase die een zware politieke lading had. Bovendien had hij moeten accepteren dat er een zwaar bezette commissie onder leiding van oud-minister Till Gardeniers

aan het werk ging om de oorzaken van de verkiezingsnederlaag in beeld te brengen. Van meet af aan was duidelijk dat ook het optreden van Brinkman en zijn fractie onderwerp van analyse zouden worden.

Ook elders waren bewegingen gaande die buiten Brinkman om gingen. Op uitnodiging van Jos van Gennip, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, discussieerde op 5 mei een aantal prominente christen-democraten op kasteel De Essenburgh in Hierden, over de verkiezingsnederlaag. Brinkman was er niet bij. Lubbers wel, en Gardeniers ook. Hoewel ook antirevolutionairen als oud-Kamerlid Jeltien Kraaijeveld-Wouters van de partij waren, had de bijeenkomst een hoog KVP-gehalte.[19]

De kroonprins zonder land kon intussen niet anders doen dan zijn eigen sessies beleggen. Zijn fractie formeerde wat werkgroepjes om onderhandelingsteksten voor te bereiden, mocht er toch nog een beroep op het CDA als regeringspartij worden gedaan.

Gladjes ging dat niet: over en weer leefde zeer groot wantrouwen, met name tussen ex-bewindslieden uit het kabinet waar Brinkman zich eerder zo tegen had afgezet, en die inmiddels tot de fractie waren toegetreden, en anderzijds ervaren fractieleden zoals Frans Jozef van der Heijden. Toen Hirsch Ballin een keer een 'college' hield over de te volgen politieke koers, barstte Van der Heijden uit: 'Het lijkt me goed als de oud-bewindslieden hier een tijdje hun mond houden.'

Aan het intern gekrakeel kwam tijdelijk een einde toen op 26 juni 1994 de paarse onderhandelingen stukliepen. Alle politiek massagewerk ten spijt, knapten op die dag de besprekingen tussen PvdA, VVD en D66 over een regeerakkoord. 'Goed u weer te zien,' zo groette Brinkman enigszins triomfantelijk de verzamelde pers, toen er een nieuwe adviesronde kwam, die het CDA nieuwe kansen leek te geven. Leek, want achteraf gezien was deze breuk slechts een intermezzo op weg naar de bijna onvermijdelijke totstandkoming van de links-liberale coalitie.

Op 26 juni, de dag van de eerste paarse breuk, had PvdA-leider Kok 's avonds, tijdens een soort laatste avondmaal in hotel Des Indes, aan Bolkestein gevraagd of de VVD-leider met het CDA be-

tere zaken dacht te kunnen doen dan met de PvdA, bijvoorbeeld wat betreft de bezuinigingen op de sociale zekerheid. 'Alleen op de tekentafel,' had Bolkestein geantwoord, 'niet in het echt.'[20]

Ook partijgenoten van Bolkestein als Dijkstal, Linschoten en Jorritsma hadden de indruk dat paars niet dood was. Op hen had Bolkestein niet bepaald de indruk gewekt opgelucht te zijn over de paarse mislukking. Tegen Dijkstal, de nummer twee van de partij, had hij gezegd de paarse breuk te 'betreuren'.

Bolkestein zette zijn woorden kracht bij door begin juli aan koningin Beatrix te adviseren opnieuw senaatsvoorzitter Tjeenk Willink aan de slag te laten gaan als informateur, de man die hij, net als Van Mierlo, ook al op 4 mei bij de majesteit had aanbevolen. Er was gedurende de hele formatie dan ook een opmerkelijke parallellie in het optreden tussen de beide liberale leiders.

De keuze van Bolkestein voor Tjeenk Willink kon bezwaarlijk worden uitgelegd als een poging de kabinetsformatie een andere wending te geven. De sociaal-democraat was namelijk in woord en geschrift een geprononceerd voorstander van een coalitie zonder het CDA. Hij had in een eerder stadium van de formatie al een poging gedaan zo'n coalitie tot stand te brengen.

Bolkesteins gebrek aan interesse in het CDA na de eerste paarse breuk had diverse achtergronden. Hij had geen vertrouwen in het CDA als stabiele regeringspartner die nieuwe, harde ingrepen in bijvoorbeeld de sociale zekerheid voor zijn rekening kon nemen. Bovendien was hij weinig enthousiast over de premierskandidaten die het CDA voor een centrum-rechtse coalitie in petto had. Brinkman, vond Bolkestein, had te weinig gezag in eigen kring. Frans Andriessen, de oud-Euro-commissaris die door de partij steeds op de hoogte gesteld werd van de voortgang in de formatiebesprekingen en door Lubbers al eens als mogelijke premierskandidaat was genoemd, was deel van het door Bolkestein zo verfoeide Euro-establishment. Bovendien zou Andriessen er als premier wellicht in slagen rechtse kiezers van de VVD naar het CDA te trekken, zoals Lubbers dat in 1986 en in 1989 was gelukt.

En dan was er ook nog de demissionair premier zelve. Lubbers had eind juni zijn kandidatuur voor het voorzitterschap van de Europese Commissie zien stranden. Onmiddellijk gonsde het van

de geruchten rond zijn persoon. Zou hij toch weer een poging doen het roer van de overheid in handen te nemen? Lubbers opnieuw premier van een coalitiekabinet met de VVD? Bolkestein emigreerde bij wijze van spreken nog liever.

Op 6 juli verdween de centrum-rechtse optie definitief achter de horizon. Op die datum wees koningin Beatrix PvdA-leider en demissionair minister van Financiën Wim Kok aan als informateur. Hij moest vaart brengen in de informatiebesprekingen door een ontwerp-regeerprogramma te schrijven en te zien welke partijen hiermee uit de voeten konden.

Het was om meerdere redenen een ongebruikelijke stap van het staatshoofd. In de eerste plaats had bijna niemand van de fractievoorzitters, behalve PvdA-leider Kok, dit scenario geadviseerd. Informateur Tjeenk Willink had, in zijn eindverslag aan de koningin na de eerste mislukte paarse poging, bovendien een informateur van VVD-huize aangeraden. Hij vond het noodzakelijk de liberalen bij de omvorming van de verzorgingsstaat te betrekken. Het was opmerkelijk dat het staatshoofd van dit advies van haar eigen informateur afweek.

In de tweede plaats koos de koningin een afwijkende procedure. Gebruikelijk was dat na de keuze van een nieuwe informateur de koningin een gesprek onder vier ogen met deze politicus had om haar beweegredenen en verwachtingen toe te lichten. Zo niet met Wim Kok.

Hij werd op de middag van de zesde juli ten paleize genood voor de thee. Daar waren ook de vaste adviseurs van de koningin, Wim Deetman, voorzitter der Tweede Kamer, en Wim Scholten, vice-president van de Raad van State alsmede Tjeenk Willink aanwezig. Dit gebaar van Beatrix gaf met name Wim Deetman, die zich in de CDA-fractie een uitgesproken voorstander had betoond van voortzetting van de coalitie met de PvdA, prestige en een informatievoorsprong op Brinkman.

De enige mogelijkheid voor het CDA om te gaan regeren was dus met Wim Kok, zoveel was wel duidelijk. Brinkman was daar echter, gesteund door zijn fractie, mordicus tegen. De fractie was gebiologeerd door het verlies dat in 1994 op de rechterflank was geleden, hoewel het verlies aan thuisblijvers nog groter was geweest.

Brinkman zag in dit verlies aan de VVD een rechtvaardiging voor zijn al langer bestaande verlangen om in het coalitiebootje te stappen met de liberalen.

Daarnaast kon Brinkman niet geloven dat de andere partijen om het CDA heen zouden kunnen. Hij was ervan overtuigd dat de PvdA of de VVD met hangende pootjes bij hem zouden komen nadat de besprekingen echt, definitief, en volledig waren afgeknapt. In de calculaties van de CDA-fractie in de zomer van 1994 zat een permanent element van zelfoverschatting.

Het partijbestuur steunde Brinkman in zijn optie om met de VVD te gaan regeren. Begin juli, bij de gelegenheid van het verschijnen van het rapport-Gardeniers, had waarnemend partijvoorzitter Lodders-Elfferich verklaard dat het niet meer dan logisch was dat, nadat eerst de PvdA als grootste partij het met VVD en D66 had mogen proberen, nu het CDA als tweede partij aan de beurt is.[21]

Lodders en het partijbestuur maakten echter een draai nadat Kok tot informateur was benoemd. Een overgrote meerderheid van het CDA-kader en overigens ook van de fractie wilde hoe dan ook regeren, desnoods dan maar weer met de PvdA. Lodders trok een vergelijking met het begin van de jaren tachtig, toen het CDA ook in grote moeilijkheden had verkeerd. Het had zich toen door regeringsdeelname weer kunnen herstellen. Waarom zou dat nu niet weer kunnen? Voorstanders van de oppositierol zoals Will Albeda, Ad Kaland en het Tweede-Kamerlid René van der Linden vormden een minderheid in de partij.

Brinkman was woedend over de ommekeer in de houding van het partijbestuur. Hij vond haar getuigen van een oude CDA-fout: het willen regeren om het regeren. Dat was een cultuur van de macht om de macht; een cultuur waarmee hij juist wilde afrekenen. Subtiele suggesties van oud-bewindslieden als Hirsch Ballin en Yvonne van Rooy, dat hij mooi kon wegkomen als vice-premier naast Wim Kok op bijvoorbeeld het departement van Binnenlandse Zaken, wees hij verontwaardigd van de hand. Zolang er geen inhoudelijke aanleiding was om van koers te veranderen, zou hij niet van koers veranderen. Liever streefde de fractie nog naar een nationaal kabinet dan naar een nieuwe verbintenis met de

PvdA, die net op kolossale wijze door de kiezer was afgestraft.

Hoezeer Brinkman zich had opgewonden over het gedrag van de partij bleek een maand later, bij zijn aftreden als fractievoorzitter. In zijn ontslagbrief aan de fractie deed hij geen enkele moeite zijn teleurstelling te verbergen over de ontrouw van de partij aan eerder gemaakte afspraken. 'Om met elkaar als politieke partij in verschillende geledingen en opzichten een nieuwe start te maken, die vrij is van discussie over de uitvoering van eerder gezamenlijk geformuleerde afspraken en opvattingen, heb ik besloten met ingang van heden mijn fractievoorzitterschap neer te leggen.'

Waarnemend partijvoorzitter Lodders trok zich in de julidagen echter weinig van Brinkman aan. De ster van de oud-wethouder uit Mook was gestegen nadat zij had aangetoond de touwtjes straks in handen te kunnen nemen na het gedwongen vertrek van Wim van Velzen, eerder dat jaar. Ze bewees zichzelf als een rots in de branding en kreeg 'kracht naar kruis' zoals een bekende Brabantse uitdrukking luidt. Samen met Luck van Leeuwen, de opvolger van Ad Kaland in de Eerste Kamer, dwong ze Brinkman elke stap in het formatieproces met hun beiden door te nemen.

Lodders en Van Leeuwen vormden een soort tandem, omdat ze elkaar al lange tijd kenden, eigenlijk al vanaf de eenwording van het CDA. Zo had Lodders deel uitgemaakt van een commissie van de ARP in 1970 die bekeek hoe de samenwerking met de andere christelijke partijen vorm kon krijgen. Van Leeuwen was even later voorzitter van de CHU.

Hun beider geschiedenis en levensbeschouwelijke *roots* vertoonden een merkwaardig spiegelbeeld. Lodders, die een opleiding genoten had tot lerares huishoudkunde, was hervormd opgevoed. Haar vader was evenwel wethouder voor de gereformeerde ARP in Delft. Omgekeerd was Van Leeuwen als gereformeerde juist lid geworden van de hervormde CHU. Deze omwisseling van geloof en bloedgroep versterkte het gevoel van lotsverbondenheid.

De opgang van Lodders in een partij die niet in de eerste plaats als vrouwvriendelijk bekendstond, was opmerkelijk. Ze liet zich fotograferen met splitrok, hoge hakken, en een glas whisky in de ene en een sigaar in de andere hand. Daarmee bevestigde ze het stereotiepe beeld van een ijzeren dame met wie niet viel te spotten.

Anderzijds was Lodders ook ongrijpbaar omdat ze kon 'wiebelen' – een nauwelijks te onderschatten voordeel in de partij. Ze kon wiebelen van rechts naar links, zoals Brinkman tot zijn irritatie had gemerkt, en van liberaal naar sociaal, zoals we later nog zullen zien.

Zelfs haar familiegeschiedenis (hervormd en toch ARP) en woonplaats pasten in dit beeld. Mook ligt in het uiterste noordelijke puntje van Limburg. Dat was handig om op te wijzen als de zuidelijke provincie weer eens klaagde over haar gebrek aan invloed in de partij. Anderzijds miste Lodders de zachte g, waardoor haar randstedelijke en wat mondaine uitstraling geen enkel moment gevaar liep.

Lodders voelde zich juli 1994 sterker dan de man die eigenlijk de leider van de partij zou moeten zijn: CDA-onderhandelaar Brinkman. Die had opnieuw de nodige vernederingen te incasseren gekregen. Het rapport-Gardeniers over de oorzaken van de verkiezingsnederlaag was begin van die maand uitgekomen en bleek een aardige portie kritiek te bevatten op zijn persoon, op de fractie en op de partijcultuur.

Gardeniers, wiens rapport een zeer belangrijke rol zou gaan spelen in de latere discussies binnen de christen-democratie, noemde het CDA 'een wat zelfgenoegzame bestuurderspartij', die vooral vanuit een 'gevoel voor eenheid en loyaliteit' opereerde. Als voorbeeld noemde haar commissie Tweede-Kamerleden die te weinig gebruik maakten van het parlementair vragenuurtje, waarbij dingen aan de orde zouden kunnen komen die kiezers belangrijk vinden.

Brinkman werd afgeschilderd als iemand die het politieke spel eigenlijk niet goed beheerste en los van zijn eigen fractie opereerde. 'Het is een feit dat de CDA-fractie, met name bij monde van haar voorzitter, het kabinet herhaaldelijk om meer daadkracht heeft gevraagd. Tegelijkertijd kreeg die aandrang iets onwezenlijks, omdat er geen consequenties aan werden verbonden,' zo schreef de commissie.

Ook de politieke koers werd gekraakt. 'Het CDA had zich in sociaal opzicht kunnen profileren, met inachtneming van forse

maatregelen die het voorstelde om de werkgelegenheid te herstellen. Het is de commissie gebleken dat men te veel uitging van een toekomstige regeringsdeelname. Het politieke gedrag leek te worden afgestemd op de keuze van een toekomstige partner. De boodschap was onvoldoende gericht op de kiezers. Het appel van de christen-democratie verbleekte. De commissie meent dat daarmee ook de door velen als eenzijdig economisch ervaren toonzetting van de campagne samenhangt. Daarin kon gemakkelijk een bevestiging van de kritiek gelezen worden dat het CDA te technocratisch was geworden, zijn sociale gezicht had verloren.'[22]

De commissie stelde dan ook voor de koers beter uit te dragen. Daarbij zou het politiek leiderschap voortaan bij de fractievoorzitter moeten berusten en niet door een minister moeten worden gedragen. Leden zouden directer bij de besluitvorming aan de top moeten worden getrokken, en de regio meer aandacht dienen te krijgen in navolgende verkiezingscampagnes, aldus Gardeniers.

Met name de teksten over het sociale gezicht zouden een flinke echo in partijdiscussies krijgen. Met welke partij zou het CDA dit sociale gezicht het beste zichtbaar kunnen maken? Met de VVD evenzogoed als met de PvdA, had Lodders bij de publicatie van het rapport op zaterdag 2 juli in Doorn gezegd.

Maar na de aanwijzing van Kok als informateur ging Lodders, onder invloed van een achterban die steeds onrustiger werd, meer de nadruk op die tweede mogelijkheid leggen. Immers, had Kok zelf niet in een Kamerdebat over de eerste paarse breuk luid en duidelijk verklaard dat hij wilde streven naar een coalitie met het CDA?

Lodders ging om, en niet alleen dat. Op 16 juli, veertien dagen na de presentatie in Doorn, brak zij met het prerogatief van de CDA-lijsttrekker om de onderhandelingen tijdens een kabinetsformatie te voeren. In een interview met het dagblad *Trouw* corrigeerde de waarnemend partijvoorzitter Brinkman openlijk. Ze relativeerde Brinkmans blokkade van tien dagen eerder van een centrum-linkse coalitie, door er op te wijzen dat die blokkade aan de politieke situatie van die dag was gebonden. Bovendien had Lodders een aardige uitsmijter over Brinkman in petto. 'Hij is deskundig, intelligent, en heel aardig, maar, in het algemeen gezegd,

met aardigheid kun je geen politiek maken,' zei ze. 'Heeft hij aansprekende eigenschappen? Ik denk dat Brinkman voor de Amsterdamse stratenmaker minder herkenbaar is dan voor een Leids academicus.'

De gevolgen van deze interventie in het formatieproces waren enorm. De fractie reageerde laaiend, met name op de laatste opmerkingen. De toch al gespannen relatie met de partij kwam er verder mee op scherp te staan. Oude getrouwen schudden hun hoofd over het openlijk ingrijpen. Oud-minister Will Albeda zei bijvoorbeeld op de radio over zijn mede-antirevolutionaire: 'Je moet nooit vanuit je eigen groepering je onderhandelaar dwars zitten.'

De buitenwacht zag er het zoveelste bewijs in dat er weinig te verwachten viel van het CDA als stabiele regeringspartner. 'Bij de broeders en zusters van het CDA stroomt het bloed onder de deur door,' zei VVD-politicus Hans Dijkstal in die dagen, en overigens ook op andere dagen.

Lodders bleek zich in de eigen voet te hebben geschoten. Het vraaggesprek dat bedoeld was het CDA in de regering te helpen, had precies het tegenovergestelde effect. Met des te meer kracht probeerden aanhangers van de paarse optie binnen andere partijen, zoals Wallage en Melkert bij de PvdA, en Dijkstal, Jorritsma en Linschoten bij de VVD, die mogelijkheid nieuw leven in te blazen.

Dat lukte op 27 juli. Brinkman, getergd als een gekooid dier door de bemoeienissen van de partij, kreeg de neiging zich soms scherper uit te drukken dan voor de positie van het CDA verstandig was. Op 27 juli was het goed raak. Nadat hij twee keer kort na elkaar bij informateur Kok was genood om de standpunten van het CDA inzake de sociale zekerheid nader toe te lichten, werd hij, buiten het gebouw van de Eerste Kamer waar Kok kwartier had gemaakt, opgevangen door journalisten. Een van hen vroeg of Brinkman kon garanderen dat het CDA de lengte en duur van de uitkeringen ongemoeid zou laten, een voor de informateur zeer belangrijk punt.

Nee, dat kon het CDA niet, zei Brinkman. Immers, al sinds 1986 streefde zijn partij ernaar de sociale partners over die zaken te laten beslissen. Dat kon leiden tot lagere, maar ook tot hogere uit-

keringen, zoals de recente CAO-afspraken over aanvullende WAO-uitkeringen hadden gedemonstreerd. Hij voegde er nog aan toe dat het hier ging om een 'principieel punt' voor zijn partij.

De volgende dag pakten diverse kranten uit met de mededeling dat Brinkman ingrepen in de uitkeringen niet uitsloot, en dat die mening haaks stond op de opvatting van de informateur. PvdA-kopstuk Wallage, een van de meest gehaaide politici uit Den Haag, sloeg meteen toe. Hij liet weten dat Brinkman met zijn uitlatingen een 'complicerende bijdrage' aan de formatie had geleverd. Wat Wallage er niet bij zei was, dat de VVD wat betreft die uitkeringen veel hardere ingrepen wilde dan het CDA, maar deze kwestie om tactische redenen niet hoog opspeelde.

Eindelijk hadden de pro-paarse krachten buiten het CDA een stok gevonden om de hond te slaan. Na het motief en de gelegenheid was er eindelijk ook het wapen waarmee een paarse coalitie kon worden geforceerd. De uitkeringskwestie was serieus genoeg om het CDA opnieuw uit het formatiebootje te duwen. Ze was bovenal geloofwaardig genoeg om Kok van zijn hoop op een nieuwe verbintenis met het CDA af te helpen. De ironie wilde dat Brinkman struikelde over iets wat hij betitelde als een 'principieel punt' en een 'vurige wens' ten aanzien van iets wat het CDA jarenlang niet serieus had genomen, maar wat wel een authentiek ideologisch punt was. Ongewild demonstreerde Brinkman nog eens hoezeer de partij zich van haar ideeëngoed had verwijderd, en hoe geforceerd een plotselinge omarming daarvan aandeed.

Op 29 juli koos Kok, in weerwil van zijn eerder uitgesproken voorkeur voor het CDA, opnieuw voor paars. Het ontwerp-regeerakkoord dat hij even later presenteerde zou ook gemakkelijk met het CDA kunnen worden uitgevoerd, zei de informateur. De hoogte van het bezuinigingsbedrag – 18,25 miljard – lag dicht bij dat uit het CDA-verkiezingsprogram. In 1992 had Brinkman al eens een bezuinigingsbedrag van 17 miljard genoemd voor de kabinetsperiode na 1994. Ook met andere maatregelen uit het regeerakkoord, zoals de bezuinigingen op de Ziektewet en Weduwen- en Wezenwet, en privatisering van de uitvoering van de WAO, had het CDA – zij het met enige aanpassingen – uit de voeten gekund.

Kok baseerde zijn keuze om de formatie af te ronden zonder

het CDA op twee politieke gronden. In zijn eindverslag aan koningin Beatrix vermeed hij de indruk dat hijzelf weer bij paars was uitgekomen. Kok schreef dat de 'blokkades' van D66 van andere coalities dan die met VVD en PvdA, de doorslag hadden gegeven. In een toelichting op het verslag tegenover de pers zei hij ook dat hij verwachtte dat er met de VVD betere afspraken waren te maken dan met het CDA. Bij de presentatie van het regeerakkoord op 13 augustus 1994, formuleerde Kok het nog duidelijker. Dat paars er was gekomen had mede gelegen aan 'de interne cohesie, aan de koersvastheid' van de beoogde coalitiepartners. De VVD had getoond over die twee eigenschappen te beschikken, het CDA niet.

Augustus 1994 was het CDA in één opzicht helemaal klaar voor de oppositie-rol. Het had geen last meer van maatschappelijke organisaties, verzuilde instellingen of bedrijven wier belangen in acht moesten worden genomen. Ze waren weggejaagd, ingestort, of van de christen-democratie vervreemd. De vroeger bevoogdende, later 'verantwoordelijke' houding die ten opzichte van het middenveld was ingenomen, kon in de oppositie worden losgelaten. Brinkman had met zijn reserves tegen de traditionele achterban de basis gelegd voor de nieuwe oppositionele vrijheid.

In tal van andere opzichten was de christen-democratie echter helemaal niet klaar voor het nieuwe tijdperk. De partij werd niet alleen geteisterd door vele ruzies, maar ook nog eens door een calvinistisch gekleurd schuldbesef. Gerrit van den Berg had het arrogantie van de macht genoemd, Gardeniers een bleek ideologisch profiel. Er heerste een wijd verbreid gevoel dat de christen-democratie haar plicht had verzaakt, en de waarden waarvoor ze stond uit het oog had verloren.

De externe situatie was zo mogelijk nog negatiever voor het CDA dan de interne. De bestuurlijke netwerken van het CDA, in de loop van de jaren tachtig al aan enige erosie onderhevig, verzwakten in hoog tempo. Er waren steeds minder gezaghebbende bestuurders en opinieleiders in het land, die het voor de christen-democratie konden opnemen. De nieuwe coalitie leek vastbesloten het land zonder de christen-democraten te gaan besturen.

Het politieke en publieke klimaat van augustus 1994 was weinig

vriendelijk voor de christen-democratie. Het gevoel dat oppositieleiders uit het verleden zoals VVD-leider Oud hadden gehad, namelijk dat hun partij wel in de oppositie kon zitten, maar op de lange termijn de wind mee had, ontbrak ten enenmale bij de christen-democraten. 'Ze hebben ons niet meer nodig,' zei de nieuw aangetreden fractieleider Heerma eind augustus tegen zijn fractiegenoten. Het klonk nauwelijks als startschot voor een vitale oppositie.[23]

3

BUKKEN VOOR DE BOEMERANG

Regeren is moeilijk, maar opponeren is in bepaalde opzichten nog moeilijker. In tegenstelling tot regeringsfracties moeten oppositiepolitici de kater van de nederlaag verwerken die ze bij de verkiezingen of de daaropvolgende kabinetsformatie hebben geleden. De interne verdeeldheid die tot de nederlaag heeft geleid, broeit vaak nog voort.

De oppositie ontbeert de aandacht die de pers aan de standpunten van regeringspartijen geeft. Dat knaagt aan het zelfrespect en zorgt voor communicatie-problemen met de achterban. Partijleden die tot voor kort gewend waren het standpunt van 'hun' ministers of parlementariërs in de krant te lezen, tasten van het ene op het andere moment in het duister over de mening van hun politieke voorlieden.

Maatschappelijke organisaties en lobbyisten lopen aan de poorten van de oppositie voorbij. Ambtenaren die eerst gewillig informatie verstrekten, weigeren ineens medewerking. En daar komt nog eens het lage aanzien bij dat oppositiewerk in het algemeen geniet.

Lord Bolingbroke, de eerste theoreticus van parlementaire oppositie wiens werk door Van Thijn in Nederland werd geïntroduceerd, schreef al in de achttiende eeuw dat zowel de betekenis als de complexiteit van het opponeren worden onderschat.[1]

Niettemin noemde hij het bestaan van een parlementaire oppositie het wezen van de democratie. Zij is de enige die bestaande onvrede over het beleid onder de bevolking voluit politieke betekenis kan geven, en het machtsmisbruik van regering en regeringsfractie(s) professioneel aan de kaak kan stellen.

Aan het werk van Bolingbroke, maar ook aan de eerder beschreven ervaringen van de christelijke partijen met de oppositie,

is een aantal criteria te ontlenen waaraan een succesvolle oppositiestrategie dient te voldoen.

Ze moet in de eerste plaats groot en dreigend genoeg zijn om een aflossing van de wacht te kunnen bewerkstelligen. De oppositie moet een nieuwe (coalitie-)regering aan een meerderheid kunnen helpen. Dat betekent dat kleinere partijen in de Tweede Kamer in onze beschouwing geen rol spelen.

Ten tweede dient ze gezonde maatschappelijke wortels te hebben, dit om opkomende onvrede met het kabinetsbeleid te kunnen kanaliseren: 'Een parlementaire minderheid binnen de deur, maar een dreigende meerderheid buiten de deur,' zoals Van Thijn zegt. 'De machtswisseling moet als het ware voorwerk krijgen in de samenleving. De oppositie moet daarvoor ingebed zijn in de publieke opinie.'

In de derde plaats moet de oppositie over bijterig gedrag, een '*killing instinct*' noemt Van Thijn het, beschikken. Het gaat om een bijna onbedwingbaar verlangen om de machthebbers en het vuur na aan de schenen te leggen, eventueel met de bedoeling '*to turn the rascals out*', zoals de Britse staatsrechtgeleerde Jennings het uitdrukte.

'Dit criterium moet wel aan de Nederlandse politieke cultuur worden aangepast,' zegt Van Thijn er onmiddellijk bij. 'Het *killing instinct* moet nooit een afbrekend, persoonlijk karakter hebben, maar altijd zakelijk van toon blijven.' Of, om het op zijn Engels te zeggen: '*measures, not men*'.

De oppositie moet in de vierde plaats selectief zijn. Blindelings prijsschieten op de zittende machthebbers is niet alleen ongeschikt in een coalitiecultuur, maar sowieso ongeloofwaardig. De Franse schrijver Honoré de Balzac zei het al: het gaat er niet om hard te slaan, maar om raak te slaan.[2] Precisie, selectiviteit en creativiteit zijn nodig voor een oppositiepartij, wil ze succesvol opereren.

Tot slot dient de oppositie geloofwaardig te opereren. Ze moet laten zien over een bruikbaar politiek alternatief te beschikken. Daartoe moet ze niet alleen een (in financieel opzicht) verantwoord alternatief politiek program hebben, ze moet de kiezer ook politici (meestal Kamerleden) kunnen tonen die qua gezag en deskundigheid kunnen concurreren met de leden van het kabinet.

In dit hoofdstuk – maar ook in de twee volgende – wordt de oppositie van het CDA tegen het eerste kabinet-Kok in het licht van de genoemde vijf criteria bezien. In hoeverre voldeed ze daaraan? Van welke fouten werd geleerd? Welke missers kwamen voort uit incidentele en voorbijgaande omstandigheden? Welke duidden op structureler problemen voor de christen-democratie bij het vorm en inhoud geven aan haar oppositierol?

Donderdag 7 december 1995 was een bijzondere dag. Enneüs Heerma, de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van het CDA, had een spoedvergadering uitgeschreven. Zoiets was voor het laatst gebeurd in oktober 1986. Toen had de toenmalige fractieleider Bert de Vries een tussentijdse vergadering belegd naar aanleiding van zijn besluit om het vertrouwen op te zeggen in CDA-staatssecretaris Gerrit Brokx.

Er moest dus wel wat aan de hand zijn. Op de zolderverdieping van het voormalige ministerie van Justitie, waar de CDA-fractie na een ingrijpende verbouwing van de Tweede Kamer een nieuwe vergaderplek had gekregen, kondigde Heerma de reden van de spoedvergadering aan. Hij wilde terugkomen op zijn inmiddels veelbesproken interpellatiedebat van twee dagen eerder met minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken. 'Het moment is gekomen dat ik moet overwegen mijn positie hier ter beschikking te stellen,' zei Heerma. Iedereen in de zaal stond meteen op scherp.

Aanleiding voor de opzienbarende mededeling was een desastreus verlopen debat van Heerma met Dijkstal over artikel 23 van de grondwet. Een losse opmerking van de minister, gedaan in de marge van een onderwijsconferentie van de VVD en opgeschreven door een verslaggever van *Elsevier*, had de indruk gewekt dat de minister het genoemde artikel overbodig achtte. 'Het is niet meer van deze tijd,' had Dijkstal volgens *Elsevier* gezegd over het artikel dat sinds 1917 de rechten van het christelijk onderwijs beschermt tegen overheidsingrijpen.

Juist dat artikel, vrucht van de inspanningen van emancipatiepolitici als Kuyper, De Savornin Lohman en Schaepman, kon uit de grondwet verdwijnen. Immers: 'Het is een recht dat volkomen wordt geaccepteerd in Nederland. Daarom heeft het geen grond-

wettelijke verankering nodig,' aldus Dijkstal.

Zoals wel vaker gebeurt met journalistieke producten die geacht worden enige commotie te wekken, had *Elsevier* ervoor gezorgd dat, nog voor het verschijnen van het weekblad, een afdruk van het artikel bij de CDA-voorlichting belandde. De vooraankondiging had de uitwerking van een schot hagel in een kippenhok: de fractie raakte onmiddellijk in opperste staat van paraatheid en opwinding.

Onderwijsdeskundigen als Alis Koekkoek en ook Wim Deetman zagen een gouden oppositiekans. Koekkoek zegt in een terugblik: 'Artikel 23 was voor ons een heel aangelegen punt. Zeker een minister van Binnenlandse Zaken die constitutionele zaken in zijn portefeuille heeft, kon zich zulke slordigheden niet permitteren.'

Tot dan toe had paars zich heel redelijk gedragen, hetgeen de oppositie voor de nodige problemen had gesteld. Premier Kok had zichzelf bij het aantreden van het kabinet 'minister-president van alle Nederlanders' genoemd. Op gevoelige terreinen als onderwijs en de omroepen hadden de desbetreffende bewindslieden geen revolutionaire wijzigingen aangekondigd. De onderwijskoepels bleken ook goed met staatssecretaris Tineke Netelenbos zaken te kunnen doen.

Met de *slip of the tongue* van Dijkstal had 'paars' eindelijk haar ware gezicht laten zien, zo leek het. Niemand minder dan de fractieleider van het CDA zelf meldde zich aan om Dijkstal de les te lezen. Heerma zou eindelijk zijn oppositionele talent kunnen bewijzen, en het ongelijk van zijn critici aantonen.

In de periode daarvoor was Heerma namelijk geconfronteerd met aanzwellende kritiek op zijn functioneren als fractievoorzitter. Hij werd achtervolgd door dalende opinie-cijfers en kritiek op zijn gehakkel voor televisiecamera's en aan interruptiemicrofoons. Zelfs de titel oppositieleider, die de voorzitters van de grootste oppositiefractie normaliter toekomt, was hem niet gegund. De scherpe debater van GroenLinks, Paul Rosenmöller, stak hem regelmatig de loef af.

Ook had Heerma concurrentie gekregen binnen de gelederen van de CDA-fractie zelf. Collega's als De Hoop Scheffer, Leers en

Van de Camp, bleken beter bedreven in het oppositiespel. Binnen de partij was dan ook inmiddels de conclusie getrokken: Heerma was niet de gedroomde leider. Partijvoorzitter Hans Helgers had dat Heerma al in de zomer van 1995 zelf meegedeeld. 'Op 18 augustus 1995, in de nis van zijn kamer, beiden sigaren rokend, heb ik Enneüs gezegd dat het dominante beeld in de partij was dat hij geen lijsttrekker kon worden,' vertelt Helgers. De fractieleider miste volgens de partijvoorzitter vooral de communicatieve kwaliteiten om succesvol te opereren. Helgers maakte echter ook duidelijk dat Heerma, bij gebrek aan een alternatief, voorlopig gewoon fractieleider kon blijven.

De mededeling had Heerma in een eigenaardige situatie gebracht: hij kon aanblijven als fractievoorzitter, maar de kansen op het lijsttrekkerschap waren gering. Weliswaar had Helgers nog niet zo veel gezag binnen de partij dat zijn woord wet was. Maar een indicatie van de stemming binnen het CDA had hij wel gegeven.

Heerma belandde tussen hoop en vrees. Zolang er geen alternatief voor hem was, had hij misschien toch nog een kans zichzelf te bewijzen als politiek leider. De opmerking van Dijkstal leek een geschenk uit de hemel om hem te verlossen van de gegroeide twijfels over zijn leiderschap.

Hoewel onderwijsspecialisten als Koekkoek en Deetman hun voorzitter hadden aangemoedigd in een harde oppositionele aanval, waren anderen minder zeker van hun zaak. Wim van de Camp, voorzitter van de onderwijscommissie van de fractie, wist bijvoorbeeld hoeveel agressie het 'artikel 23-dossier' in het verleden bij liberalen en sociaal-democraten had opgeroepen. Telkens hadden PvdA en VVD moeten buigen voor het dictaat van het CDA als zij de rol van de rijksoverheid of gemeentebesturen bij het onderwijsbeleid hadden willen vergroten, ten koste van de verzuilde onderwijskoepels.

Zou deze agressie, die Heerma nooit van dichtbij had meegemaakt en gevoeld, nu niet als een boemerang terugkomen bij het CDA, als de fractieleider de aanval op Dijkstal zou inzetten? 'Ik had echter toen nog niet het politieke gezag om Deetman en Heerma te overtuigen om het rustiger aan te doen,' zegt Van de Camp achteraf.

In het interpellatie-debat dat op vijf december volgde, liep Heerma dan ook hard van stapel. De interpellatie is een van de zwaardere wapens die de oppositie tegen het kabinet kan inzetten. De aanvrager opent het debat, waarna de bewindspersoon antwoordt. Daarna volgt opnieuw de aanvrager. Vervolgens mogen pas de andere partijen aan het woord komen. Wil de aanval niet doodlopen, dan moet de interpellant heel wat op zijn lever hebben.

Maar dat had Heerma. 'Mijnheer de voorzitter!', zo opende hij de aanval. 'Artikel 23 van de Grondwet, handelend over de vrijheid van onderwijs, is van grote betekenis voor de Nederlandse samenleving. Dat is het nu, dat was het en dat zal het ook in de toekomst zijn. Terecht is de vrijheid van onderwijs in de grondwet vastgelegd. Het is ronduit verbijsterend dat de minister van Binnenlandse Zaken, belast met grondwetszaken, tot de publieke uitspraak komt dat artikel 23 van de grondwet wel geschrapt kan worden wegens algemene acceptatie. Voorzitter! Deze redenering raakt kant nog wal. Als deze redenering wel zou gelden, wat kan er dan met deze gedachtegang en deze logica nog meer uit de Grondwet geschrapt worden?'[3]

Heerma ging vervolgens recht op zijn doel af. Hij zei de uitspraken van Dijkstal af te keuren, en besloot met de uitsmijter: 'Acht de minister zich na zijn uitspraken over de wenselijkheid van het schrappen van artikel 23 van de Grondwet, voldoende competent en geloofwaardig om als dienaar van de kroon belast te zijn met de ministeriële taak en verantwoordelijkheid inzake grondwetszaken?'

Toen kwam de minister. Nadat Dijkstal eerst de context van zijn uitspraken uiteen had gezet, bracht hij een ode aan de vrijheid van onderwijs. 'Al mijn opmerkingen over artikel 23 waren niet zozeer gericht op de vrijheid van onderwijs waar ik zo tevreden over ben, als wel op de werking ervan, waar ik niet tevreden over ben.' De *Elsevier*-journalist had daaruit onterecht geconcludeerd dat Dijkstal vond dat het desbetreffende grondwetsartikel daarom maar geschrapt moest worden, iets wat Heerma zich had moeten realiseren, vond de minister. Dijkstal had de uitspraken ook niet vooraf ter autorisatie voorgelegd gekregen. Dat gaf hem ruimte tot die nuancering.

Vervolgens koos de bewindsman de aanval. 'Heeft de formulering van artikel 23 niet een te knellend karakter? [...] Dat knellend keurslijf bleek in de praktijk door de wijze waarop met name het CDA, maar ook andere confessionele partijen artikel 23 hanteerden in praktisch elke discussie in de afgelopen jaren over decentralisatie.'

In zijn repliek hield Heerma echter stand. Als Dijkstal het grondwetsartikel inderdaad zo'n sta-in-de-weg vond bij onderwijsvernieuwingen, zou het kabinet dan binnenkort voorstellen doen ter wijziging ervan? Zonder het antwoord af te wachten, sloot hij af met een motie, die hij op een vraag van GPV-leider Gert Schutte als een 'motie van afkeuring' betitelde.

Daarna volgden de andere niet-regeringsfracties. RPF-leidsman Van Dijke richtte zich niet zozeer tegen Dijkstal als wel tegen het CDA. Was Heerma niet te hard van stapel gelopen op grond van één weekbladartikeltje? 'Tegen de heer Heerma zeg ik dat één losse flodder nog geen schoolstrijd maakt. Wie zich de strijd van bloed, zweet en tranen onder leiding van mannen als Groen van Prinsterer en De Savornin Lohman voor ogen stelt, zal niet licht de behoefte voelen om te roepen dat wij er wel klaar voor zijn.'

Van Dijke typeerde vervolgens Dijkstal als 'vlotte spreker, die losjes en met zeker gemak door de debatten heen fietst. Die politieke stijl – ik noem dat maar "met de losse handen rijden" –, is aantrekkelijk, maar niet zonder risico.' Van Dijke vond het gelopen risico echter te klein om daar consequenties aan te verbinden in de vorm van een motie van afkeuring.

Ook de fracties van GPV en SGP bekritiseerden de uitlatingen van Dijkstal, maar niet in zulke sterke bewoordingen als het CDA had gedaan. GPV-leider Schutte zei alleen te hopen de degens over artikel 23 nog vele malen te kunnen kruisen met de minister. SGP-voorman Bas van der Vlies sloot af met de opmerking over Dijkstal: 'Het siert hem dat hij zijn uitlatingen terugneemt, althans nuanceert. Maar de conclusie van de SGP-fractie luidt: toch maar wakker blijven bij dit dossier.'

Daarna volgden de regeringsfracties van D66, PvdA en VVD. Zowel fractievoorzitter Gerrit-Jan Wolffensperger (D66), onderwijsspecialist Dick de Cloe (PvdA) als VVD-leider Frits Bolkestein

herinnerden, net als Dijkstal, aan al die keren dat het CDA in het verleden onderwijsvernieuwingen had tegengehouden. Bolkestein vond de opmerkingen van Dijkstal dan ook niet zo onverstandig. Aan het einde van het debat vroeg hij aan Heerma of hij zijn motie handhaafde in het licht van de 'volstrekt duidelijke antwoorden van de minister'.

Heerma gaf daar geen klip en klaar antwoord op. Hij zei geen ja of nee, maar kondigde aan dat de volgende dag te zullen laten weten. Daarop concludeerde de VVD-leider richting Heerma dat 'dit andermaal zijn betoog niet versterkt'.[4]

Na het debat lieten de voorlieden van GPV, SGP en RPF aan Heerma weten zijn motie niet te zullen ondersteunen. Gelet op het antwoord van de minister waarin hij eerdere uitspraken genuanceerd had, was dat niet nodig. Heerma had de keuze: als enige de motie van afkeuring steunen, of een gewijzigde, afgezwakte motie indienen, een mogelijkheid die Schutte hem suggereerde.

Heerma koos eieren voor zijn geld. De volgende dag diende hij een motie in, waarin het woord afkeuring niet meer voorkwam. Ze stelde slechts dat de minister van Binnenlandse Zaken, getuige zijn uitspraken in *Elsevier*, de waarde van het grondwetsartikel 23 had miskend. Het deed D66-fractievoorzitter Wolffensperger concluderen: 'Ik heb het gevoel dat het punt dat de heer Heerma gisteren wilde maken in het debat, geleidelijk aan als sneeuw voor de zon is weggesmolten.'[5]

Heerma en zijn fractie konden met weinig vreugde op het debat terugkijken, zoveel was wel duidelijk. 'We zaten die middag er allemaal "*erschüttert*" bij, we hadden een groot plaatsvervangend gevoel van schaamte,' zo herinnert het voormalig CDA-Kamerlid Frans Jozef van der Heijden zich. In plaats van zich als oppositieleider te hebben gemanifesteerd, was Heerma door de kleine christelijke partijen gedwongen zijn motie te matigen. Kon de machtige regeringspartij van voorheen nog lager vallen?

Maar dat was nog niet alles. Op 6 december kreeg Heerma een tweede tegenslag te verwerken. Job Frieszo, politiek redacteur van het NOS-journaal, meldde zich in de middag bij hem voor een kort interviewtje ten behoeve van het journaal van die avond. Of

Heerma kon reageren op de kritiek op zijn optreden die Frieszo dezelfde middag vanuit de CDA-gelederen ter ore was gekomen – anoniem geformuleerd.

Heerma deed zijn plicht en erkende dat het geen gemakkelijk debat was geweest. Zodra Frieszo en zijn cameraploegje weer zijn kamer hadden verlaten, richtte Heerma zich tot een van zijn medewerkers. 'Zo, dat was het dus. Hier trek ik een streep. Het is over en uit.'

Het was namelijk niet de eerste keer dat er anonieme kritiek was gespuid. Tot in de buitenlandse kranten toe werd er aan zijn 'stoelpoten gezaagd', zoals Heerma de activiteiten van de anonymi betitelde. Op 5 oktober, in het Duitse dagblad *Die Welt*, was ook al een onzichtbare vijand opgedoken. De krant wijdde een groot stuk aan het 'Heerma-drama'. Correspondent Helmut Helzel typeerde de fractievoorzitter als 'Der Scharping der Niederlände', genoemd naar de oncharismatische leider van de SPD in Duitsland. Helzel had in de vergaderzaal van de Tweede Kamer een CDA-Kamerlid opgevangen. 'Ich kann es einfach nicht mehr ertragen,' zo vertaalde Helzel de anonymus. Die was hoofdschuddend weggelopen uit de Algemene Beschouwingen door zijn fractieleider, 'um dieses Gestammel nicht mehr anhören zu müssen'.

Ook had Heerma zich opgewonden over enkele bijeenkomsten, tijdens de zomer van 1995, van prominente fractieleden ten huize van Yvonne van Rooy in Scheveningen. Voor het merendeel katholieke Kamerleden als Frans Jozef van der Heijden, Wim van de Camp, Jaap de Hoop Scheffer, Hans Hillen en Gert Leers hadden gepraat over de vraag hoe de fractie meer politieke 'smoel' kon krijgen.

Heerma had deze onderonsjes opgevat als vergaderingen over de vraag hoe de fractie zo snel mogelijk van het smoel van de fractieleider kon afkomen. Hij was overigens niet de enige geweest. Jongeren in de partij die hun hoop op Heerma hadden gevestigd, hadden zich mateloos gestoord aan het toenemend aantal lekken uit de fractie die Heerma in een negatief daglicht stelden. 'Er zijn nog steeds CDA-Kamerleden die wachten totdat Heerma onderuitgaat, zodat ze zelf de macht kunnen grijpen,' had een van hen,

het latere dagelijks bestuurslid Karin van Nieuwenhuizen, al in mei 1995 gewaarschuwd.[6]

Voor het slachtoffer van het 'lekken en kwekken' was op 7 december de maat vol. Na de mededeling van partijvoorzitter Helgers, de mislukking van het artikel 23-debat, en de anoniem geuite kritiek in het NOS-journaal, besloot hij de handdoek in de ring te gooien als fractievoorzitter. Waarom zou hij zich nog langer belachelijk laten maken door partijgenoten? Waarom zou hij nog langer een rol vervullen die hem kennelijk niet op het lijf geschreven was?

Aan het begin van de spoedvergadering zette Heerma eerst zakelijk uiteen wat er tijdens het onderwijsdebat was gebeurd. De eerste termijn was wat hem betreft helemaal niet zo slecht verlopen. Het was pas fout gegaan nadat hij de motie van afkeuring had aangekondigd. Dat was te vroeg gebeurd, en te weinig in overleg met andere oppositiefracties.

Daarna konden fractieleden reageren. Piet Bukman opende het debat. Hij zei dat hij de harde reacties van de paarse partijen niet had voorzien. Bukman, die als partijvoorzitter van het CDA in 1986 Heerma de landspolitiek had binnengehaald, beklaagde zich vervolgens over de collega's die zich niet solidair hadden betoond met hun fractievoorzitter, maar achter zijn rug om aan het kleppen waren geslagen. Bukman repte van 'achterbaksheid en deloyaliteit', en betitelde de anonymi als 'lafbekken'.

Vervolgens namen anderen het woord. Verschillende Kamerleden zoals Jacob Reitsma, laakten de voorbereiding van het debat. Die was niet goed geweest, zeker gemeten naar de hoge inzet die Heerma gekozen had. Berry Esselink zei te betreuren dat de aanval op Heerma het zicht had ontnomen op de kritiek die er ook in VVD-kring op de uitlatingen van Dijkstal bestond.

Daarop nam Heerma zelf het woord en uitte zijn overweging om af te treden. De anoniem geuite kritiek in het journaal was voor hem de bekende druppel geweest. Met 'ratten in de fractie' kon hij niet leven, zei hij. Daarop barstte hij in huilen uit.

Er was maar één manier om zijn aftreden te voorkomen, zo maakte hij duidelijk, nadat hij zich enigszins had hersteld. Dat was wanneer de anonymi hun maskers zouden afwerpen, en hun iden-

titeit bekend zouden maken. Eén voor één ging de voorzitter zijn fractiegenoten af in een poging om zijn onzichtbare vijanden hun masker af te rukken. Wie waren de bronnen geweest van het NOS-journaal?

Langzaam de kring rondkijkend vroeg Heerma het twee, drie keer, alsof hij drie keer de haan wilde laten kraaien. 'Wie zo flink is met Job Frieszo te praten, moet ook het lef hebben dezelfde woorden hier recht in mijn gezicht te zeggen.'

De enige die de moed had aan Heerma's oproep gehoor te geven was Wim van de Camp. Ja, hij had met de pers gesproken, al ontkende hij zijn onvrede over Heerma's optreden tegen de journalisten te hebben geuit. In een emotioneel betoog vroeg hij zijn voorzitter de zaak niet op de spits te drijven. De pers had aan een enkel zinnetje, een enkel beeld, een enkele indruk genoeg om haar conclusies te trekken. Moest Heerma zich daarvan afhankelijk maken? Ook Van de Camp barstte daarbij in tranen uit.

In het pandemonium dat volgde deed iedereen een beroep op Heerma aan te blijven als fractieleider. De voorzitter was ineens populairder dan ooit. Reitsma, Heerma's collega uit het Noorden, deed een emotioneel beroep op hem in de Friese taal om extra indruk te maken. Anderen probeerden de kou uit de lucht te nemen, door de pijnlijke discussie een draai te geven richting het gewenste politieke profiel van het fractiebestuur.

Enkele zwaargewichten uit de fractie, zoals Wim Deetman, Piet Bukman en Frans Wolters, verlieten even later met Heerma de fractie om rust te scheppen. In een gang achter de zaal praatten ze op hem in. Dat hij in deze moeilijke tijden de fractie niet kon achterlaten. Dat er geen alternatief was. Dat Wim van de Camp gelijk had met zijn analyse van de pers. Dat 'paars' zich rot zou lachen als de leider van de grootste oppositiefractie ontslag zou nemen.

Ze brachten Heerma dusdanig aan het twijfelen, dat hij zijn ontslag-aankondiging introk.

Enkele uren later, het was al na middernacht, verliet de CDA-leider het gebouw. Een vrouwelijk Kamerlid, met een bos bloemen in de armen, liep hem tegen het lijf. 'Zonde, Enneüs, dat je ons gaat verlaten,' zei ze. Ze drukte hem de bos in de handen bij wijze van troost. 'Maar wie zegt dan dat ik wegga,' zei Heerma verbaasd. 'De radio,' luidde het antwoord.

Een overhaaste radioreporter die iets van het drama op de zolder van het Kamergebouw had opgevangen, had een paar uur eerder het nieuws over Heerma's aftreden de ether in geslingerd. Enigszins prematuur, zo bleek. Vijftien maanden later – maart 1997 – zou het nieuws overigens wel juist blijken, en Heerma alsnog zijn ontslag als fractievoorzitter indienen.[7]

Het interpellatiedebat van Heerma en de daaropvolgende gebeurtenissen hadden twee waarheden bloot gelegd, die de oppositie van het CDA vier jaar lang zouden achtervolgen.

1. De fractie was geen eenheid maar een losse verzameling parlementariërs, 'ratten' zelfs in de ogen van Heerma, die er soms niet tegen opzagen elkaar via de media af te branden. Dat voorkwam dat het CDA een samenhangende oppositionele strategie zou kunnen ontwikkelen. 'We hadden geen strategie, en holden van incident naar incident,' zoals Ank Bijleveld zegt, Tweede-Kamerlid sinds 1989. Politieke '*killers*' bij andere partijen, zoals VVD-leider Frits Bolkestein, wisten dit gegeven op belangrijke momenten feilloos uit te buiten.

2. Het CDA onderkende niet zijn nieuwe soortelijk gewicht in de landspolitiek. Heerma was het debat ingegaan en had de motie van afkeuring aangekondigd alsof Dijkstal en de anderen daarvan moesten schrikken. Niets was minder waar. De granaat die Heerma naar Dijkstal gooide, werd keurig teruggeworpen naar het CDA-kamp, met alle explosieve gevolgen van dien. De anti-CDA-sentimenten bij de nieuwe paarse machthebbers waren kennelijk erg sterk. Ze maakten de ruimte voor een succesvolle oppositierol erg klein.

Het gebrek aan eenheid vond zijn oorsprong in de voorgeschiedenis van de nieuwe oppositierol. Sommige fractieleden, zoals Van der Heijden en Hillen, waren nog steeds niet heen over het gedwongen vertrek van hun geliefde leider, Elco Brinkman. Ze gaven daarvan de partij, en meer in het bijzonder de toenmalige waarnemend partijvoorzitter Tineke Lodders, de schuld.

Dat ze bovendien van de partij een deel van de schuld in de schoenen geschoven hadden gekregen van de verkiezingsneder-

laag, zoals uit het rapport-Gardeniers bleek, bevorderde de harmonie evenmin. 'De fractie had het gevoel: toen Lubbers premier was, moesten we onze mond houden, en toen we de verkiezingen verloren hadden, nam de commissie-Gardeniers ons ook nog eens kwalijk dát we onze mond gehouden hadden,' zo verklaart Hans Helgers de stemming in de fractie.

Dat uitgerekend Heerma Brinkman moest opvolgen, had de zoveelste kater voor sommige fractieleden betekend. Hij was niet alleen lid geweest van het kabinet waarop de fractie met enige regelmaat storm had gelopen. Juist Heerma had samen met Bert de Vries fractieleider Brinkman in een verkeerd daglicht gesteld. Gezamenlijk hadden ze kerst 1993 een weekbladinterview gegeven waarin ze Brinkman hadden bekritiseerd vanwege diens voorliefde voor het verschijnen in commerciële televisieshows en roddelbladen.

Het wantrouwen tegen Heerma zat diep, zo blijkt uit een gepassioneerd commentaar van Brinkmans vertrouweling, Van der Heijden. Reagerend op het verwijt dat hij tot de ondermijners van het gezag van Heerma hoorde, zegt hij: 'Over complotten gesproken: Enneüs Heerma zat in het complot tegen Brinkman. Het partijbestuur had augustus 1994 Brinkman nooit vermoord, als het niet bij voorbaat had geweten wie de nieuwe fractievoorzitter zou kunnen worden. Anders viel toch ook niet te begrijpen waarom mensen in de partij zoals de voormalige bewindslieden plotsklaps achter Enneüs gingen staan? En anders viel evenmin te begrijpen waarom allerlei regionale voorzitters ineens druk op "hun" Kamerleden gingen uitoefenen om op Heerma te stemmen. Dat moet afgesproken zijn voor de overval op Brinkman. Ondertussen opereerde Heerma zelf met een gezicht van: "wie ben ik dat ik dit doen mag?"'

Het tweede probleem dat de pijnlijke episode uit december 1995 aan het licht bracht, was het gebrek aan besef van het sterk verminderde soortelijk gewicht binnen de partij. De opiniecijfers voor het CDA schommelden op dat moment rond de 29 zetels. Toen gold dat nog als een alarmerende aanwijzing dat er snel iets gebeuren moest om de negatieve trend te keren. Drie jaar later, bij

de Tweede-Kamerverkiezingen, gaf hetzelfde zetelaantal aan dat dit kennelijk de omvang was waarmee het CDA in de toekomst moest gaan werken. Dat was wel even wennen, voor de fractie, maar ook misschien nog wel meer voor de partij als geheel.

Voordat we op de feitelijke oppositie van de Tweede-Kamerfractie ingaan, beschrijven we daarom eerst de context waarin deze gestalte moest krijgen. Want niet alleen de Kamerleden, maar de hele partij en de talrijke CDA-bestuurders in het land moesten aan de nieuwe nietigheid wennen. Hun onvrede hierover projecteerden ze voor een belangrijk deel op de fractie. Daardoor kwam de parlementaire oppositie van het CDA onder spanning te staan.

'Wij krijgen steeds vragen in het land: waarom treden jullie niet harder op? We horen niets van jullie,' was de manier waarop Wim van de Camp deze frustraties in een interview had verwoord.[8]

'Waar zijn jullie? We horen niets van jullie!' Ze hadden dat het eerste oppositiejaar eindeloos moeten horen, de 34 parlementariërs die op 22 augustus 1994 aan de oppositie begonnen. Tijdens hun spreekbeurten, vaak op de maandagavond voor aanvang van de parlementaire week, waren de Kamerleden gestuit op onvrede en onbegrip van de achterban.

Die moesten niet alleen stoom afblazen over alle blunders die partij en fractie in hun ogen voor 1994 begaan hadden, en die tot de verkiezingsnederlaag hadden geleid. Ze toonden ook nauwelijks begrip over de (on)mogelijkheden die een oppositiepartij heeft om invloed uit te oefenen op het regeringsbeleid, en bekendheid te geven aan haar standpunten.

Dat het CDA nog zelden in het nieuws verscheen, moest wel liggen aan de zwakke manier van oppositie voeren. Dat het paarse kabinet er nog steeds zat, idem dito. 'Verkeerde verwachtingen van onze achterban stonden ons functioneren als oppositiefractie na 1994 het meest in de weg,' stelt Frans Wolters, vice-fractievoorzitter van het CDA van 1989 tot 1996. 'Normaliter berichtte de krant uitgebreid over wat een CDA-minister of de CDA-fractie van een actueel onderwerp vond. Dat was van het ene op het andere moment helemaal over. "De Tweede Kamer heeft besloten", stond er in de krant, maar dat het CDA tegen was en waarom dat zo

was, stond er niet in. De achterban begreep dat niet.'

Alsof het CDA nog steeds de belangrijkste partij van het land was, zo reageerde het gemiddelde kaderlid op de situatie in Den Haag. Dat er een CDA-loze coalitie in het regeringspaleis zetelde, kon of wilde eigenlijk niemand geloven, zeker niet in gebieden als Brabant en Limburg waar de macht van het CDA nog vanzelfsprekend was. Wolters, woonachtig in Venlo, zegt: 'Het eerste halfjaar was het: jullie hebben dat zooitje toch wel voor de kerst opgeruimd, hè? Paars kan toch niet zonder ons, dus oppositie voeren wordt een eitje. Toen dat tegenviel en het kabinet bleef zitten, werd het: "We horen niks van jullie. We lezen niks in de krant over jullie." En toen we daar wat aan gingen doen door krantjes onder het actieve kader te verspreiden met onze standpunten – de *fractieflitsen* – werd het: "Ja, jullie zeggen dat nou allemaal wel, maar het komt niet over. Jullie zeggen het niet krachtig genoeg." En dan wezen ze naar Enneüs Heerma.'

Het optreden van de CDA-fractie mocht zich verheugen in openlijke en nauwgezette recensies door de bestuurlijke achterban. Er waren veel (ex)-wethouders en raadsleden, die de Tweede-Kamerfractie een belangrijke rol toedichtten bij de verkiezingsnederlagen, die de Kamerleden met groeiend ongeduld volgden en de onvermijdelijke fouten die de oppositievoerders in het begin maakten, onder het vergrootglas legden. 'Onze achterban zat ons dicht op de huid, meer dan bij de andere partijen,' zegt Wolters.

Oktober 1995 citeert *de Volkskrant* Marnix van Rij, CDA-fractievoorzitter in Wassenaar, en later partijvoorzitter. Hij had in een ingezonden stuk in *Trouw* voor de verkiezingen een jaar eerder de koers van de fractie al eens gelaakt. In 1995 was hij al even kritisch. 'Het moet nu wel gaan komen,' zei hij. 'Als oppositiepartij heb je de plicht de zwakke plekken in de regering bloot te leggen, en wat mij betreft mag dat met vrij forse middelen.'[9] Stanley Binderhagel, voorzitter van de Brabantse CDA-afdeling, zag zelfs anderhalf jaar later nog geen enkele vooruitgang. 'Onze oppositie is tot nog toe erg slecht geweest. We lijken wel een bijwagen van de coalitie.'[10]

Van Rij en Binderhagel waren niet de enigen die er zo over dachten. Het ongeluk van de CDA-fractie was dat de partij een

waar legioen aan oud-ministers, oud-topambtenaren, burgemeesters en andere vooraanstaande burgers kende dat getrouwd was met de macht, of dat was geweest.

De kritiek kwam voort uit eigenbelang, of werd gevoed door een bestuurlijke traditie. Zo waren er CDA-bestuurders die duidelijk maakten liever zaken te willen doen met paars, en de CDA-fractie maanden voorzichtig aan te doen. 'Een CDA-gedeputeerde zei mij dat zijn boterham aan de paarse kant werd besmeerd,' zegt De Hoop Scheffer, sinds maart 1997 fractieleider. 'Hij wilde een rondweg aangelegd hebben en dat kon alleen maar met de hulp van de paarse partijen.'

Maar er sprak ook een algemener dédain of gevoel van onmacht uit de kritiek. De opvallendste bijdrage daaraan was misschien wel die van Dries van Agt. Hoewel ex-premiers er geen gewoonte van maken de kachel aan te maken met latere politieke leiders, bleek Van Agt er andere normen op na te houden. De oud-premier haalde Heerma maart 1997 in een trommelvuur van kritiek neer door zijn stijl als 'te voorzichtig, te prudent en te bangelijk' te omschrijven.[11]

De negatieve commentaren en recensies van bestuurders, oudbewindslieden en andere betrokken toeschouwers bezorgden de fractie niet alleen permanent een negatief gevoel, ze verkleinden ook haar speelruimte in het parlement. Een belangrijk voorbeeld deed zich maart 1995 voor.

In de Tweede Kamer was de nodige opwinding ontstaan over de voortdurende botsingen tussen staatssecretaris van Volkshuisvesting Dick Tommel en PvdA-Kamerlid Adri Duijvestein. Het was niet alleen een kwestie van botsende politieke stijlen, maar ook van verschillend politiek inzicht. Duijvestein vond dat Tommel met het beleid (bruteringsoperatie) dat hij van zijn voorganger Heerma had geërfd, te weinig deed om de huurders te beschermen. De huurders vormden nu juist een belangrijk deel van de achterban van de PvdA in het algemeen en van Duijvestein, voorzitter van de Woonbond, in het bijzonder. De PvdA dreigde tegen het wetsvoorstel te stemmen.

Heerma had bedacht dat het mooi zou zijn wat oppositionele olie op het vuur te gooien door Duijvestein een handje te helpen.

Tijdens een toespraak voor partijgenoten in Leeuwarden in januari 1995, had hij aangekondigd dat het CDA om politieke redenen wellicht tegen sommige wetsvoorstellen zou stemmen. Te vaak rekenden de regeringspartijen naar zijn zin op het CDA om zo'n wetsvoorstel aan een meerderheid te helpen.

De bruteringswet was daarvoor een mooi voorbeeld, zo meende hij. Weliswaar stond zijn eigen handtekening als toenmalig staatssecretaris onder het stuk, maar ook die van Wim Kok. Die had als toenmalige minister van Financiën het wetsontwerp waarmee miljarden gemoeid waren, moeten goedkeuren. Volgens Heerma was het gezag van Kok als PvdA-leider in het geding nu zijn eigen PvdA-fractie tegen dreigde te stemmen. Als die dat kon, kon oppositiepartij CDA het zeker.

Heerma had echter buiten burgemeester Wolter Lemstra van Hengelo gerekend. Die liet onmiddellijk via de media weten dat hij zijn lidmaatschap van het CDA zou opzeggen als Heerma zijn voornemen zou uitvoeren. Lemstra had in zijn vorige baan, als secretaris-generaal van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM), maar liefst vijf jaar aan ded esbetreffende bruteringswet gewerkt. 'Als eenvoudig CDA-lid' zei hij niet te begrijpen waarom zijn partij om louter oppositionele redenen 'zo'n belangrijke wet wil laten vallen', zo liet Lemstra via de media weten. De kwestie liep overigens met een sisser af. Kok herstelde de eenheid in de eigen partij. Zowel de PvdA als het CDA stemden uiteindelijk voor het wetsvoorstel.

In de CDA-fractie werden ze intussen gek van dit soort interventies en incidenten. Ook de aanhoudende kritiek in de zaaltjes maakten CDA-parlementariërs onzeker. Als 'geslagen honden' begonnen ze volgens Wolters aan de wekelijkse fractievergadering. Wolters: 'Voordat je het wist had je elkaar in de put gepraat, en begon je buitengewoon gedemotiveerd aan je werk van die week. De één na de ander zei dan: "Voorzitter, gisteravond was ik op spreekbeurt in plaats X of Y, en er deugde weer niks van. Terwijl we hier toch zo ontzettend ons best doen."'

Het was niet alleen het onbegrip van de achterban, maar het waren ook de zeer verschillende signalen uit diezelfde achterban die de fractieleden onzeker maakte. In de zaaltjes vernamen de parle-

mentariërs dat het CDA harder tegen paars moest optreden, en 'forse middelen' moest gebruiken om met Van Rij te spreken. In de opiniepeilingen daarentegen lazen ze dat zestig, soms zelfs zeventig procent van de CDA-kiezers vond dat paars een goed beleid voerde.

'Vergeet niet dat uit onderzoek blijkt, dat velen binnen onze achterban best tevreden zijn met het beleid van de coalitie,' zei Heerma in het *CDA-Jaarboek 1995-1996*. 'Ook uit brieven merken we dat het kabinet zijn best doet en alles in het redelijke probeert te doen. De marges voor de oppositie zijn dus zeer gering.'[12]

Uitlatingen van leidende CDA-politici uit het verleden vergrootten de verwarring alleen maar. Die zeiden dat paars niets anders was dan een voortzetting van het (uiteraard succesvolle) beleid van het CDA. Oud-premier Lubbers deed dat in een opiniestuk voor de *International Herald Tribune*, op Prinsjesdag 1997. En dezelfde Van Agt die eerst Heerma hard had aangevallen vanwege zijn weinig gedurfde oppositiestijl, adviseerde de fractie een jaar later om niets anders te doen dan het kabinet 'luid te feliciteren met de uitvoering van het CDA-programma'.[13]

Tijdens spreekbeurten kregen Kamerleden het verwijt dat ze niet genoeg met de vuist op tafel sloegen. Als dat dan gebeurde stond de telefoon van de fractie roodgloeiend, omdat de bellers vonden dat het geen pas gaf om zo tegen de regering tekeer te gaan. Wolters vertelt: 'Collega Van der Burg zei een keer tegen minister Sorgdrager tijdens een mondeling vragenuur dat "het gesodemieter" bij haar afgelopen moest zijn. De volgende dag kregen we tientallen telefoontjes van leden die zeiden dat dat geen taal was. Het oppositie voeren moest wel netjes blijven. Brinkman had een keer tegen de regering gezegd dat het speelkwartier over was. Dat was zo'n beetje wel het maximum dat een CDA-politicus zich tegenover een vertegenwoordiger van de regering kon permitteren.'

De val in de hiërarchie van het nieuws en de beperkte mogelijkheden van een oppositiepartij om daadwerkelijk invloed uit te oefenen op het politieke proces, waren niet de enige dingen waaraan de achterban van het CDA maar moeilijk kon wennen. Dat het CDA voor spreekbeurten alleen nog maar Kamerleden en geen minis-

ters meer in de aanbieding had, was al even zeer een hard gelag.

'De fractie was toch een beetje het B-team,' zo typeerde het Kamerlid Hans Hillen de positie van de fractie in het CDA. 'Het ging in de partij altijd om de ministers.'[14] Het CDA werd – zeker sinds het succes van Lubbers – geassocieerd met premiers, ministers en staatssecretarissen. De tijden van Romme, Schouten, Tilanus en die andere parlementariërs die de christelijke politiek gezag en aanzien hadden gegeven, waren voorbij.

Vroeger had alles, of in elk geval veel, afgehangen van de prestaties van de bewindslieden. Nu draaide alles om de CDA-fractie. Ze moest niet alleen in het parlement presteren, maar ook het land in om de nieuwe situatie uit te leggen. Het kostte menig Kamerlid grote moeite zich aan de nieuwe situatie aan te passen.

'Veel fractieleden waren op de schouders geklopt en in de watten gelegd door lobbyisten en andere mensen in het land die hen nodig hadden,' zegt partijvoorzitter Hans Helgers. 'Ze hoefden nooit weg, maar konden gewoon audiëntie houden in Den Haag. Als mensen jou jarenlang het idee geven dat je zo goed bent, weet je niet beter.'

Bovendien wachtte fractieleden een ondankbare taak in de zaaltjes. Daar moesten ze een soort spoedcursus 'verwachtingspatroon oppositie voeren' geven. Ze dienden te vertellen hoe moeilijk het opponeren was tegen een coalitie die het economisch tij mee had, die gevormd werd door partijen die heel blij waren van het CDA af te zijn, en die ook nog welbespraakte politici in haar midden had als Frits Bolkestein.

Deze zware opgave leidde tot onzekerheid. 'Voordat je het wist trok je een muur op van verongelijktheid, en riep je iets van: we nemen uw kritiek mee, zonder in discussie te gaan,' zegt het Kamerlid Van de Camp.

Collega Leers, woordvoerder Verkeer en Milieu, ondervond met welk kaliber 'de zaaltjes' hun kritiek op leden van het B-team konden afvuren. Leers maakte in 1996 furore in het debat over de hogesnelheidslijn door het zogeheten Groene Hart. Mede door zijn handige manoeuvres kwam de PvdA-fractie lijnrecht tegenover de 'eigen' minister Margaretha de Boer te staan, een succes waarvan elke oppositie-partij zou moeten watertanden.

Zo niet de CDA-afdeling Leiderdorp. Die ontging dit succes ten enenmale. Haar dorp werd immers de dupe van de wijziging in de route die Leers had voorgesteld, en dat liet ze het geachte Kamerlid op ongezouten wijze blijken.

Geheel naar christelijk gebruik liet de voorzitter de avond openen met een bijbeltekst. De citaten uit *Mattheüs* – 'Gij zult uw eed niet breken. Laat het "ja" dat u zegt "ja" zijn, en het "nee" "nee"' – sloegen op de ommezwaai die Leers in het HSL-debat had gemaakt, nodig om de PvdA-fractie in moeilijkheden te brengen.

Nadat Gods woord in stelling was gebracht tegen de katholiek, kwamen vervolgens de gelovigen zelf, zo schreef een verslaggeefster van het *Leidsch Dagblad* die erbij was. 'Moeten we dit kwalificeren als een politiek spelletje? Deed u dit alleen om de coalitie te dwarsbomen?' vroeg raadslid Gert Hogervorst ongelovig. 'Denkt u met dit opportunistisch gescharrel Leiderdorpse kiezers terug te winnen?' volgde Arie Roest, voorzitter van de raadsfractie? Leers had leukere avonden beleefd.[15]

Het bleef niet bij kritiek, onbegrip en onvrede in de zaaltjes van het land of van oud-ministers in de media. De partij-elite op het CDA-kantoor aan de Dr. Kuyperstraat in Den Haag nam haar over. Ze gebruikte de negatieve commentaren voor haar eigen missie: een grote schoonmaak van de Tweede-Kamerfractie.

Partijvoorzitter Helgers wierp zich op als architect van de operatie die van het CDA een politieke partij moest maken die dacht in heldere politieke standpunten in plaats van in termen van bestuurlijke haalbaarheden. De zittende fractie, nota bene vrucht van het eigen selectieproces van de partij, deed daar onvoldoende aan, vond Helgers, en moest weg.

Het partijkader werd onbekommerd ingezet om de daden van de 'beroepspolitici' aan het Binnenhof te bekritiseren. Kamerlid Ries Smits, een van die 'beroepspolitici', herinnert zich: 'Bijna elke week in 1995 en 1996 kregen we wel de partij op ons dak. Het stramien was elke keer hetzelfde. 's Morgens werden afdelingsvoorzitters naar het Kuyperhuis gehaald, vervolgens geknipt en geschoren door de partijvoorzitter die vertelde dat er van ons niets deugde. Vervolgens kwamen ze hier in het parlement vertellen dat

er... inderdaad, van ons niets deugde. Ze werden echt gestuurd door het partijbestuur.'

Ook vice-voorzitter Tineke Lodders die het nodige prestige had opgebouwd met de manier waarop ze de partij door de crisis van zomer 1994 had geloodst, en voorzitter Hans Helgers die in 1995 aantrad, bemoeiden zich naar eigen inzicht en willekeur met het fractiewerk. Toen de net aangetreden vice-fractievoorzitter De Hoop Scheffer voor de radio zei het kabinet 'met het scherpe floret en desnoods met de moker' te gaan willen bewerken, deelde Lodders twee dagen later, eveneens op de radio, doodleuk mee: 'Ik geloof niet in die moker. Die past onze partij niet.'[16]

Toen Heerma in een interview zei dat hij zijn kinderen liever bij een homo-paar zou onderbrengen dan bij een kindertehuis, mocht hem en zijn vrouw iets overkomen, zei Helgers in het partijblad faliekant tegen het homohuwelijk te zijn. Zelfs het buitenland viel het hoge politieke profiel van Helgers op. Nog in de zomer van 1998 werd Helgers op de home-page op Internet van de Amerikaanse inlichtingendienst CIA als 'politiek leider' van het CDA bestempeld.

Zowel Helgers als Lodders waren lid van het zogeheten collectief leiderschap dat Lodders in de zomer van 1994 had ingesteld. Het was een uitgebreid gezelschap dat elke maandag in het gebouw van de Tweede Kamer vergaderde, maar waarin de Tweede-Kamerleden in de minderheid waren. De enige twee CDA-parlementariërs waren Heerma en zijn vice-voorzitter Wolters. De anderen waren Euro-delegatievoorzitter Hanja Maij-Weggen, senaatsfractievoorzitter Luc van Leeuwen en wetenschappelijk directeur Jos van Gennip.

Het beraad was in zekere zin een voortzetting van het Catshuis-overleg zoals dat voor mei 1994 had gefunctioneerd. Jarenlang had dit overleg de cockpit gevormd van waaruit Nederland werd bestuurd. CDA-bewindslieden, de fractie- en vice-fractievoorzitters uit Eerste en Tweede Kamer, de partijvoorzitter alsmede de delegatieleider uit het Europees Parlement, elke donderdag waren ze bijeengekomen in de ambtswoning van de premier om zaken door te spreken. Het onderscheid tussen de zaken van de partij en de zaken van het land was daarbij weleens vervaagd.

Dezelfde schimmigheid omgaf het politiek afstemmingsoverleg. Het institutionaliseerde de gezagsverhoudingen op een manier, die niet paste bij de nieuwe omstandigheden. Ze gaf partijfunctionarissen en niet-fractieleden een platform om zich met het werk van de fractie te bemoeien. Dat kon alleen maar tot spanningen leiden.

Dat bleek onder meer in maart 1995, tijdens de campagne voor de Provinciale-Statenverkiezingen. Hanja Maij-Weggen had aangekondigd als oud-minister van Verkeer en Waterstaat een boekje te zullen opendoen over de manier waarop de coalitiepartners met het dossier van de Betuwelijn omgingen. Hoewel ze daar al een persbericht over had uitgebracht, probeerde Heerma haar daarvan af te houden. Hij vond het politiek niet zuiver dat oud-bewindslieden over een onderwerp uit hun eigen portefeuille begonnen. Maar Maij dacht daar anders over.

De Europarlementariër ergerde zich bovendien aan de manier waarop VVD-leider Bolkestein de campagne inging met thema's als beperking van het aantal asielzoekers en van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking. Ook combineerde hij een sterke 'Euroscepsis' met een grote nadruk op het eigenbelang in de buitenlandse politiek.

'Het was een patroon van denken, dat je altijd aantrof in een bepaald soort extreem-rechtse kringen in het Europees parlement,' aldus Maij. Ze sprak dan ook af met de partijtop dat ze tijdens een campagne-optreden in het Groningse Zuidhorn zou wijzen op de grote verschillen tussen Bolkesteins denken, en dat van de liberalen in het Europees parlement.

Maar eenmaal achter de katheder ging ze een stap verder en vergeleek ze Bolkesteins redenaties met die van Flip de Winter, leider van het extreem-rechtse Vlaams Blok in België. 'Mensen in Nederland schrokken daar nogal van, maar ik vond het eigenlijk heel normaal. We hebben in het Europees parlement namelijk uit vier landen dat soort extreem-rechtse delegaties,' aldus Maij.

Wat er vervolgens gebeurde vond de oud-minister een schoolvoorbeeld van de manier waarop paarse politici konden inhakken op het CDA omdat de oppositie-fractie hopeloos verdeeld was. Maij: 'Aanvankelijk reageerde Bolkestein helemaal niet boos, maar

bromde iets over mij in de trant van: "ik weet wie het zegt".' Dat veranderde toen een andere Europarlementariër van het CDA, Arie Oostlander, in een weekbladartikel Bolkesteins redeneringen ook in verband bracht met extreem-rechtse partijen. Een woedende VVD-leider eiste daarop plotseling excuses van Maij.

'Dat kwam door de intriges in de fractie,' aldus Maij. 'Een aantal fractieleden, Hans Hillen voorop, eiste dat Heerma zich van mij zou distantiëren en mij zou dwingen mijn excuses aan te bieden. Gek eigenlijk: Heerma zou afstand moeten nemen van partijgenoten om een politieke tegenstander te gerieven.'

'De onenigheid werd doorgebriefd naar het VVD-kamp,' zegt Maij. 'Een dag later begon Bolkestein ineens van mij excuses te eisen. Dat was natuurlijk geen toeval. Ik weigerde dat, want waarom zou ik dat doen? Ik had Bolkestein niet persoonlijk met De Winter vergeleken, maar alleen twee redenaties.' Heerma, de oud-staatssecretaris, werd niettemin door de fractie op pad gestuurd om Maij, de oud-minister, op de knieën te dwingen. Tevergeefs: het enige dat Maij deed, was de avond van de verkiezingsuitslag haar excuses aan de partij aanbieden, dat het haar speet de CDA-campagne schade berokkend te hebben. 'Maar de echte oorzaak van die schade lag natuurlijk bij de intriges in de fractie en de verkrampte reacties van Enneüs daarop,' aldus de oud-bewindsvrouwe.

'Ik heb er erg veel verdriet van gehad,' zegt Maij achteraf. 'Ik realiseerde me eigenlijk pas achteraf hoe ik door de groep rond Hillen betrokken werd bij de vernieling van Enneüs. Want het was die groep die Heerma op mij had af gestuurd. Ik vond het iets ongenadigs hebben. Er was sprake van verregaande disloyaliteit. Het had bij ons niet mogen gebeuren. Het etiket christelijk kon je er echt niet opplakken.'

Het inhakken van Bolkestein op het CDA werd echter niet alleen mogelijk door de verziekte relaties binnen de fractie en tussen fractieleden en oud-ministers, in dit geval Maij. Heerma was ook niet opgewassen tegen de liberale leider.

Hoezeer de fractieleider zich tijdens de Statencampagne op zijn tegenspeler van de VVD had verkeken, blijkt uit de notulen van de

evaluatievergadering van 9 maart 1995, die de fractie aan de Statenverkiezingen wijdde. 'De verontwaardiging van de heer Bolkestein, waarvan de heer Heerma aanvankelijk meende dat deze oprecht was, bleek achteraf vooral door electorale overwegingen ingegeven. De heer Heerma heeft in een vroeg stadium intern aan de heer Bolkestein laten weten zich van de uitspraken van mevrouw Maij-Weggen te distantiëren.'

Zowel door de nasleep van de Tweede-Kamerverkiezingen van een jaar eerder, als door de interne strubbelingen, verloor het CDA acht van de 27 zetels in de Eerste Kamer. De stemming op de evaluatievergadering liet zich raden. Ze kwamen het beste tot uitdrukking in een van de conclusies die Heerma volgens de notulen trok: 'Het herstel zal nog veel tijd vergen, en te hopen valt dat het kabinet niet te snel zal vallen.' Het was een opmerkelijke conclusie voor een oppositieleider.

Maij-Weggen zou zich daarna enige tijd onthouden van uitspraken over de landspolitiek. Heerma nam zich voor het roer van de partij meer naar zich toe te trekken. Dit voornemen leidde overigens tot een nieuw incident.

Aan het einde van de evaluatievergadering van donderdag 9 maart 1995 concludeerde Heerma 'met betrekking tot de politieke leiding dat het primaat bij de fractievoorzitter ligt'. Niet de partijvoorzitter, of voorbijkomende oud-ministers, maar de fractievoorzitter gaf politiek leiding aan de partij.

Heerma realiseerde zich echter hoe gevoelig dit thema lag. Niet iedereen binnen het CDA zou zich voetstoots bij dat politiek gezag van Den Haag neerleggen. Hij maande dan ook tot voorzichtigheid. 'De leden worden verzocht dit niet uit te dragen, omdat het partijbestuur hier nog over moet spreken.'

Heerma zelf was echter de eerste die zich niet aan deze door hemzelf geformuleerde afspraak hield. Tegen wachtende journalisten die, zoals wel vaker, met snorrende camera's op de gang stonden, en vroegen wie nu de politiek leider was van het CDA, zei Heerma: 'Die staat voor u.'

Zijn onthulling, of meer, een vlucht naar voren, bracht de partij opnieuw in rep en roer. Dat was immers niet de afspraak? De woordvoerder van Helgers bracht de volgende dag een ingewik-

kelde verklaring uit die erop neerkwam dat ook Helgers deel uitmaakte van de politieke top.

Het zou niet bij dit ene incident blijven. Binnen de fractie broeide het ongenoegen over het optreden van Helgers en diens constante bemoeienissen met het werk van de parlementariërs. Als opvolger van de januari 1994 afgetreden Wim van Velzen had de fractie veel liever een partijvoorzitter gezien die zijn baan in deeltijd zou uitoefenen. Dat verkleinde de kans dat hij of zij zich met het dagelijks politiek handwerk ging bemoeien. De partij besloot er echter een volledige baan van te maken.

Met groeiende irritatie zag de fractie Helgers zijn volledige dagtaak gebruiken door eerst op luistertoer te gaan door de CDA-afdelingen in het land en vervolgens de daar opgedane informatie en verworven steun te gebruiken om de fractie kritisch te volgen. Het politieke vacuüm aan de top, dat was ontstaan door het wegvallen van de bewindslieden, werd voor een belangrijk deel, meer dan de fractie had gehoopt, gevuld door Helgers en Lodders.

Voor sommige Kamerleden was de constante kritiek van de partij-elite aan de Dr. Kuyperstraat pijnlijker dan die in het land. 'De kritiek in de zaaltjes was vervelend maar begreep ik nog wel,' zegt bijvoorbeeld sociaal-economisch specialist Pieter-Jan Biesheuvel. 'Daar wist men niet precies hoe het hier in Den Haag aan toe ging, en wilde men graag op verjaardagsfeestjes met de partij voor de dag kunnen komen. Maar wat me werkelijk door de ziel sneed was de kritiek van partijbestuurders en andere *insiders*. Die moesten toch beter weten wat de mogelijkheden en onmogelijkheden zijn van een oppositie-fractie.'

Gevolg van de houding van de achterban in de zaaltjes en op het partijkantoor was niet alleen dat de Kamerleden tegenstrijdige signalen kregen wat voor soort oppositie ze tegenover het kabinet moesten voeren: met de floret, de botte bijl, de moker of andere metaforen die in dit opzicht de ronde deden. De permanente commentaren in de media, meer in het bijzonder op de opinie-pagina van het dagblad *Trouw*, hadden een uitvergrotende werking op de fouten die de CDA-fractie onvermijdelijk in de eerste jaren van haar oppositionele werk maakte.

Fractievoorzitter Heerma had al op de beginnersmoeilijkheden gepreludeerd toen hij op 31 augustus 1994, tijdens het debat over de regeringsverklaring, zei: 'Wij aanvaarden onze oppositie-rol. Wellicht wat onwennig. De ervaring is niet zo groot. De minister-president heeft daar vanmorgen al op gewezen. Wellicht wil het kabinet ons af en toe een handje helpen.'[17] Het was die typisch voorzichtige 'mogen-wij-ook-even'-toon, die de achterban met ongeduld en wantrouwen vervulde.

Maar ook Heerma's opvolger, De Hoop Scheffer, van wie een fellere oppositietoon verwacht werd, zag de belangrijke beperkingen die de onwennigheid met zich meebracht. 'De oppositierol betekende voor ons een ware cultuurschok,' zegt hij terugblikkend. 'We waren er niet op voorbereid. De meesten van ons hadden het niet gewild. Sommigen van ons hadden op voortzetting van hun portefeuille in het kabinet gerekend.' Het gewennings-proces noemt De Hoop Scheffer 'de belangrijkste oorzaak van de problemen die we een tijd lang met die rol hadden'.

De fractie was om verschillende redenen slecht voorbereid op dit leerproces: de verdeeldheid en intriges deden hun schadelijke werk, maar ook de samenstelling van het 34-tal, de organisatie van de fractie alsmede de fractiecultuur, stonden de opbouw van een oppositionele vechtmachine in de weg.

Van de 34 die in 1994 in het strijdperk traden was slechts een deel mentaal in staat en bereid de oppositierol te vervullen. In de eerste plaats viel het grote aantal oud-bewindslieden op, afgezien van Heerma in totaal zes: Ernst Hirsch Ballin, Piet Bukman, Dsengisz Gabor, Yvonne van Rooy, Wim Deetman, Elco Brinkman. Sommigen kwijnden aanvankelijk in stilte weg zoals Hirsch Ballin en Gabor, anderen gaven eerlijk blijk van hun moeite met de nieuwe situatie, zoals Van Rooy. De oud-staatssecretaris reageerde woedend op de partijvoorlichter toen die voorjaar 1995 brak met de gewoonte vrijwel dagelijks persberichtjes over haar uitspraken in het parlement te verspreiden.

Weer anderen stortten zich vol overgave op parlementaire banen die meer prestige gaven dan het 'gewone' fractiewerk. Deetman had zijn Kamervoorzitterschap. Bukman beleefde het nodige plezier aan het plaatsvervangend voorzitterschap van de

Kamercommissie van Buitenlandse Zaken zolang voorzitter Maarten van Traa (PvdA) de IRT-enquêtecommissie leidde. Ze boden een uitweg uit het 'gewone' Kamerwerk.

Brinkman was een geval apart. Na zijn gedwongen vertrek kreeg hij als kleine pleister op een grote wonde het (vooral in de wintermaanden populaire) voorzitterschap van de vaste Kamercommissie van Arubaanse en Antilliaanse Zaken toebedeeld. Voldoening gaf het niet: vaak bleef zijn zetel in de Kamer leeg.

De verwerking van het pijnlijk verleden was nog in volle gang, zo bleek begin 1995 uit een openhartig interview in het blad *Libelle* met Janneke Brinkman, ooit de toekomstige *'first lady'*. Uit haar relaas over het huiselijk leven van Brinkman na zijn politieke val kwam een troosteloos beeld naar voren.

'Het is alsof ik niet meer kan lachen, het leven lijkt alleen nog maar vervelenderigheid. En mijn haar viel uit. Bossen hield ik in mijn hand. Ik belde mijn huisarts op. Hij zei: negentig procent stress. Gelukkig dacht ik, want met die rottigheid zal het ooit afgelopen zijn en wie weet komt het haar dan ook terug.'

Om de stress van haar man te bestrijden was ze veel thuis, en solidariseerde met hem. 'Je kruipt dichter naar elkaar toe. Ik probeerde het te relativeren – "laat ze maar zeuren" en zo. Je bent lief voor elkaar. Ik heb vrachten sinaasappels uitgeperst, voor de kinderen, voor hem.'[18]

Elco Brinkman verliet de Kamer in februari 1995. Hij werd voorzitter van het Algemeen Verbond van Bouwbedrijven.

In de oppositie viel met de oud-bewindslieden niet veel te beginnen. Hirsch Ballin vluchtte na enkele maanden terug naar de plek waar hij vandaan was gekomen, de katholieke Universiteit van Brabant (KUB), en combineerde deze baan ook nog met een lidmaatschap van de Eerste Kamer. Yvonne van Rooy volgde hem een paar jaar later na een mislukte sollicitatie op de vacature van het burgemeesterschap van Tilburg, als voorzitter van het college van bestuur van de KUB.

Deetman zaaide eerst onrust in de fractie door bij sommigen de indruk te wekken uit te zijn op het lijsttrekkerschap van het CDA. Later vertrok hij naar het stadhuis van Den Haag. Bukman, zijn opvolger, werd ongelukkig als voorzitter van de Tweede Kamer

omdat hij bij stemmingen geen opgestoken handen kon tellen.

Van de 28 Kamerleden die overbleven, vielen er tussentijds enkelen uit door ernstige ziekte – Mieke Boers-Wijnberg – of zelfs overlijden, Berry Esselink. Financieel specialist Terpstra was enkele maanden uitgeschakeld na een hartaanval. Een paar andere fractieleden waren te zeer geschokt door de crisis in de partij en achtten zich te veel met dat verleden verbonden om krachtig oppositie te kunnen voeren. Voormalig fractie-secretaris Ali Doelman-Pel viel onder meer in deze categorie. Ten slotte kwamen enkele nieuwelingen slecht uit de verf, zoals Nel Mulder-Van Dam. Daarmee kwam de eigenlijke grootte van de oppositiefractie CDA 1994-1998 op zo'n 24 mensen, tien minder dan haar feitelijke omvang.

Behalve de samenstelling, vormde de organisatie een complicatie bij de omvorming van regerings- naar oppositiefractie. De fractie kende een tamelijk platte opzet. De voltallige vergadering werd zoveel mogelijk bij alle besluiten betrokken. Deze organisatie was een reactie op de voorafgaande periode waarbij de fractie het gevoel had dat er te veel bedisseld werd tussen fractietop en CDA-ministers.

De platte opzet had evenwel schadelijke gevolgen voor het oppositie voeren. De gelijkheidscultuur schiep een zekere weerzin tegen fractieleden die probeerden belangrijke onderwerpen naar zich toe te trekken om daarmee furore te maken in de media.

De CDA-fractie kende voor een aantal onderwerpen dat voor de partij van belang was, twee of zelfs drie woordvoerders: Terpstra, De Jong en Hillen voor Financiën; Van der Linden, Biesheuvel en Van Ardenne voor Landbouw; Bijleveld, Doelman en Terpstra voor gezinspolitiek.

Deze opzet vloekte met elke oppositiestrategie waarin, tegenover het gezicht van een minister, een gezicht van een prominent oppositielid wordt gezet. Bij onderwerpen waar fractieleden, tegen de heersende cultuur in, toch een zeker monopolie verwierven, zoals De Hoop Scheffer op Buitenlandse Zaken, en Van de Camp bij Onderwijs en later bij veiligheid, ging het oppositie voeren meteen beter. 'Een onderwerp moet een gezicht krijgen. Anders red je het als oppositie niet in de media,' zegt Van de Camp.

De platte fractieorganisatie kostte het CDA kostbare oppositionele punten. Woordvoerders die erg hechtten aan de standpunten die het CDA voor 1994 had ingenomen, konden niet zomaar opzij worden geduwd door collega's die een nieuwe koers wilden uitdragen. Dat bleek bijvoorbeeld na het uitkomen van de diverse verkiezingsprogramma's in het najaar van 1997.

Daaruit bleek dat D66 pijnlijke gevolgen van de bezuinigingen op de Weduwen- en wezenwet wilde terugdraaien. Dat zou een kolfje naar de hand moeten zijn van het CDA, dat jarenlang oppositie had gevoerd tegen die bezuinigingen.

Hoewel het CDA in het verkiezingsprogramma van 1994 zelf ook een bezuiniging op de nabestaanden had ingeboekt, had de fractie nadien in tegenbegrotingen geld vrijgemaakt voor het schrappen hiervan. Fractiespecialist Doelman-Pel bleef echter het verkiezingsprogramma van 1994 verdedigen. Niemand durfde haar echter van dit dossier te halen, temeer omdat ze op dat moment ook nog eens vice-voorzitter van de fractie was.

Toen de nieuwe plannen van D66 met de nabestaanden bekend werden, sprong dan ook niet het CDA in het gat, maar GroenLinks. Fractieleider Rosenmöller trok de discussie naar zich toe. Hij wist de onenigheid in de coalitie uit te buiten door het kabinet te bewegen zo'n 150 miljoen vrij te maken voor zogeheten 'reparatiewetgeving'.

De christen-democraten hadden het nakijken. 'Dat was reuze pijnlijk,' zegt het CDA-Kamerlid Ank Bijleveld dat zelf graag in het gat was gesprongen, 'temeer daar wij een veel betere onderbouwing voor reparatiewetgeving in ons concept-verkiezingsprogramma hadden staan dan GroenLinks'.

Pas in een van de laatste weken voor de verkiezingen van mei 1998 durfde de nieuwe fractieleider, De Hoop Scheffer, het aan om samen met partijvoorzitter Helgers, Doelman-Pel van het nabestaandendossier te halen. Het kalf was toen echter al verdronken.

De platte organisatie van de CDA-fractie bracht nog een ander nadeel met zich mee. Doordat het plenum van de fractie overal bij betrokken werd, kwam er een zekere vertraging in de besluitvorming. De fractie van 34, alleen al door haar getal een log lichaam,

moest het qua reactiesnelheid dan ook vaak afleggen tegen andere, veel kleinere oppositiefracties, zoals die van GroenLinks, de Socialistische Partij (SP) en van de RPF.

Dat nadeel kwam vooral tot uitdrukking bij het vragen stellen en het aanvragen van interpellaties en spoeddebatten. Wie het eerst komt, het eerst maalt, is de regel in de Tweede Kamer. Gezien de groeiende rol van de media in de politiek werd het almaar belangrijker wie het vroegst en meest adequaat op bepaalde onthullingen in de pers zou kunnen reageren, en het initiatief zou kunnen nemen in de publiciteit.

De eerste paar jaar legden de christen-democraten het daarbij vaak af tegen kleinere partijen als de SP, GroenLinks en ook de RPF. Pas in 1997 hadden alle Tweede-Kamerleden van het CDA het nummer van de griffie thuis bij de fax liggen waar de vragen ingediend konden worden.

De zogeheten 'parafen-cultuur' van het CDA speelde daarbij ook een belangrijke rol. Als een Kamerlid een mondelinge of schriftelijke vraag wilde indienen, moest die eerst worden voorgelegd aan de voorzitter van de desbetreffende fractie-commissie, alsmede aan de fractievoorzitter of vice-fractievoorzitter. Pas na enkele jaren werd die gewoonte afgeschaft.

De platte maar ook rommelige organisatie van de fractie was een van de redenen waarom het CDA langzaam uit de startblokken kwam, zeggen zowel partijvoorzitter Helgers als fractievoorzitter De Hoop Scheffer. Helgers: 'Het viel mij op dat Enneüs Heerma aan het begin van zijn fractievoorzitterschap bijna helemaal geen ondersteuning van extra medewerkers had. Ik vond dat gek voor iemand die de oppositieleider zou moeten zijn.'

Fractieleider De Hoop Scheffer vertelt: 'Na de Statenverkiezingen van maart 1995 vond er een belangrijk debat in de Tweede Kamer plaats naar aanleiding van opmerkingen van Bolkestein over het asielbeleid [dezelfde waaraan Maij-Weggen zich gestoord had]. Het beloofde spannend te worden, want de PvdA en D66 waren geprikkeld over de opstelling van de VVD.' Een gouden kans dus voor de oppositie haar klassieke werk te verrichten; namelijk bestaande onvrede in de coalitie aanwakkeren.

'Iemand was bij ons echter vergeten het CDA tijdig aan te melden

voor het debat,' aldus De Hoop Scheffer. 'Daardoor kwamen we achter in de rij van sprekers terecht, en konden we alleen nog moties van Rosenmöller en Marijnissen mee ondertekenen. Zoiets kan natuurlijk niet voor de grootste oppositiepartij.'

Opponeren is echter niet alleen een kwestie van organisatie maar ook van cultuur. De trage reactiesnelheid bij het stellen van mondelinge en schriftelijke vragen hing ook samen met de heersende fractiementaliteit. Vragen stellen aan een bewindsman was '*not done*', had het rapport-Gardeniers al opgemerkt. 'Onze taak was altijd geweest om bewindslieden te beschermen, niet om hun vragen te stellen,' stelt Ank Bijleveld.

Het duurde een tijd voordat men deze weerzin van zich had afgeschud. Hoezeer men nog vasthield aan oude gewoonten, toonde bijvoorbeeld het Tweede-Kamerlid Maria van der Hoeven. Toen de fractie in het voorjaar van 1995 op het punt stond scherpe vragen te gaan stellen aan minister Ritzen, bleek dat helemaal niet nodig: Van der Hoeven had de kwestie na een telefoontje met de minister zelf al geregeld.

Vragen stellen was lange tijd taboe, zeer scherpe vragen al helemaal. Als er één fractie in de Tweede Kamer was die de genen van redelijkheid en gematigdheid meedroeg, was het wel die van het CDA. Deze cultuur had zowel een historische als menselijke oorsprong.

Eerder is opgemerkt dat in de staatkundige opvattingen van met name ARP en CHU de overheid een verheven taak had: tegen de dienaresse Gods ging je niet tekeer. CDA-ideoloog en later Kamerlid Jan Peter Balkenende doelde op deze traditie toen hij februari 1996 schreef: 'Het is in protestants-christelijke kring gebruikelijk een groot ontzag voor de staat als Dienaresse Gods te hebben, maar wanneer de staat het recht met voeten treedt past weerstand en zonodig hard verzet.'[19]

Hoewel deze traditie vooral de politieke cultuur van de staatkundig gereformeerden (SGP) sterk stempelde, waren ook sommige CDA-fractieleden daarvoor niet ongevoelig. Financieel woordvoerder Gerrit de Jong bijvoorbeeld, afkomstig uit de AR-bloedgroep, zegt daarover: 'Ik voelde niks voor oppositie voeren om het oppo-

sitie voeren. Dat hing voor mij samen met noties van de staat als dienaresse Gods.'

Daar kwam nog een menselijk aspect bij. Sommige bewindslieden uit het paarse kabinet hadden in een vorige functie, hetzij als minister, hetzij als Kamerlid, nauw samengewerkt met christen-democraten. Zo vond Heerma het moeilijk zijn voormalige collega Wim Kok hard aan te pakken. Maar ook een parlementariër als Van de Camp, toch niet de bangelijkste qua oppositie voeren, zegt: 'In mijn houding tegenover bijvoorbeeld Tineke Netelenbos [staatssecretaris van Onderwijs] speelde een rol dat ik wist hoe moeilijk die onderwijsportefeuille was. Bovendien had ik tijdens de vorige parlementaire periode heel plezierig met haar samengewerkt in de vaste Kamercommissie voor Onderwijs. Gegeven zulke persoonlijke verhoudingen kon ik niet meteen een knop omzetten, en hard de aanval inzetten.'

Ten slotte speelden waarden als degelijkheid en betrouwbaarheid een belangrijke rol in de christen-democratische fractiecultuur. Dat werd onder meer manifest op financieel gebied. Het indienen van tegenbegrotingen bij Algemene Beschouwingen vanaf 1995 moest volgens financieel woordvoerder Terpstra niet alleen het interne besluitvormingsproces disciplineren, maar ook een beeld van degelijkheid naar buiten scheppen. 'We kregen altijd een voldoende van de minister van Financiën,' zei hij trots.

Op zichzelf was het indienen van een tegenbegroting niets nieuws. Andere oppositiepartijen hadden vaak eerder hetzelfde gedaan. Het CDA ging echter een stap verder. De tegenbegroting werd doorvertaald in amendementen op alle departementale begrotingen die tijdens de maanden na Prinsjesdag in de Tweede Kamer besproken werden. Daarmee wekten de christen-democraten de lachlust van de paarse partners op. Als ze de tegenbegroting van het CDA bij Prinsjesdag al hadden verworpen, waarom zouden ze dan nog één woord vuil maken aan de diverse amendementen? Pas bij de begrotingsbehandelingen in 1997 kwam er een einde aan deze gewoonte, 'waarbij we onszelf aan de ketting hadden gelegd', zoals oud-vice-fractievoorzitter Wolters het uitdrukt.

CDA-fractielid Hillen kon weleens mopperen dat de coalitie met

twee maten mat, wanneer het ging om de beoordeling van de oppositie. 'Iemand als Paul Rosenmöller kan ongestraft alle leuke dingen zeggen. Als wij ons vingertje opsteken moeten we ons financieel verantwoorden. Ook in de oppositie moet het CDA zich kennelijk gedragen als regeringspartij,' zo klaagde hij in een interview.[20]

Het waren echter de christen-democraten zelf die zich kwetsbaar maakten voor deze kritiek. Ze wilden zelf betrouwbaar en degelijk overkomen. Het was een streven dat door de buitenwereld steeds voor een erfenis van het bestuurlijk verleden van het CDA werd versleten, maar die ook op zichzelf een goede eigenschap van een politieke partij mag heten.

Overigens zette de Tweede-Kamerfractie in 1998, bij de start van het tweede paarse kabinet, de opmerkelijke stap geen tegenbegroting meer in te dienen. Niet geheel toevallig gebeurde dat tijdens de eerste Algemene Beschouwingen die niet meer waren voorbereid door financieel specialist Gerrit Terpstra. Deze was inmiddels het slachtoffer geworden van de vernieuwingsoperatie door de partij, en Kamerlid-af.

Politiek leider De Hoop Scheffer gaf als reden op dat de financiële kaders van de paarse begroting enerzijds en die van het CDA-verkiezingsprogramma anderzijds te veel uiteenliepen, om een reële vergelijking mogelijk te maken. Dat gold echter evenzeer voor GroenLinks, die juist wel een tegenbegroting indiende en daarmee 'gouvernementeler' overkwam dan het CDA.

De achtergrond van het opmerkelijke besluit uit 1998 werd mede gevormd door de gegroeide irritaties van mensen als Hillen maar ook Van de Camp, over de problemen die het CDA zichzelf eerder met tegenbegrotingen op de hals had gehaald. De ene keer waren de cijfers van de kant van de regering te laat gekomen om een ordelijke en tijdige voorbereiding mogelijk te maken. De andere keer verstrikte fractieleider Heerma zich hopeloos in de financiële details van bijvoorbeeld de volksgezondheid, zoals in 1995. Hij maakte zichzelf daarmee tot dankbare schietschijf voor de fractieleiders van de coalitiepartijen.

Over het algemeen waren de christen-democraten echter het toonbeeld van redelijkheid en billijkheid. Het was een indruk die

zij niet alleen graag naar buiten toe gaven, ze projecteerden het beeld ook op zichzelf. Alleen zo valt te verklaren waarom ze stomverbaasd waren over de agressie en rancune die hun in Kamerdebatten, zoals tijdens de verdrietig verlopen interpellatie door Heerma uit december 1995, ten deel viel.

De meest voorkomende vorm daarvan was dat ministers, leden van coalitiefracties en ook de pers gaarne de christen-democraten aan hun eigen verleden herinnerden. Zodra het CDA opponeerde tegen het zijns inziens te liberale drugsbeleid of de te ruime openstelling van winkels op zondag, werd onmiddellijk verwezen naar de bijdrage van het CDA aan dit beleid.

'We stonden aanvankelijk perplex van dit soort kritiek en hadden eigenlijk geen verweer,' zegt Frans Wolters. Beelden van CDA'ers als heerszuchtige politici, als bidsprinkhanen, die hun partner na de paring opeten, en meer van dit soort machtsmetaforen, de christen-democraten herkenden zichzelf daar niet in of wilden zichzelf daar niet in herkennen.

Wolters zegt: 'We hadden immers toch altijd verantwoordelijkheid met anderen gedragen in de coalitie-kabinetten? De anderen hadden toch ook een regeer-verleden? Maar dat zeiden we niet hardop. Daarvoor waren we te verbaasd. Het heeft ons na 1994 ongeveer een jaar gekost om daar overheen te komen.'

Het was pas na verloop van tijd dat CDA'ers speelser met de last van het verleden wisten om te springen. Illustratief daarvoor was een debatje in maart 1996 in *Trouw*. Redacteur Hans Goslinga had in een beschouwing over het drugsbeleid het CDA herinnerd aan zijn eigen bijdrage aan het zogeheten gedoogbeleid bij drugs. Drugswoordvoerder Van de Camp reageerde kort daarop in dezelfde krant: 'Het kan niet zo zijn dat wie ooit aan de basis van iets heeft gestaan, er vervolgens nooit meer iets aan mag veranderen of geen recht van spreken heeft. Als ik de lijn van Goslinga doortrek moet, om maar een voorbeeld te noemen, de CDA-defensiewoordvoerder nog steeds pleiten voor verdergaande herbewapening van de krijgsmacht in verband met de gevaren vanachter het IJzeren Gordijn.'[21]

Essentieel was volgens Van de Camp, dat de omstandigheden waren veranderd. Er was steeds meer protest tegen het liberale

softdrugsbeleid ontstaan omdat dit meer overlast en criminaliteit aantrok. 'Van een vrij exclusief groepje jongeren die in een jeugdhonk onder het genot van een enkel stickie en wat psychedelische muziek, bij kaarslicht een kaartje legden', was 'softdrugsgebruik onderdeel van een jeugdcultuur geworden'.

Van de Camp overdreef deze verandering enigszins. Zijn redeneertrant gaf evenwel aardig aan hoe christen-democraten zich van de last van het verleden konden bevrijden door met souplesse in te spelen op maatschappelijke onvrede. De tijd hielp in dit opzicht ook een handje mee. Elke dag in de oppositie is een dag verder verwijderd van ons bestuurlijk verleden, zoals Heerma vaak zei. Later in de oppositieperiode werd het dan ook gemakkelijker voor CDA-woordvoerders om dit verwijt te ontlopen, al bleef het moeilijk.

Paars bleef het CDA namelijk de hele kabinetsperiode zijn eigen verleden voorhouden, tot op het hoogste niveau. Tijdens het lijsttrekkersdebat op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart 1998, stuurde premier Kok per kerende post kritiek terug van CDA-leider De Hoop Scheffer op de lange wachtlijsten in de gezondheidszorg. 'Meneer De Hoop Scheffer, dat is een buitengewoon goedkope opmerking. U hebt tientallen jaren met uw beweging deel uitgemaakt van regeringen. Het is heel gemakkelijk om als je er een paar jaar buiten staat, plotseling te doen alsof je er niet bij hebt gehoord.'[22] Wie was hier nu eigenlijk goedkoop?

Een andere belangrijke handicap bij het oppositie voeren lag niet in het verleden, maar in de afwezigheid van een cultuur waarin het formuleren van politieke standpunten vanzelfsprekend was. Dat had men in het verleden aan de partij-ideologen of ministers overgelaten.

Het CDA-Kamerlid Hillen beschreef die a-politieke houding als volgt: 'Stel dat we vroeger zelf een plan voor sociale zekerheid hadden willen bedenken. Dan waren we eerst naar het departement gegaan en hadden we tegen Bert De Vries [minister van Sociale Zaken van 1989 tot en met 1994] gezegd: wij willen als fractie een nota over sociale zekerheid schrijven. Kun jij met ons meedenken? Vervolgens hadden we de gewoonte als fractie om

vijftig procent toe te geven aan de regering. En dan pas begonnen we als fractie te denken.'[23]

Deze houding maakte CDA-politici in het parlement volgens Hillen 'denklui'. Ze bezorgde hun immers een voorsprong op hun medeparlementariërs. Sociaal-economisch specialist Biesheuvel zegt hierover: 'Je had een voorsprong op je collega's, omdat je vaak de alternatieven die zij in het debat inbrachten, zelf al had besproken met je bewindsman. Je wist waarom die niet werkten en zouden worden afgewezen door het kabinet. Als je in het parlementair debat werd aangevallen, had je die informatie al. Dat gaf een voorsprong. Nadeel was wel dat al die informatie geestdodend werkte. Je kwam minder tot eigen initiatieven en ideeën.'

Het wegvallen van de informatie uit politieke en ambtelijke netwerken zagen veel CDA-parlementariërs niet als kans om van deze slechte gewoonte af te komen, maar juist als een probleem. Sterker nog, het verschralen van de bronnen van politieke en ambtelijke informatie ontwikkelde zich in zekere zin tot een obsessie.

Oud-vice-fractievoorzitter Frans Wolters zegt: 'Toen we nog in de regering zaten, zat ik elke donderdag op het Catshuis bij het CDA-bewindsliedenoverleg en elke woensdag bij het coalitie-overleg op het Torentje van de premier. Je hoort dan precies wat er aankomt, en hoe je dingen moet inschatten. In de oppositie ben je die informatie van het ene op het andere moment kwijt. Ambtelijke netwerken sluiten zich, het middenveld loopt aan je voorbij. Daardoor kom je in de Tweede Kamer vaak te laat, omdat je gewoon dingen niet weet.'

Frans Jozef van der Heijden, een van de politieke avonturiers uit de CDA-fractie, worstelde al evenzeer met het informatie-probleem. 'De keiharde praktijk van het oppositie voeren is dat je van het één op het andere moment voor niemand meer nodig bent. Dat is een ontzettende schok die je mentaal aantast. Natuurlijk zijn er Kamerleden die handig zijn en bevriende ambtenaren, bevriende bestuurders en bevriende burgemeesters of wethouders gaan uitmelken. Maar daarmee redden ze het niet. Het kwam neer op sprokkelen zonder overzicht, soms zelfs zonder inzicht.'

Pieter-Jan Biesheuvel, afkomstig uit een christelijke landbouw-

organisatie, vat het probleem plastisch samen: 'Als oppositie zit je aan de laatste mem.' Daarbij bedoelt hij dat organisaties en instanties die informatie hebben, en daarmee iets willen afdwingen, met die informatie eerst naar ambtenaren gaan, dan naar ministers, dan naar regeringsfracties, en daarna pas naar de oppositie.

Volgens andere Kamerleden, zoals onderwijsspecialist Alis Koekkoek, had het afschaffen van veel adviesraden dat in de vorige kabinetsperiode onder regie van het CDA was gebeurd, veel nadelige effecten. 'De sanering van de adviesraden was niet alleen onhandig, maar ook onvoorstelbaar dom. Het was onhandig omdat je veel informatie van geestverwanten moest ontberen, waardoor je oppositionele munitie tekortkwam. Als je merkt dat het regeringsbeleid kritisch gevolgd wordt, kun je daar als oppositiewoordvoerder beter op in spelen. Het was dom, omdat de advisering zich gewoon via andere, veel ondoorzichtiger kanalen ging voltrekken, zoals via externe adviseurs.'

Oud-journalist en extern CDA-adviseur Rob Meines formuleerde augustus 1994 het informatieprobleem scherp in een stuk voor de partij: 'In het kabinet-Lubbers III stonden de CDA-bewindslieden direct 114.022 ambtenaren ter beschikking om op elk moment van de dag informatie te verstrekken, dan wel te verzamelen. [...] Voor een goede, effectieve oppositievoering is compensatie voor die weggevallen informatiebronnen noodzakelijk.'[24]

De oppositie moest dus zelf op zoek naar informatie, een omschakeling die volgens diverse Kamerleden veel tijd heeft gekost. Waar het wel lukte ging het oppositie voeren meteen beter. Een geslaagd voorbeeld daarvan leverde De Hoop Scheffer in april 1995.

De – toen nog – buitenlandwoordvoerder had op de luchthaven Schiphol ontdekt dat het douanesysteem, dat de reizigersstromen van binnen en buiten Europa moest scheiden, op z'n zachtst gezegd niet waterdicht was. De Hoop Scheffer vond pasjes in plantenbakken die reizigers van buiten Europa konden gebruiken om in de stroom van Europese reizigers terecht te komen.

De Hoop Scheffer nam de pasjes mee naar de Tweede Kamer en speelde tijdens een algemeen overleg over de kwestie professioneel in op de aanwezigheid van televisiecamera's. 'Voorzitter,

als je op Schiphol rondloopt, zoals ik vorige week heb gedaan, dan lijkt het erop dat je met die groene kaartjes een soort rad van fortuin speelt, maar dan met de hoofdprijs van het binnengaan van Nederland, ook als men daartoe niet gerechtigd is.'[25]

Sneu voor De Hoop Scheffer was overigens wel, dat even tevoren de verantwoordelijke staatssecretaris Elisabeth Schmitz al een verklaring had afgelegd waarin ze spijt had betuigd over de lekken in het systeem. Daarmee maaide ze De Hoop Scheffer veel gras voor de voeten weg.

Toch werd het een van de mooiere optredens van het CDA in de oppositie, omdat het de speelsheid en het theater bood, gecombineerd met een kritische inbreng, waarvan de oppositie het moet hebben. Bovendien had het optreden de bijtkracht van de overtuiging dat er echt iets mis was. 'Ik ben geen man van grote woorden of extreme standpunten,' zegt De Hoop Scheffer. 'Maar zo'n scherpe inbreng ontstaat vanzelf als je met eigen ogen ziet dat iets niet werkt, als je beseft welke ernstige consequenties dat kan hebben. Dan word je vanzelf nijdig, en dat straal je dan uit in het desbetreffende Kamerdebat.' Helaas zou het slechts bij enkele van zulke voorbeelden blijven.

De nieuwe omgang met informatie betekende voor menig CDA-Kamerlid hét onderscheid tussen het opereren van een regeringsfractie en dat van een oppositiefractie. Van de Camp zegt hierover: 'Voor 1994 had ik als lid van de regeringsfractie veel informatie via de binnenlijn, van bevriende bewindslieden bijvoorbeeld. Maar ik kon er zo ontzettend weinig mee, omdat ik als lid van diezelfde regeringsfractie die ministers niet te veel voor de voeten mocht lopen. In de oppositie was de situatie precies andersom: ik had veel minder informatie, maar kon er juist veel meer mee. Dat vond ik een grote vooruitgang.'

Niet alleen de manier waarop de parlementariërs met de informatie omgingen was van belang bij het al dan niet succesvol opereren als oppositiefractie. Ook het soort informatie waarop men vertrouwde was van belang. Lange tijd werden hiervoor bestuurders en belangenbehartigers uit de Haagse binnenwereld aangetrokken. Fractieleider Heerma bijvoorbeeld nodigde het eerste oppositiejaar opvallend veel burgemeesters uit om hem over ont-

wikkelingen in het openbaar bestuur en bestuurlijke vernieuwing bij te praten. Fractielid Cees Bremmer nam eerst contact op met een ambtenaar van het ministerie van Justitie, alvorens hij zijn bijdrage leverde over een justitieel onderwerp als de TBS-klinieken.

Andere fractieleden raadpleegden met regelmaat deskundigen als de CDA'er Wellink, later president van De Nederlandsche Bank. De financiële inbreng van de fractie (verlaging van het financieringstekort in plaats van meer lastenverlichting) ging naarmate de oppositieperiode vorderde, steeds meer gelijkenissen vertonen met de adviezen van Wellink.

Pas later ontdekte een andere groep Kamerleden het nut van 'zwevende informatie': niet het type gegevens dat van de bestuurlijke achterban afkomstig was, maar die voortkwam uit het stellen van mondelinge en schriftelijke vragen in het parlement.

Kamerlid Cees Bremmer merkte tot zijn eigen verrassing dat de reacties 'uit het veld' die hij kreeg op schriftelijke vragen vaak interessanter waren dan de (vaak ambtelijke) antwoorden van de bewindspersoon zelf. 'Toen ik vragen had gesteld over het naar huis sturen van een schoolklas vanwege personeelsgebrek, kreeg ik daar enorm veel reacties op uit het veld. Ik ontving brieven, oogstte publicaties in de vakpers, kreeg telefoontjes. Als je daar goed mee omgaat, in die contacten investeert, krijg je heel andere beelden en informatie dan wanneer je een keer per maand bij koepelbestuurders langsgaat.' Het duurde echter een aantal maanden voordat hij dat in de gaten kreeg.

Met een fractiesamenstelling die gebrekkig was, een organisatie die het oppositie voeren hinderlijk in de weg stond, een cultuur waarin eigenschappen als degelijkheid en betrouwbaarheid hoog stonden aangeschreven, een gevoel belangrijke informatie te missen, en een relatie met partij en achterban die op scherp stond, verscheen de oppositiefractie van het CDA op 22 augustus 1994 aan de start.

Hoe precies oppositie te voeren, daarvan hadden de fractieleden eigenlijk geen idee. Heerma ging maar eens bij collega-fractievoorzitters buurten zoals Bolkestein van de VVD. Zijn toenmalige woordvoerster, Marie-Christine Reusken, deed hetzelfde met

de oud-woordvoerder van Bolkestein, het latere Kamerlid Clemens Cornielje.

De uitstapjes hadden een gemengd resultaat: de reacties van Bolkestein en Cornielje doordrongen hen ervan hoe afwijkend de positie van het CDA ten opzichte van andere oppositiepartijen uit het verleden was.

Beide liberalen hadden geadviseerd om veel te investeren in inhoudelijke debatten in de fractie. Dat had twee voordelen: het leidde de aandacht af van persoonlijke en politieke vetes, bovendien maakte het de oppositie krachtiger bij het bieden van een alternatief voor het regeringsbeleid. Getalsmatig viel het parlementaire debat niet meer te winnen, dus moest het maar van de macht van het idee komen, luidde hun beider advies.

Hier kon Heerma nog wel wat mee. Hij en andere leden van het fractiebestuur zetten zich aan het organiseren van zogeheten fractiespecials. Op twee woensdagavonden per maand, ook als er een belangrijke voetbalwedstrijd was, behandelde de voltallige fractie een bepaald onderwerp – minderhedenbeleid, gezinsbeleid, onderwijsbeleid, veiligheidsbeleid – met behulp van enkele buitenstaanders.

Vaak leidde dat tot bruikbare meningsvorming, soms ook niet. Bij een fractiespecial onderwijs bijvoorbeeld, enkele weken voor het beruchte onderwijsdebat van Heerma met Dijkstal in december 1995, tekenden zich weer de oude tegenstellingen af tussen rekkelijken en preciezen. Onderwijswoordvoerders als Van de Camp en Bremmer stonden lijnrecht tegenover Deetman en Koekkoek, die vasthielden aan bescherming van het bijzonder onderwijs. Mede omdat Van de Camp nogal eens de neiging had te kiezen voor de macht, in dit geval Deetman, wist de behoudende vleugel de modernisering van de onderwijskoers lange tijd te blokkeren.

Veel minder kon Heerma in de praktijk met een andere suggestie van de liberalen. Bolkestein en Cornielje hadden gewaarschuwd dat er snel een moment zou komen dat de achterban ongeduldig zou worden, en vuurwerk van 'hun mensen' in het parlement zou willen zien. Het CDA moest zich daar niet door laten opjutten, en onverstoorbaar doorgaan met het investeren in

het inhoudelijke debat en de verbetering van de interne verhoudingen. Zoals eerder bleek kwam dat moment van de buitenparlementaire bemoeienis voor het CDA inderdaad snel. Maar anders dan bij de liberalen duurde dat moment erg lang en was de bemoeienis van de achterban erg hevig.

Ook andere, vooral liberale adviezen, bleken uiteindelijk weinig bruikbaar. Zo stak de CDA-fractie bijvoorbeeld niet heel veel op van een optreden van VVD-senator en oppositie-specialist bij uitstek, Hans Wiegel.

Op uitnodiging van enkele fractieleden, zoals Yvonne van Rooy en Hans Hillen, was de liberaal op 19 januari 1995 naar een bezinningsweekend van de fractie in Maarssen gekomen om de christen-democraten een hart onder de riem te steken, dan wel een spiegel voor te houden. De komst van de '*mystery-guest*' – veel CDA-Kamerleden waren van Wiegels komst onkundig gehouden – leverde vooral het besef op hoezeer de opvattingen van christen-democraten en liberalen over de stijl en mentaliteit van oppositievoeren uiteenliepen.

'Toen ik daar met mijn meest charmante glimlach binnenkwam, kon ik merken dat men het heel apart vond, dat ik daar was,' vertelt Wiegel. 'Ik heb vervolgens geprobeerd ze vooral een beetje opgewektheid bij te brengen. Ze zaten er in zak en as bij elkaar. Het werd bijna een soort therapeutische zitting. Ik zei aan het eind: "Heb een prettig weekend. Drink een glas met elkaar. Kijk niet zo somber. Wees niet zo ernstig. Heb geduld. Maak er met elkaar wat moois van. Ontspan uzelf, dan lukt alles." Dat sloeg bij sommigen aan, maar lang niet bij allemaal. Zeker niet bij de ernstige mensen in het gezelschap, en daar heb je er nogal wat van bij het CDA.'

De oproep tot vrolijkheid vloeide voort uit Wiegels analyse dat de christen-democraten op dat moment toch niet veel aan hun situatie konden verbeteren. Ze zaten nu eenmaal in het verdomhoekje, en konden alleen maar het moment afwachten waarop ze weer de 'gewilde bruid', zoals Wiegel het noemde, zouden worden. Het CDA was immers een grote oppositiepartij, groter dan de VVD in de jaren zeventig. Waarom wanhopen derhalve?

Ook om een andere reden kon het CDA niet veel doen. De tijden

van polarisatie uit de jaren zeventig waren voorbij. Bovendien kon het CDA de paarse partijen niet aanklagen over de manier waarop ze aan de macht waren gekomen. Hijzelf en Kruisinga hadden destijds nog gehakt kunnen maken van de manier waarop de 'rooien' tijdens de kabinetsformatie van 1973 de confessionelen onder hun juk hadden gedwongen, en KVP en ARP tot 'bijwagen van de coalitie' hadden gereduceerd. 'Maar de kabinetsformatie van 1994 was relatief keurig verlopen,' aldus Wiegel.

De VVD-senator hield hun vervolgens de beperkte mogelijkheden van de oppositie voor: 'De oppositie krijgt nooit meteen haar zin, en nooit helemaal. Als een motie wordt afgewezen, dien je haar gewoon een jaar later weer in, en wordt ze meteen weer afgewezen, maar wel met een paar stemmen minder. Dat is dan winst. Wees daar opgewekt over.'

Dit alles betekende echter nu ook weer niet dat er helemaal niets te leren viel in de oppositie. Binnen de beperkte marges die de nieuwe rol met zich meebracht, had zij een eigen taak, doceerde Wiegel. 'De oppositie kan fouten en blunders uitbuiten, coalitiepartners tegen elkaar uitspelen, buitenparlementair actief zijn, ongenoegen verwoorden en emoties oproepen.'

Hij vertelde hoe hijzelf als fractieleider in de jaren zeventig regelmatig het land in was getrokken. Hij had met name ook ARP-bolwerken bezocht, om de daar bestaande onvrede over het 'spilzieke' kabinet-Den Uyl flink aan te blazen.

Verder moest de fractie het eigen kader rustig houden door enkele goeroes uit de partij in te schakelen bij het oppositionele werk. Wiegel noemde het besluit om prominenten als Lubbers, Hirsch Ballin en Wijffels bij elkaar te zetten in het zogeheten Strategisch Beraad om de koers op de middellange termijn uit te zetten, 'chique en wijs.'

De VVD-politicus kwam daarnaast met enkele praktische tips en aanwijzingen. Hij verhaalde hoe hij er tussen 1973 en 1977 voor had gezorgd dat er op sommige vrijdagmiddagen een stevige VVD-reactie op een kabinetsbesluit klaar lag dat nog bekend moest worden gemaakt. 'Bij het acht-uur journaal 's avonds was dan niet het kabinetsbesluit, maar de VVD-reactie het nieuws.'

Verder ried Wiegel zijn gehoor aan de slachtoffers van eventuele

aanvallen zorgvuldig te kiezen. Niet premier Kok dus, die de CDA-fractie even eerder ter verantwoording had geroepen over negatieve uitlatingen van minister Pronk over de Indië-veteranen, maar Pronk zelf. Kok was populair bij de kiezers, Pronk veel minder. 'Veel kiezers hebben een hekel aan die man. Kies hem uit als schietschijf, niet Wim Kok.'

Ten slotte moest het CDA op 'beschaafd agressieve wijze' eigen issues naar voren brengen die bij de eigen achterban goed lagen. Het besluit van het kabinet de winkels langer 's avonds en op zondag open te stellen, was daarvan een goed voorbeeld. De kleine middenstand, een belangrijk deel van de CDA-achterban, was daarvan de dupe omdat de verruimde openstelling kleine winkels op kosten zou jagen. Het CDA zou moeten proberen het wetsvoorstel van minister Wijers voor te stellen als een elitaire maatregel, slechts bedoeld 'om de grachtengordel in de gelegenheid te stellen 's avonds zijn half onsje rookvlees te kunnen laten kopen'.

Tsja, was dat nou oppositie voeren? Wiegel beschreef het soort spelletjes dat de antirevolutionairen in de jaren vijftig ook al bij VVD-leider Oud hadden bespeurd, en waarvan ze niet gecharmeerd waren.

Ook nu weer konden weinig christen-democraten de opgewektheid en ontspannenheid opbrengen die Wiegel hun aanried. 'Voor oneliners zoals over dat half onsje rookvlees, hadden we niemand in huis die dat goed zou kunnen,' zegt het Kamerlid Ank Bijleveld. 'Bovendien houdt onze achterban niet zo van deze manier van politiek bedrijven.'

De Hoop Scheffer herinnert zich de sessie met Wiegel als 'nuttig', maar ook hij zag de beperkingen van de oppositie-les. 'Met oneliners moet je bij ons inderdaad een beetje oppassen.'

Zelf leerde hij de mogelijkheden en beperkingen daarvan kennen: 'De ene keer gaat het heel goed. Toen wij in de verkiezingscampagne van 1998 de leuze "Waar was je Wim?" gebruikten tegen Wim Kok, sloeg dat goed aan. Die werd veel uitgezonden op de radio. Maar soms komt het ook te ingestudeerd over. In de aanloop naar de Algemene Politieke Beschouwingen bediende ik mezelf tijdens interviews een paar keer van het beeld dat het kabinet

van het CDA vraagt "de paarse sokken te stoppen en er nog een paar extra bij te leveren". Ik gebruikte dat beeld in het debat zelf weer. Toen was het niet verrassend meer.'

Ook het advies om Pronk tot doelwit te kiezen, leverde een probleem op. De Hoop Scheffer wilde wel. Hij had zelf regelmatig botsingen gehad met de bewindsman in het verleden. 'Maar een belangrijk deel van onze achterban zag in hem juist een belangrijke bewaker van een hoog percentage aan uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking.'

Ook andere bewindslieden kwamen slecht voor de schietschijffunctie in aanmerking. Veel ministers als Sorgdrager of Wijers stonden juist bekend om hun prettige manier van communiceren. Alleen met de ondraaglijke lichtheid van bewindslieden als Hans '*management by saxofoon*' Dijkstal, zoals De Hoop Scheffer de muzikale minister van Binnenlandse Zaken noemde, viel iets aan te vangen, al bracht een vice-premier als schietschijf weer andere nadelen met zich mee.

'Ruud Lubbers heeft weleens tegen mij gezegd: zet de aanval niet te hoog in,' vertelt De Hoop Scheffer. 'Van Mierlo was gezien zijn zwakke prestaties als minister van Buitenlandse Zaken natuurlijk een kolfje naar mijn hand geweest. Maar dan kom je wel aan een vice-premier, zei Lubbers. Ook Sorgdrager had nadelen. Die moest de inbreng van D66 in de coalitie gezicht geven, en werd constant bewaakt door schildknaap Boris Dittrich. Als vanzelf kwamen we dan bij de staatssecretarissen uit, die de zwakke plek van het kabinet vormden. Uit oppositioneel oogpunt is dat natuurlijk niet spectaculair.'

De adviezen van Wiegel en andere liberalen aan het CDA hadden nog een andere beperking. Ze betroffen in feite een strategie voor de wijze waarop een oppositiepartij politiek amusement kon bieden. In dezelfde tijd werd VVD-minister Dijkstal in het *CDA-Jaarboek 1995-1996* over het vak oppositie voeren geïnterviewd. Op de vraag hoe een oppositiepartij in het nieuws komt, zei hij: 'Heel ordinair: degene die met het leukste gezicht en de leukste kwinkslagen het nieuws weet te brengen, komt ook in het nieuws. Wees creatief, in deze tijd spelen beelden een belangrijke rol.'[26]

Dijkstals opmerkingen betroffen een belangrijk fenomeen. Sinds de glans van heiligheid de politiek had verlaten, de verzakelijking haar intrede had gedaan, en de verveling had toegeslagen, was politiek voor grote groepen van de bevolking en van de media voornamelijk interessant als amusementsfactor.

Liberalen voorzagen uitstekend in die behoeften: Hans Wiegel met zijn kwajongens-achtig gedrag, Hans Dijkstal met zijn grappen, grollen, en saxofoon, en Frits '*never a dull moment*' Bolkestein met zijn oneliners en relletjes.

Christen-democraten daarentegen hebben echter minder met amusement in de politiek. Wiegel vond nogal wat ernstige mensen bij het CDA zitten, waarbij er overigens nog wel een zeker verschil was tussen politici uit de AR-bloedgroep en die van katholieken huize. Misschien was het niet helemaal toevallig dat CDA'ers die plezier in het oppositie voeren hadden – Van de Camp, Hillen, Leers, De Hoop Scheffer – katholiek waren. Zij hadden over het algemeen wat minder aandrang dan voormalig antirevolutionairen om oppositionele optredens meteen aan beginselpolitiek te verbinden. Toch verliep de aanpassing van het CDA als geheel aan de amusementscultuur in de politiek moeizaam, en *contrecoeur*.

Het waren uiteindelijk niet de liberale adviezen, maar vooral de harde lessen uit de praktijk die uiteindelijk de beste leermeester bleken. Door schade en schande werden de CDA'ers wijzer. Het oppositie voeren verliep vanaf 1994 met vallen en opstaan, zeker de eerste twee jaar.

Een eerste voorbeeld daarvan leverde Biesheuvel bij de behandeling van de begroting van sociale zaken in het najaar van 1994. Omdat die grotendeels een erfenis was van het vorige CDA/PvdA-kabinet, had Biesheuvel gekozen voor dezelfde 'constructieve' toon die zijn voorzitter Heerma bij het debat over de regeringsverklaring in het vooruitzicht had gesteld.

Biesheuvel gaf in zijn bijdrage een analyse van het zogeheten Rijnlandse model, met zijn op overleg gerichte politieke cultuur en traditie van sociale politiek. Hij hoopte dat ook het paarse kabinet zich binnen dat raamwerk zou bewegen.

Biesheuvel kreeg een positieve respons van Melkert, die zijn be-

roemde uitspraak deed: 'Ich bin ein Rheinländer.' Biesheuvel zegt daarover: 'Ik vond dat reuze complimenteus, omdat Melkert aanhaakte bij mijn betoog en zich in mijn ogen afzette tegen de harde lijn van coalitiegenoot VVD. Maar een aantal fractiegenoten zag dat anders. Ze gaven me op mijn donder omdat mijn verhaal veel te weinig oppositioneel was. Van Hoof van de VVD had wat pesterig opgemerkt dat het met de kritiek van de oppositie op de regering wel meeviel.'

Biesheuvel moest zijn beschouwelijke toon dan ook drastisch aanpassen, en wat pepers in zijn bijdrage voor de tweede termijn stoppen. 'Voorzitter, tot op het bot zijn de regeringspartijen verdeeld over de fundamentele vragen op sociaal-economisch gebied,' heette het ineens.[27]

De stelling bleef door haar plotselinge formulering wat in de lucht hangen, en kwam Biesheuvel op kritiek te staan van onder meer de hoofdartikelschrijver van *NRC Handelsblad*. 'In de retoriek van de oppositie heet dat "tot op het bot verdeeld", maar dat valt nu juist wel mee. Opvallend was juist de intentie die door beide "polen" in de coalitie werd uitgesproken om de vraagstukken los van ideologie, zakelijk te benaderen,' schreef de krant.[28]

Even later was het weer raak. Ondanks aarzelingen van Biesheuvel had de CDA-fractie besloten minister Melkert te interpelleren over de zogeheten Pemba-wetgeving, die de privatisering van onder meer de uitvoering van de WAO regelde. De voorstellen daarvoor bleven uit, reden voor het CDA om toch woordvoerder Biesheuvel het veld in te sturen voor een interpellatie-debat met Melkert.

Zijn slechte voorgevoel kwam uit. 'Eerst kreeg ik Schimmel, [D66-woordvoerster Sociale Zekerheid] over me heen,' herinnert Biesheuvel zich, 'die riep hoe iemand als ik met zo'n lang en controversieel verleden op het punt van het WAO-dossier, het in zijn hoofd haalde de regering te bekritiseren. Ik hield daar geen prettig gevoel aan over, temeer daar Paul Rosenmöller me later vroeg waarom ik die interpellatie in hemelsnaam had aangevraagd.'

Maar de echte klap kwam enkele weken later. Biesheuvel: 'Toen de reguliere behandeling van de Pemba-wet zelf aan de orde was, stond ik met lege handen. Ik had met die interpellatie mijn kruit

verschoten, zo bleek.' Net als Heerma eerder was overkomen merkte Biesheuvel hoe moeilijk het oppositionele wapen van de interpellatie te bedienen was.

Interpelleren is een belangrijk wapen van de oppositie, maar niet het belangrijkste. Ze moet tevens een inhoudelijke bijdrage te bieden hebben, eigen thema's op de agenda zetten zoals Wiegel in de jaren zeventig had gedaan met criminaliteitsbestrijding, en Bolkestein met de integratie van minderheden in de jaren negentig.

Ook voor het CDA was op dit punt een belangrijke taak weggelegd. Het belangrijkste en eigenlijk ook enige onderwerp dat de partij tussen 1994 en 1998 op de politieke agenda zette, was het gezinsbeleid.

De voorgeschiedenis ervan begint niet bij het CDA maar bij het GPV. Deze kleine orthodox-protestantse partij had in februari 1995 een brochure over het onderwerp uitgebracht ('Het gezin welgezind'). Tijdens de verkiezingscampagne van dat jaar hadden GPV-kopstukken als Gert Schutte en Eimert van Middelkoop gemerkt dat het thema bij de kiezers aansloeg. Om daaraan tegemoet te komen bevatte de brochure onder meer het voorstel een coördinerend minister voor gezins- en familiezaken aan te stellen.

Ook partijvoorzitter Helgers had de relevantie van het thema ontdekt. Bij zijn wekelijkse rondetafelgesprekken met voorzitters van afdelingen was het onderwerp ook door menig CDA'er genoemd. Helgers: 'Ik vroeg hun steeds waarom ze lid waren geworden van het CDA, welke thema's hun hart sneller deden kloppen. Bijna zonder uitzondering kwamen daar drie dingen uit: het gezin, het sociale gezicht van de partij en het respecteren van waarden en normen.'

Fractieleider Heerma zag er aanvankelijk niet zoveel in. Net als andere antirevolutionairen was hij bang dat de overheid te snel in het privé-domein van burgers zou treden. Ook kon het thema het oubollig imago van de partij bevorderen. Hij was daarin overigens niet de enige. Ook fractielid Bijleveld was bang voor een 'spruitjes imago'. En vice-partijvoorzitter Tineke Lodders zegt: 'Aanvankelijk, maar dat duurde heel kort, had ik twijfels of het onderwerp handen en voeten kon krijgen, en werfkracht had onder de jongere generaties.'

Het gezinsthema kwam uit het KVP-instrumentarium uit de jaren vijftig. 'Voor het gezin' was een van de verkiezingsleuzen van Romme geweest, die grossierde in dat soort harmonieuze begrippen. Als oppositioneel wapen had het gezin dan ook de stootkracht van een wattendoos.

Niets wees er in het voorjaar van 1995 op dat Heerma met het gezinsthema zou komen. In een uitgebreid interview met het feministisch maandblad *Opzij* in mei van dat jaar had Heerma nog afhoudend gereageerd op de vraag: Hoe zit het met het gezinsdenken van het CDA? 'Ik heb de neiging niet meer over het gezin te praten, maar me te oriënteren op het kind, en beleid te willen maken dat uitgaat van het belang van kinderen,' antwoordde de fractieleider, waarmee hij een inmiddels bekende filippica begon tegen de kortingen op de kinderbijslag door het paarse kabinet.[29]

In dezelfde maand volgde echter een omslag. Eveneens mei 1995 bezocht Heerma de Duitse zusterpartij CDU. In het gezelschap van de – toen nog – buitenlandwoordvoerders De Hoop Scheffer en Van der Linden, voerde hij gesprekken met onder anderen de toenmalige bondskanselier Helmut Kohl. Tijdens zijn bezoek zag Heerma hoe in de Bondsregering met succes een jonge minister voor gezinszaken opereerde.

Dat deed bij hem het idee rijpen waarmee hij tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 1995 zou komen: het instellen van een eigen minister voor gezins- en familiezaken. Deze zou allerlei aspecten van gezins- en familiebeleid kunnen coördineren, of het nu ging om de relatie tussen school en gezin (onderwijs), of het beter combineren van arbeid en zorg (sociale zaken), dan wel het fiscaal stimuleren van 'zorgtaken' (financiën).

Het voorstel was concreet genoeg om te claimen met een eigen onderwerp het politiek debat verrijkt te hebben, maar ook veiligbestuurlijk genoeg: moeizame discussies over de vraag wat het CDA precies onder dat gezin verstond, konden de christen-democraten nog even ontlopen.

Heerma kwam september 1995 min of meer struikelend met het onderwerp het politieke debat binnen. In het begin van zijn betoog bij de Algemene Beschouwingen hekelde hij het gedoogbeleid van het kabinet ten aanzien van de teelt van kleine hoeveel-

heden hasj. Toen D66-fractieleider Wolffensperger tegenwierp dat het de coalitie te doen was om het aanpakken van de georganiseerde criminaliteit en niet om de 'teelt in het achtertuintje', maakte Heerma plotseling een sprongetje naar de familiepolitiek, waarover hij later nog zou komen te spreken. Toen diverse leden van het kabinet, zoals Sorgdrager en Van Mierlo in de lach schoten over deze onverwachtse associatie, was een beeld geboren: paars lacht om het gezin. 'Ieder appel dat het CDA op dit terrein doet wordt geridiculiseerd tot jaren vijftig-praat en overgoten met spruitjeslucht,' zei Heerma een maand later. 'Ik zie in dit verband de leden van het paarse kabinet voor mij zoals die zich tijdens de Algemene Beschouwingen vrolijk maakten over mijn bijdrage over de gezinspolitiek.'[30]

De eerste slag was voor de fractieleider. Het *underdog*-gevoel dat diep was geworteld in de geschiedenis van de christelijke emancipatiecultuur, was nog steeds bruikbaar. Het thema sloeg aan.

Vanuit de gekste plaatsen en van de meest verrassende instanties kreeg Heerma verzoeken voor interviews of speeches. Zegevierend trok hij door de Amsterdamse grachtengordel, met optredens in onder meer het discussiecentrum De Rode Hoed. The Body Shop wilde een nadere uitwerking van zijn gedachten horen in het kader van milieu- en familievriendelijke lichaamsverzorging. Pim Fortuyn, een publicist met fijne neus voor de publieke opinie, publiceerde een boek over de terugkeer van de vaderfiguur in de cultuur, en vroeg Heerma het eerste exemplaar in ontvangst te nemen.

Het lanceren van een thema is echter één ding, het monopoliseren ervan een ander. Zeker in een tijd van naar elkaar toe groeiende partijen neemt de kans toe dat concurrenten een thema afpakken dat enige politieke glans krijgt. Zeker regeringspartijen, gesteund door ministers en hun machtige pr-apparaten, staan klaar de oppositie van een mooi initiatief te beroven.

Premier Kok had tijdens dezelfde algemene beschouwingen van 1995 niet negatief gereageerd op de suggestie van Heerma, en een gezinsnota van zijn kabinet in het vooruitzicht gesteld. VVD-leider Bolkestein noemde even later op een partijraad van de libe-

ralen het gezin een 'zeer belangrijk onderwerp' dat het CDA 'terecht' had aangesneden. Er waren dus kapers op de kust.

Nu kwam het er voor het CDA op aan het thema vast te houden. Dat bleek moeilijk. De gezinsminister was in feite een verlegenheidsoplossing geweest. Veel CDA'ers moesten zelf nog aan het idee wennen. Wat die minister precies zou moeten doen, ja, wat het CDA eigenlijk onder het gezin verstond (ook homo-paren?), dat waren ook voor de christen-democraten nog open vragen. Kritiek op de massieve bezuinigingen door het kabinet op de kinderbijslag viel nog wel aan het gezinsthema te koppelen, maar verder?

Het gezinsonderwerp had al in augustus 1994 op een interne groslijst van ideeën gestaan waarmee de fractie de boer op wilde. Omdat aan het sociaal-economisch beleid van het kabinet door de oppositie weinig eer te behalen viel, had de fractie toen al besloten zich te werpen op 'immateriële' thema's als gezin, onderwijs, media en zorg, onderwerpen die ook dicht bij de culturele wortels lagen van de christen-democratische beweging.

Toch had het CDA aanvankelijk geen idee wat men eigenlijk met het gezinsonderwerp aan moest. 'We kwamen moeilijk tot een inkadering, een beperking,' zo herinnert Bijleveld zich. Het duurde dan ook erg lang voordat het onderwerp reële en praktische betekenis kreeg voor de politieke discussie.

Ongelukkig was ook dat uitgerekend de CDA-woordvoerder die met het kabinet in debat ging over de gezinsnota die Kok had toegezegd, weinig met het onderwerp op had. Bijleveld, de latere nummer twee van de partij, had graag die rol gespeeld, maar liep tegen onverwachtse problemen op.

Het was de staatssecretaris van VWS, Erica Terpstra, die de gezinsnota verdedigde. Maar Bijleveld was geen lid van de vaste Kamercommissie voor VWS, waardoor ze de eer aan sociaal-economisch specialist Doelman-Pel moest laten, die wel lid was van de VWS-commissie. Het was een van die procedurele toevalligheden die de oppositie kunnen ontregelen.

Doelman-Pel gaf vervolgens niet het tegenspel aan Terpstra dat het CDA gehoopt had. 'Iedereen had bij dat debat stukken van het CDA over het gezin op schoot liggen, behalve Doelman,' klaagt bij-

voorbeeld Helgers, 'zowel in het fractiebestuur als in de fractie was het debat niet voorbereid.'

De partijvoorzitter doelt bij de 'stukken van het CDA' op een rapport over het gezin dat even eerder onder leiding van de CNV'er Kastelein voor het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA was geschreven. Daarbij deed zich opnieuw een probleem voor. Plannen van die commissie om een zorgloon in te stellen van 250 gulden per maand om bijvoorbeeld ook vaders in de gelegenheid te stellen loon in te leveren ten gunste van kinderzorg zonder al te grote inkomensachteruitgang, waren door fractiespecialisten zoals Doelman-Pel als onhaalbaar terzijde geschoven.

Een volgende tegenslag was dat de concurrentie intussen ook niet stil had gezeten. GroenLinks-leider Rosenmöller kwam in 1996 met een wetsontwerp dat werknemers de gelegenheid moest bieden bij hun werkgevers een deeltijdbaan eventueel met een beroep op de wet te kunnen afdwingen. Dat zou hun de gelegenheid geven hun tijd beter te verdelen tussen arbeid en zorg.

Het voorstel van Rosenmöller confronteerde het CDA van meet af aan met een aantal problemen. De voorman van GroenLinks dreigde met zijn initiatief veel aandacht in de media naar zich toe te trekken, weg dus van '*mister family*', Enneüs Heerma. Maar als dit verlies even voor lief werd genomen, hoe moest het CDA er vervolgens op reageren?

Vanuit gezinspolitiek oogpunt was het een verleidelijk voorstel van GroenLinks: het vergrootte de mogelijkheden voor werknemers om thuis te zijn voor allerhande zorgtaken. Vanuit het traditionele CDA-standpunt, echter, dat werkgevers en werknemers het voortouw moeten hebben bij het vorm geven van eigen verantwoordelijkheden in de samenleving, was het een slecht voorstel. De sociale partners stonden in het plan van Rosenmöller immers buitenspel?

In hetzelfde betoog van september 1995 waarin Heerma het gezinsthema had gelanceerd, had hij tevens warme woorden gewijd aan juist die sociale partners. 'Het CDA kiest uitdrukkelijk voor een maatschappijmodel waarin het heil niet enkel van de Staat komt of verwacht mag worden. Daarom zullen wij, waar wij kunnen, particulier initiatief stimuleren en burgers en organisaties van bur-

gers, werkgevers en werknemers, graag betrekken bij opzet en uitvoering.'[31]

Toen het initiatiefwetsvoorstel van Rosenmöller door de Tweede Kamer behandeld werd, nam CDA-woordvoerder Jan ten Hoopen precies dit standpunt in. Ten Hoopen was een nieuwkomer in de fractie, en voorzitter geweest van de inmiddels opgeheven christelijke belangenorganisatie voor het midden- en kleinbedrijf (NCOV). Hij kreeg alle ruimte om precies dat standpunt te verdedigen wat van een oud-NCOV-voorzitter mocht worden verwacht: laat de sociale partners zelf afspraken maken. Machteloos moesten het Vrouwenberaad van het CDA en andere voorstanders van de politieke gezinslijn toezien hoe Jan Ten Hopeloos, zoals hij door zijn politieke tegenstanders werd genoemd, het idee van Rosenmöller afviel.

Toen het wetsvoorstel-Rosenmöller najaar 1997 ter behandeling bij de Eerste Kamer voorlag, trok opnieuw de 'middenveldschool' van het CDA aan het langste eind. Woordvoerder in de Eerste Kamer was Henk Hofstede, oud-voorzitter van het CNV. Van hem viel ook al niet anders te verwachten dan dat hij hetzelfde standpunt uit zou dragen als Ten Hoopen. Er moest bovendien wel een bijzondere reden zijn waarom de senaatsfractie van het CDA anders zou stemmen dan de Tweede-Kamerfractie eerder had gedaan.

Hofstede wees erop hoe een eerder initiatief-wetsvoorstel van Rosenmöller, dat beoogde de integratie van allochtonen in bedrijven te vergemakkelijken, was stukgelopen op de tegenwerking van diezelfde bedrijven. De wet op de deeltijd-arbeid zou eenzelfde lot beschoren zijn, zo voorspelde hij.

Waarschuwingen in het dagblad *Trouw* van columnist en CDA-ideoloog Kees Klop, dat zijn partij de naam CDA niet meer waard was indien het wetsvoorstel werd afgestemd, mochten niet baten. De senaatsfractie van het CDA, die samen met de VVD-fractie een meerderheid in de Eerste Kamer vormde, stemde de initiatiefwet af.

De pijnlijke episode bracht een dilemma voor het CDA aan het licht. Moest de partij haar gehamer op eigen verantwoordelijkheden van de *civil society* en de overlegeconomie serieus nemen, die in

het midden van de jaren tachtig onder de naam 'poldermodel' inmiddels de status van heiligheid hadden verworven? Of moest ze zelf in het parlement met eigen wetsvoorstellen komen, en daarmee andere oppositiepartijen beconcurreren?

In het eerste geval liep het CDA zichzelf in de weg als oppositiepartij. Die kan alleen goed functioneren als het van tijd tot tijd met eigen politieke thema's komt. Opponeren is een oefening in politiek primaat. Maar als het CDA de lijn-Rosenmöller steunde, vervreemdde de partij zich van een belangrijk deel van zijn eigen staatsopvattingen. Het dilemma kwam neer op de keuze tussen de duivel of Beëlzebub, en zou de CDA-fractie blijven achtervolgen.

In het najaar van 1998 bijvoorbeeld, deed zich hetzelfde probleem voor, zij het op kleinere schaal. Het CDA mengde zich in de discussie over de groeiende aantallen WAO'ers die zich in de statistieken aftekenden. Zeer terloops in het parlement, en later in een interview, zei De Hoop Scheffer dat de sociale partners weer een grotere rol moesten krijgen bij het terugdringen daarvan. Mochten die daarin slagen, dan zou de WAO-uitkering verbeterd kunnen worden.

Dat was niet alleen een opzienbarende mededeling: het CDA nam daarmee in feite afstand van zijn verleden, waarbij het tijdens het eerder genoemde bami-akkoord van Bergschenhoek had meegewerkt aan grootscheepse bezuinigingen op de arbeidsongeschiktheid. Het was ook een onuitgewerkte mededeling: het waren immers de sociale partners die dit plan van het CDA verder zouden moeten invullen. Van de CDA-fractie viel op dit punt verder niet iets te verwachten, aldus De Hoop Scheffer. Daarmee liep opnieuw een oppositie-initiatief van het CDA dood in middenveldideologie.

Wat betreft het gezin wist het CDA tijdens de verkiezingscampagne in 1998 overigens toch nog eigen interessante initiatieven te ontwikkelen. Het duurde echter een tijd voordat die een rol gingen spelen in de politieke discussie: pas na de verkiezingen van 1998.

Financieel specialist Gerrit de Jong ontwikkelde samen met zijn oud-collega Klaas Tuinstra een eigen armoede-bestrijdingsplan

waarin het gezin centraal stond. Hun plan *De Moeite Waard* koppelde de uitgaven van het gezin voor zorg, onderwijs en huisvesting aan bepaalde maximumpercentages van het inkomen. Kwamen ze daarboven, dan zou de regering moeten bijspringen. Tijdens de Algemene Beschouwingen in 1998 zou PvdA-fractieleider Ad Melkert vriendelijke woorden wijden aan dit initiatief, maar toen waren de verkiezingen al voorbij.

Dat het CDA in 1996 het initiatief in de gezinsdiscussie aan GroenLinks kwijtraakte, kwam niet alleen door de staatkundige opvattingen van het CDA. De christen-democraten overschatten ook lange tijd hun betekenis in de oppositie, en onderschatten daarmee de kracht van hun ervaren concurrenten.

Dat het CDA regeringsverantwoordelijkheid was kwijtgeraakt, was al een drama op zich. Dat de partij zelfs niet deugde voor de oppositierol, was eenvoudig onverteerbaar. Het leidde tot een gespannen houding, terwijl Wiegel juist het tegenovergestelde advies had gegeven. Alleen met vrolijkheid en een mentaliteit van 'schouders-ophalen-en-gewoon-opnieuw-proberen' viel het in de kille oppositieruimte uit te houden, had de liberaal de CDA-fractie voorgehouden.

Medeopposant Rosenmöller zegt hierover: 'Wat me opviel was dat CDA'ers er eerst lange tijd van waren uitgegaan dat het landsbestuur om hen draaide, en dat ze er vervolgens van uitgingen dat de oppositie om hen moest draaien. Dat gaf vanaf het begin een zekere verkrampheid en concurrentie met ons. Met de VVD hadden we altijd een ontspannener verhouding gehad. Robin Linschoten [oud-VVD-Kamerlid] en ik konden goed samenwerken, bijvoorbeeld bij het aanpakken van Bert de Vries [oud-minister]. Pak jij hem van rechts, dan pak ik hem van links, zo ging dat. Bij het CDA was dat moeilijk, sowieso omdat die partij geen duidelijke linkse of rechtse positie heeft, maar ook omdat ze moesten leren hoe je een minister of staatssecretaris moest aanpakken.'

CDA-Kamerlid Biesheuvel beaamt: 'Pas later in de oppositieperiode gingen we accepteren dat we fouten maakten. In het begin mocht dat niet van onszelf.' Collega Bijleveld zegt: 'Op een gege-

ven moment hebben we tegen onszelf gezegd: "Van de tien keer mag het best drie keer misgaan."'

Mede onder druk van de achterban stond succesvol oppositie voeren gelijk aan luidruchtig oppositie voeren. Wat de christen-democraten daarbij vergaten, was dat opponeren en regeren één belangrijke overeenkomst hebben: wie geloofwaardig wil blijven moet vooral consistent zijn, en een realistisch beeld hebben van hetgeen met de eigen inzet bereikt kan worden. Omgekeerd gold: wie a had gezegd moest ook b zeggen: felle kritiek moest wel eindigen in een motie van afkeuring.

Dit besef ontbrak tijdens het debat dat CDA-Kamerlid Wim Mateman begin 1996 voerde met minister Wijers over de teloorgang van de vliegtuigfabriek Fokker. Mateman, die kort daarvoor zijn maandenlange pogingen bekroond had gezien om lid te worden van het fractiebestuur, popelde om zijn visitekaartje af te geven als de echte oppositiewoordvoerder van het CDA.

Voorafgaand aan het debat met Wijers had Mateman voor de televisie het kabinet verweten 'volstrekt onvoldoende te hebben gedaan om Fokker te redden', en daarmee zijn 'Oranjegevoel' te hebben beschadigd. Op een vraag van een televisieverslaggever of hij een motie van afkeuring zou gaan indienen zei hij: 'Ik kan niet anders.'

RFP-aanvoerder Van Dijke kwam daar tijdens het debat van 24 januari 1996 op terug: 'Houdt hij deze opvatting staande dan komt hij met een motie van afkeuring. Of neemt hij haar terug en zegt: er had weliswaar meer gedaan moeten worden, maar grosso modo staan wij achter het beleid van de minister? Het is van tweeën één.'

Mateman gaf geen klip en klaar antwoord, maar zei dat hij de inzet van de minister 'tot dusverre onvoldoende' had gevonden. Dit was koren op de molen van de regeringspartijen, die Mateman verweten onduidelijkheid te scheppen over de politieke positie van de CDA-fractie. Het debat verschoof van de inzet van Wijers voor Fokker naar de inzet van Mateman.

Toen de laatste even later duidelijk maakte een motie achterwege te laten omdat ook de Duitse vliegfirma Dasa blaam had getroffen in het Fokker-debacle, was hoon zijn deel. 'Ach meneer Mateman, u gaat gewoon af,' sneerde D66-woordvoerder Van

Walsem richting zijn collega van de CDA-fractie. Zonder omwegen stelden VVD, PvdA en D66 zich achter Wijers op.[32]

De media concludeerden dat het CDA een nederlagenstrategie had gevoerd: hoog inzetten en laag eindigen. Het Oranjegevoel van Mateman werd een metafoor voor een gezwollen en tot mislukken gedoemde oppositiestrategie.

Het was niet de enige keer dat het CDA worstelde met de inzet van de motie van afkeuring. Het is een van de mooiere, maar ook moeilijk te bedienen instrumenten uit het gereedschap van het parlement. De motie moet de kiezer onder de aandacht brengen wat werkelijk niet deugt.

Heerma had echter met het wapen geworsteld. Mateman was hetzelfde overkomen. Ook collega Bremmer had het er moeilijk mee. Dat ontdekte de laatste in 1997 tijdens een debat met minister Sorgdrager over de ontsnapping van een gevaarlijke gedetineerde uit de Van Mesdagkliniek in Groningen.

'Die kwestie was voor mij echt een leermoment,' zo kijkt Bremmer terug. 'Ik had een motie ingediend die alleen maar vroeg om de uitlevering door België van de gevluchte, en om verbetering van de communicatielijnen tussen het departement en het veld van het gevangeniswezen. Ik had steeds de term afkeuring zorgvuldig vermeden. Toch vroegen paarse collega's of het een motie van afkeuring was. Ik zei van niet, en maakte duidelijk dat ik eerst het antwoord van de minister wilde afwachten. Ik wist als relatieve nieuwkomer niet dat je als indiener van de motie zelf de politieke lading ervan moest aangeven, en niet op de minister moest wachten. Ik had dat aspect niet goed voorbereid. Daardoor kwam er ruimte voor de regeringspartijen om de motie wel als een motie van afkeuring te interpreteren.'

Hoewel Sorgdrager niet als de sterkste minister uit het eerste kabinet-Kok bekendstond, bleef het CDA moeite houden een strategie tegenover haar te bepalen. Dat bleek ook weer even later, naar aanleiding van de zogeheten opstand der procureurs, onder leiding van 'super-PG' Docters van Leeuwen. Deze zouden als uitvoerende ambtenaren hun politieke gezag, de minister, hebben gedreigd met een kort geding, vanwege een dreigend ontslag één hunner. Ook zouden ze geprobeerd hebben het verkeer van de

minister met de Tweede Kamer te beïnvloeden, en daarmee buiten hun boekje zijn gegaan.

Het CDA had over de kwestie een spoeddebat aangevraagd, maar kwam onmiddellijk zelf in de problemen. In de fractie moesten namelijk eerst nog enkele oude, interne rekeningen vereffend worden. Justitiewoordvoerder Koekkoek had in de dagen voor het debat gesuggereerd dat de opstand der procureurs wat het CDA betreft zou leiden tot een motie van afkeuring.

Dat was tegen het zere been van een deel van de fractie onder leiding van De Hoop Scheffer. Het onderwerp motie van afkeuring was sinds de uitglijder van Bremmer even eerder, een gevoelig onderwerp. VVD-vice-premier Hans Dijkstal had deze incidenten in gedachten, toen hij tijdens de behandeling van de begroting van Binnenlandse Zaken najaar 1997 het CDA-fractielid Gabor opriep vooral een motie van wantrouwen tegen hem in te dienen. 'Want anders hoor ik er wat betreft het CDA niet meer bij, geloof ik.'

Dat Koekkoek in de aanloop van het 'procureurs-debat' opnieuw een motie van wantrouwen suggereerde, bevestigde dan ook het beeld van een '*trigger-happy*' oppositie, een beeld waarmee De Hoop Scheffer zeer ongelukkig was. Bovendien nam hij het Koekkoek zeer kwalijk dat hij de nieuwkomer Bremmer niet beter had begeleid in het debat over de ontsnapte gevangene van de Van Mesdag-kliniek.

Zo had Koekkoek naar eigen zeggen 'vergeten' te vertellen dat de CDA-fractie zelf via eerdere schriftelijke vragen had aangedrongen op overplaatsing van de gedetineerde naar Groningen. Dat plaatste de kritiek van Bremmer op de ontsnapping even later in een vreemd daglicht. Sorgdrager had dit gegeven genadeloos weten uit te buiten in het debat met Bremmer.

De Hoop Scheffer greep Koekkoeks suggestie van een motie van afkeuring tegen Sorgdrager vanwege de muiterij dan ook aan om hem van zijn justitiewoordvoerderschap te ontheffen. Het was niet alleen een uiterst pijnlijke gebeurtenis voor Koekkoek, die haar later typeerde als een 'politieke onthoofding'. Dat de grootste oppositiepartij niet bij machte was een geordende aanvalsstrategie uit te zetten tegen misschien wel de zwakste minister van het kabinet, was ronduit triest.[33]

Aan het eind van het politiek beladen debat met Sorgdrager doken nieuwe problemen op. De Hoop Scheffer voerde het woord. Omdat de CDA-leider vanwege de beladen voorgeschiedenis met Bremmer en Koekkoek geen oude fouten wilde maken, diende hij geen motie van afkeuring in. Vervolgens worstelde De Hoop Scheffer met de vraag hoe minister Sorgdrager dan wel kon worden aangepakt.

Nadat hij eerst het vertrouwen in haar had uitgesproken, verzocht hij vervolgens premier Kok de coördinatie van het beleid op het gebied van de reorganisatie van het Openbaar Ministerie van de minister over te nemen. Een verkapte motie van afkeuring en daarmee – gelet op het feit dat het CDA even eerder juist wel het vertrouwen in Sorgdrager had uitgesproken – ongeloofwaardig, oordeelde het regeringskamp.

Opvallend was dat GroenLinks tegenover Sorgdrager een heel andere tactiek volgde. Rosenmöller had, eerder dan het CDA, de conclusie getrokken dat de coalitie hoe dan ook zou vasthouden aan het aanblijven van Sorgdrager. De oppositie zou dan ook vergeefs stormlopen op haar positie blijven uitvoeren. 'Het was het verschil tussen gelijk hebben en gelijk krijgen,' zegt Rosenmöller daarover. Terwijl de CDA-fractie doordenderde en het hoofd van Sorgdrager bleef eisen, stelde GroenLinks haar strategie dan ook bij. Haar woordvoerders probeerden in de media eerder het beeld te vestigen van 'een zielige minister die bungelde', in plaats van een minister die weg moest. Bij het debat over de opstand der procureurs diende GroenLinks geen motie van afkeuring in, of iets wat erop leek.

De gevaarlijkste situaties voor bewindslieden ontstaan niet bij een motie van afkeuring, maar eerder als die achterwege blijft en het regeringskamp zelf verdeeld is. Dat bewees een heel andere 'casus', het aftreden van staatssecretaris Linschoten, juni 1996.

Zijn aftreden kwam uit eigen beweging, zonder oppositionele motie van afkeuring. Het geval-Linschoten leverde dan ook mooi materiaal voor de vraag onder welke omstandigheden oppositie effectief kan opereren. Een subtiele benadering door het héle oppositionele kamp, verdeeldheid in de coalitie, maar ook een tijdige

en goede informatievoorziening vanuit 'het veld' alsmede een zeker geluk, blijken onontbeerlijk.

Linschoten had zich in de nesten gewerkt met de benoeming van het bestuur van een orgaan (CTSV) dat toezicht moest houden op de uitvoering van de sociale zekerheid. Het was een belangrijk onderwerp, want de coalitie had zich van meet af aan sterk gemaakt voor zo'n onafhankelijk toezicht. Er waren allerlei tekenen dat Linschoten wat snel en slordig te werk was gegaan bij de benoeming van dit bestuur. Niet alle drie de bestuursleden, voorzitter Dian van Leeuwen-Schut, en de oud-Kamerleden Maarten van Rooijen en Gert-Jan van Otterloo, waren op hun taak berekend. De bal kwam aan het rollen toen het personeel het vertrouwen in deze bestuursleden opzegde, en Linschoten de drie met dure afkoopsommen wilde laten vertrekken.

Onder druk van de Kamer zegde Linschoten toe enkele evaluatierapporten te laten schrijven over de gevolgde procedure. Doordat het CDA veel contacten had in de wereld van de sociale zekerheid met deskundigen als professor Will Fase, oud-Kamerlid Steef Weijers en oud-minister Bert de Vries (zie ook bijlage 2), was de fractie opvallend goed op de hoogte toen deze rapporten klaar waren, en wat er op hoofdlijnen in stond.

'Dat we goed in de sociale zekerheid zaten, heeft ons zeer geholpen,' bevestigt Bijleveld die een hoofdrol in deze zaak speelde. 'Daardoor kon ik bij de regeling van werkzaamheden precies op het goede moment vragen waar de rapporten bleven, en me zoveel mogelijk bij de feiten houden. Suggestieve vragen zijn op zo'n moment funest. Ze tasten je geloofwaardigheid als oppositiepartij aan.'

Overigens had het CDA ook op dit punt de nodige concurrentie te verduren van Rosenmöller. Ook die had goede contacten in de wereld van het CTSV. Welke precies bleek enige tijd later. Op de verkiezingslijst van GroenLinks voor de Kamerverkiezingen van 1998 prijkte CTSV-functionaris Sjef Czyzewski op een lage plaats als lijstduwer.

Maar een goede informatievoorziening was niet voldoende. Verdeeldheid in het regeringskamp was een tweede, zeer belangrijke vereiste. Het was met name D66 die in de CTSV-discussie voor

de oppositie de 'zachte onderbuik' van de coalitie vormde.

D66-woordvoerster Schimmel had in de pers van haar onvrede blijk gegeven over het opereren van Linschoten. Zij beschuldigde de staatssecretaris ervan samen met zijn minister, Ad Melkert, geprobeerd te hebben de reikwijdte van een eventueel parlementair onderzoek bij voorbaat te beperken. 'Jeltje [van Nieuwenhoven] en ik hebben Melkert en Linschoten toen gezegd dat ze volgens ons beren op de weg zagen en dat we er niet van gediend waren dat ze de opzet van een parlementair onderzoek wilden beïnvloeden.'[34]

Het CDA greep deze onvrede in de boezem van de coalitie aan in zijn streven naar een parlementair onderzoek over de kwestie. Frans Wolters vertelt: 'Het was cruciaal dat Schimmel zich genomen voelde door Linschoten. Twijfel in het regeringskamp was heel belangrijk voor ons succes. Daardoor werkte Schimmel mee aan een motie die door Bijleveld was ondertekend, maar in feite door Schimmel was geschreven. Die motie bevatte het woordje onderzoek, en kreeg steun van D66. Dat was logisch, want Schimmel had de tekst zelf aangeleverd.'

Nadat de motie was aanvaard, diende zich de vraag aan wie de onderzoekscommissie zou gaan leiden. Het CDA had wel oren naar het voorzitterschap, maar Bijleveld en Wolters beseften het nadeel daarvan: het project zou het beeld van een oppositionele strafactie kunnen oproepen. Toen de fractie vernam dat de PvdA het prominente Kamerlid Jan van Zijl voor het voorzitterschap wilde kandideren, trok het CDA zich dan ook schielijk terug. 'We waren meteen enthousiast,' vertelt Wolters, 'want als er één Kamerlid was dat graag met forse uitspraken in de krant wilde, was het wel Jan van Zijl. Hij was uitermate geschikt om het kabinet in problemen te brengen.'

Maar ook na deze voor het CDA gelukkige wending bleef de vraag of de oppositie erin zou slagen de druk op te voeren. Grote onbekende was Jan Marijnissen van de Socialistische Partij. Wilde het CDA slagen in zijn opzet, dan moest er nauw met hem worden samengewerkt, een vreemde ervaring omdat zijn rauwe stijl van oppositie voeren veel CDA'ers tegen de borst stuitte. 'Het duurde even voordat we zulke partijen wisten te vinden,' aldus Wolters,

'de SP bestond aanvankelijk voor ons niet eens.'

Welke risicofactor Marijnissen vormde voor een eensgezind optrekken van de oppositie, was al een paar weken eerder gebleken. Marijnissen had Linschoten in een van de debatten over de CTSV-affaire verweten te 'liegen' over de kwestie. Wolters: 'Daarmee overspeelde de oppositie haar hand. Marijnissen kon dat verwijt niet hard maken, maar moest vervolgens wel een motie van afkeuring indienen. Wij moesten toen tegenstemmen om niet de indruk te wekken dat ook wij vonden dat Linschoten loog. Weg was de oppositionele eenheid.'

'Toen Jan van Zijl voorzitter was geworden, heb ik dan ook van Ank Bijleveld opdracht gekregen om Jan Marijnissen in de touwen te houden. Ik heb toen een stevig gesprek met Marijnissen gehad. Ik zei: "Jan, wil jij dat Robin vertrekt?" "Ja, dat wil ik," zei Jan. "Nou," zei ik, "doe dan niks, onderneem geen éénmansacties, maar trek samen met ons op." Jan deed dat, want hij zag in het CDA geen concurrentie. Als Paul Rosenmöller het aan Jan had gevraagd, waarmee hij die concurrentie wel voelde, was het de vraag geweest of Marijnissen zo positief had gereageerd.'

Marijnissen werkte mee; voor Van Zijl gold hetzelfde. Onder zijn voorzitterschap stelde de onderzoekscommissie een rapport (*Heel het raderwerk*) op dat hard oordeelde over Linschoten. De manier waarop de staatssecretaris drie bestuursleden had benoemd, betitelden Van Zijl *cum suis* als één van 'onthutsende eenvoud'. Linschotens lezing van de gang van zaken tegenover het parlement werd 'weinig geloofwaardig' genoemd. Linschotens partij, de VVD, die het onervaren fractielid Klein Molenkamp naar de commissie had afgevaardigd, was er niet in geslaagd deze kwalificaties tegen te houden.

Omdat de fracties van PvdA en D66 naar de zin van Linschoten geen of niet voldoende afstand wilden nemen van de termen in het rapport, trad de staatssecretaris eind juni 1996 na een tumultueus verlopen debat af.

Ook de affaire-Linschoten was voor het CDA een belangrijk 'leermoment', zegt fractielid Bijleveld. Later, vlak na het aantreden van het tweede paarse kabinet, dreigde minister Netelenbos even in de problemen te komen door elkaar tegensprekend fei-

tenmateriaal over Schiphol. 'Ook toen hebben we beklemtoond dat de feiten zoveel mogelijk voor zichzelf moeten spreken,' aldus Bijleveld.

Deze zaak liep echter met een sisser af. Het CDA kon geen eigen belastend feitenmateriaal aandragen. In de dichte netwerken van de sociale zekerheid zaten genoeg partijgenoten die konden helpen. Voor de milieu- en verkeerssector gold dat veel minder (zie bijlage 2). Mede daardoor kon het CDA hier niet doorzetten.

In de affaire-Linschoten had het CDA bewezen gevaarlijk te kunnen opereren. De talrijke contacten in het openbaar bestuur en het middenveld, stammend uit de roemrijke regeerperiode, kwamen daarbij goed van pas. De klachten van CDA-parlementariërs over het verlies aan informatie die eerder aan de orde kwamen, doen in dat licht dan ook overdreven aan.

Het probleem was eerder hoe die informatie in het parlement goed te gebruiken viel, hoe de juiste balans gevonden kon worden tussen scherp en verantwoord politiek opereren. De aanpak van het CDA van een andere kwestie, de zogeheten affaire-Van Randwijck, bewees nog eens hoe moeilijk dat was.

Minister Sorgdrager was eind 1995 in problemen gekomen nadat was uitgelekt dat zij de vertrekkende Amsterdamse procureur-generaal (PG) Van Randwijck een gouden-handdruk van 500.000 gulden had meegegeven. Sorgdrager had de Tweede Kamer vervolgens gemeld dat dit geldbedrag nodig was geweest, omdat Van Randwijck niet goed functioneerde.

'Nu heb ik d'r,' zo kwam het CDA-Kamerlid Frans Jozef van der Heijden januari 1996 triomfantelijk de fractieburelen binnengestormd. Hij had informatie die volgens hem onomstotelijk bewees dat Sorgdrager de Tweede Kamer had misleid. Van der Heijden beschikte namelijk over brieven van de advocaat van Van Randwijck. Daaruit bleek juist dat de minister de PG weg wilde hebben, omdat zij plannen had het college van PG's in te krimpen van vijf naar drie procureurs.

Van der Heijden had in de weken daarvoor met hulp van het oud-VVD-Kamerlid Len Rempt, een vriendin van Van Randwijck, contact gezocht met de PG. Zo kwam het dat het CDA-Kamerlid

goed was geïnformeerd en over vertrouwelijke brieven kon beschikken. Sorgdrager had met de misleiding van het parlement een doodzonde begaan, concludeerde Van der Heijden op basis van de brieven.

'Ik stelde de fractie voor: ik ga in de aanval. Mevrouw, het is zus en zo gegaan. Dat is bewijsstuk a. U ontkent? O, maar dan hebben we hier ook nog bewijsstuk b. U ontkent weer? Dan hebben we hier bewijsstuk c. U heeft de Kamer voorgelogen. Einde verhaal, mevrouw.'

De fractie had omtrent de personen van voorzitter Heerma en juridisch zwaargewicht Vincent van der Burg echter twijfels. Van der Heijden: 'Heerma en Van der Burg zeiden: je moet hier geen *statements* van maken, maar vragen. Want als je zo'n vooruitgeschoven positie inneemt, en je kunt die vertrouwelijke brieven vervolgens niet overleggen, dan komt er een tegenbeweging op gang. Je moet in de eerste termijn gewoon vragen stellen. Is het zus of zo gegaan? Zou het ook anders gegaan kunnen zijn?'

'Heerma en de anderen waren gewoon bang om af te gaan. Tot twee keer toe heeft de fractie mij gedwongen mijn verhaal af te zwakken, waardoor er een vaag suggererende stellingname overbleef. Ik ben er heilig van overtuigd, dat als ik met de feiten uit die brief in de aanval was gegaan, de truc van de coalitie niet had gewerkt om die brieven op te vragen. Omdat we wankelmoedig waren, ik vragen moest gaan stellen in plaats van een *hit and run*-actie uit te voeren, kwam er een tegenbeweging op gang die ons de kop kostte.'

Van der Heijden hield op 17 januari 1996 een betoog dat, inderdaad, vooral uit vragen bestond. Al snel meldde D66-Kamerlid Boris Dittrich zich aan de interruptie-microfoon. 'De heer Van der Heijden staat met een zesregelig briefje bij de interruptie-microfoon. Wij kennen die brief niet. Hoe komt hij aan die brief? Gaat het om een vertrouwelijke brief?'

Van der Heijden probeerde nog: 'In de dertien jaar Kamer ben ik mij er nooit eerder bewust van geweest dat brieven waaruit wij citeren, bij de voorzitter, de betrokken minister of de coalitiepartijen gedeponeerd moeten worden. Ik heb die brieven, klaar uit.'

Voorzitter Deetman zei dat het individuele Kamerlid zelf de

keuze had om vertrouwelijke brieven te overleggen of niet. Dat was het sein voor andere Kamerleden uit de paarse coalitie om de aanval in te zetten. Ook Korthals (VVD) en Kalsbeek (PvdA) vroegen Van der Heijden om de stukken. 'Is dit de nieuwe manier van oppositie voeren?' sarde Dittrich nog. Zelfs oppositiepartij SP eiste de stukken op.

Van der Heijden kwam er niet uit. 'Ik geef mijn documenten niet af, want ik heb van de mensen die ze aan mij hebben gegeven, niet de vrijheid gekregen om dat te doen.' De aanval liep dood.[35]

Achteraf zegt Van der Heijden: 'Op het moment dat dit allemaal gebeurde, zaten onder anderen Heerma en Gabor in de Kamerbanken. Toen de anderen die stukken opeisten, sisten beiden vanuit hun stoel: "Niet doen, niet doen." Hans Hillen zei achteraf tegen mij: "Als we ons verstand hadden gebruikt, hadden we op dat moment een schorsing aangevraagd." Ik was dat met hem eens. Dan hadden we rust in het debat gebracht, en met onze bron kunnen overleggen welke brief wel en welke niet openbaar zou mogen worden. We hadden dan naar de voorzitter kunnen stappen, en bewijsstukken kunnen leveren. Ik ben ervan overtuigd dat Sorgdrager dan had moeten aftreden.'

Sorgdrager trad niet af. Van der Heijden wel, althans als woordvoerder in belangrijke debatten zoals over het rapport-Van Traa over de IRT-affaire. In de partij werd namelijk woedend gereageerd, omdat Van der Heijden in veler ogen slordig en ongeloofwaardig had gereageerd. Senator Luc van Leeuwen zegde als lid van het 'afstemmingsoverleg' Van der Heijden de wacht aan, een opvallende actie omdat deze senator geen lid was van de Tweede-Kamerfractie. Van der Heijden die zich al aan het inlezen was geweest in het IRT-rapport, werd van dit dossier gehaald. Hans Hillen trad vervolgens – overigens met succes – op als woordvoerder in het IRT-debat.

Het gedrag van Van der Heijden bewees hoe weinig-zeggend termen als constructieve of gouvernementele oppositie zijn. Het was namelijk dezelfde Van der Heijden die vier jaar eerder, in 1991 om precies te zijn, een inleiding had gehouden over het verschijnsel oppositie. De inhoud daarvan week in vrijwel alles af van het '*cowboy*'-achtige gedrag dat hij in januari 1996 vertoonde.

De titel van zijn inleiding uit 1991 luidde: 'Oppositie geeft alleen vreugde wanneer zij leidt tot bestuursverantwoordelijkheid.' Immers, zo opende hij zijn betoog. 'Voor een keertje lijkt [oppositie] leuk. Je kan nog eens je frustratie kwijt, maar de lol is er toch gauw af. [...] Over oppositie voeren kan men romantische verhalen vertellen, vol grappen en grollen over de wijze waarop men de tegenstanders voor aap heeft gezet. En inderdaad, waar er weinig arbeidsvreugde aan oppositie voeren is te beleven, zijn leedvermaak en vrolijkheid over zo veel onbekwaamheid bij de machthebbers als het ware de wrange vruchten, die men wellicht triomfantelijk in de lucht kan steken, maar die toch niet erg willen smaken.'

Van der Heijden betoonde zich in zijn stuk een echte Thorbeckiaan. Hij pleitte voor een constructieve oppositiestijl. 'Oppositie voeren is in dit licht een kwestie van opbouwende kritiek, van uitdagende stimulans, van creatieve bijdragen. Oppositie voeren is – anders gezegd – een kwestie van welwillende gezindheid, van uitgestoken handen, de helpende hand in nood.' Sorgdrager zal januari 1996 de 'helpende hand' van Van der Heijden anders hebben ervaren.[36]

Mislukte oppositiestrategieën, zoals bij de kwestie-Van Randwijck, frustraties over een te geringe zichtbaarheid in het politieke en mediadebat, ze dreven de christen-democraten in 1997 naar een fenomeen dat *'pinch hitting'* werd genoemd.

Kamerleden die scherp van tong waren, de boemerang wisten te ontwijken, maar die ook geen grote uitglijers hadden gemaakt, waren degenen die vooraan kwamen te staan in de strijd. 'De oppositie moest vooral worden gevoerd aan de interruptiemicrofoon,' zegt Yvonne van Rooy die zich tussen 1994 en 1997 beijverde voor deze vorm van oppositie voeren. 'Dat werd uitgezonden door de televisie. De wetgevende arbeid, hoe gedegen en belangrijk ook, is minder belangrijk voor het oppositioneel profiel.'

Erkende *pinch-hitters* aan het einde van de oppositieperiode 1994-1998 waren Hans Hillen, Wim van de Camp, Agnes van Ardenne, Ank Bijleveld, Gert Leers, Maxime Verhagen en Gerrit de Jong. Ze verwierven een zekere *status aparte* binnen de fractie

doordat ze extra mediatrainingen kregen om hun parlementaire vaardigheden te verfijnen. Ook hoefden ze hun uitlatingen in de pers niet zelf tijdens de wekelijkse fractievergadering te verdedigen. Dat deed de fractievoorzitter voor hen.

Daarmee wekten ze niet alleen de jaloezie op van sommige van hun collega's, maar kweekten ook typische CDA-weerstanden. Cees Bremmer, geen pinch-hitter, zegt hierover: 'Ik zag er zeker het nut van in. Ze vergrootten de zichtbaarheid van het CDA in het parlementaire debat, en gaven de onderwerpen waarmee we ons wilden vereenzelvigen een gezicht. Maar het gevaar dreigde tegelijkertijd dat je A- en B-Kamerleden krijgt. Het nadeel daarvan is niet alleen dat de anderen minder te doen krijgen, ze krijgen ook minder status in het voor ons belangrijke middenveld. Als jij geen woordvoerder bent voor een bepaald onderwerp, waarom zouden je achterban of lobbyisten dan nog in je investeren? Pas als je de indruk weet te wekken dat je meetelt, komen mensen naar je toe.'

Het aanstellen van pinch-hitters verdroeg zich niet alleen slecht met 'middenveld-gevoeligheden' binnen het CDA, het veroorzaakte ook andere complicaties. Sommige pinch-hitters moesten opvattingen gaan uitdragen die oppositioneel van groot belang waren, maar haaks stonden op eerdere, persoonlijke opvattingen, zoals bij Wim van de Camp.

In 1994, vlak na de grote verkiezingsnederlaag van zijn partij, had hij gezegd dat het CDA daar lering uit moest trekken en van zijn ouderwetse imago af moest. Om meer stemmen onder jongeren te trekken zou de partij bijvoorbeeld moeten overwegen wat liberaler over coffeeshops te gaan denken.

Wie schetste de verbazing van veel fractieleden dat Van de Camp nauwelijks een halfjaar later, na de drugsportefeuille te hebben veroverd, precies het tegenovergestelde standpunt ging uitdragen? Van de Camp ging in de media de boer op met de nuloptie: het sluiten, op termijn, van alle coffeeshops. Het werd een van de herkenbare en – uit oppositioneel oogpunt – geslaagde strijdpunten van het CDA tegenover het paarse kabinet.

Achteraf zegt Van de Camp hierover: 'De nuloptie werd een succes omdat ik de argumenten van de tegenstanders goed kende. Ik was dat zelf ook geweest. Maar mij bereikten in de loop van

1995 steeds meer geluiden uit de samenleving over coffeeshops die overlast veroorzaakten. In het Rotterdamse Spangen groeiden de spanningen, gingen bewoners Franse toeristen te lijf, en noteerden hun nummerborden.

Vervolgens kwam een van onze fractiemedewerkers met een rapport op tafel van hoofdofficier Blok. Die was in opdracht van de vorige minister van Justitie, toen nog Hirsch Ballin, nagegaan hoe het beleid met de coffeeshops uitpakte. Niet goed dus. Blok zei dat het te overwegen was om terug te gaan naar nul coffeeshops. Omdat we op zoek waren naar instrumenten voor oppositie, hebben we dat toen aangegrepen om zelf een drugsnota te maken. We wilden die nog uitbrengen voordat het kabinet dat kon doen. Mede daarom kreeg de nota veel aandacht. Bovendien hielp D66 een handje mee door zich ertegen af te gaan zetten. Dat heb je absoluut nodig als oppositie.'

Van de Camp zag in zijn oude standpunt geen beletsel het nieuwe, 'nul'-standpunt, uit te dragen. 'Ook een grote partij komt voortdurend tot nieuwe inzichten. Ze moet er voor geprezen worden dat ze van tijd tot tijd van standpunt durft te veranderen, omdat de samenleving ook verandert. Bij de drugs was dat heel duidelijk het geval. Omdat ik mijn eerdere, liberale standpunt, alleen maar intern had geformuleerd, kreeg ik met de nuloptie in de media geen last.'

De politieke wendbaarheid en mediagerichtheid van parlementariërs als Van de Camp was bijna on-CDA-achtig te noemen. Van de traditionele reserves die de christen-democratie altijd ten aanzien van de journalistiek had gekoesterd, had hij helemaal geen last, en zijn collega Hans Hillen nog minder. Het was de laatste die regelmatig bij politiek beladen discussies werd ingezet, zoals het IRT-debat in 1996, en de Securitel-affaire in 1997. De CDA-fractie, zich steeds sterker bewust van haar afhankelijkheid van een goede presentatie in de media, had de neiging haar lot steeds meer in handen van Kamerleden als Van de Camp en Hillen te leggen. Dat leidde tot oppositionele successen, maar, ook tot reserves binnen het CDA zelf .

Hillen was het voorbeeld van een CDA-politicus die evenzoveel media-aandacht als wantrouwen in eigen kring kon aantrekken.

Het betrof hier een CDA'er-nieuwe stijl. Hillen genoot geen protectie van een van de klassieke achterbannen in de christen-democratie, een verzuilde organisatie of specifieke belangengroep, al werd hij vaak gezien in de burelen van het kantoor van de werkgeversvereniging VNO-NCW. Als klassieke volksvertegenwoordiger die telefonisch spreekuur hield of zaaltjes toesprak, gold hij evenmin.

Het Kamerlid was '*his own man*' die zijn macht en effect vooral ontleende aan zijn goede contacten in Haagse netwerken en met Haagse journalisten. Eerst als journalist van de NOS, later als voorlichter van minister Ruding (Financiën), had Hillen de werking van de media van binnen en buiten leren kennen. Bovendien kende hij als oud-voorlichter van Financiën de wegen binnen het ambtelijk apparaat en nauw aan de Haagse binnenwereld gelieerde lobbygroepen op zijn duimpje.

Hillen wist precies welke aanpak door de media werd gewaardeerd. Zo was hij de bedenker geweest van de fameuze uitspraak van minister Ruding dat werklozen er beter aan doen te gaan werken dan thuis bij tante Truus te gaan zitten. Voor iemand die later als gezinspoliticus bekend zou gaan staan, was dat overigens een opmerkelijke gedachte.

Als Kamerlid werd Hillen een van de meest geciteerde CDA-parlementariërs. Zijn pittige en sfeerrijke uitspraken over de paarse coalitie waren dankbaar materiaal voor de pers. Ze bevatten precies dat soort oneliners dat Wiegel begin 1995 in Maarssen had aangeraden. 'Paars profileert zich als het blok van de economisch geslaagden, voor de mensen die probleemloos meekunnen met de snel veranderende maatschappij. Paars is er voor de yuppen, de superknappen, de cum laude afgestudeerden, die nooit hoeven te solliciteren, maar altijd worden gevraagd,' zo typeerde Hillen de links-liberale coalitie.[37]

Hillen bewees hoe machtig een individueel politicus met goede mediacontacten kon zijn. Hij had zich groen en geel geërgerd aan de trage besluitvorming van de partij over de vraag wie de volgende lijsttrekker zou worden. Eind 1996 circuleerden daarvoor drie namen: de zittende fractievoorzitter Enneüs Heerma, diens vicevoorzitter en politieke rivaal Jaap de Hoop Scheffer, en vice-par-

tijvoorzitter Lodders, de gedroomde kandidaat van het partijkader.

Omdat de diverse stromingen binnen het CDA elkaar in een verlammende wurggreep hielden, verliep de besluitvorming zeer langzaam. Dat veranderde na het eerder genoemde televisie-interview met oud-premier van Agt, die de oppositiestijl van Heerma neersabelde.

Het waren onder meer Hillens adviezen die tot de uitzending hadden geleid. 'De rubriek *Nova* zocht naar een nieuwe invalshoek om over het CDA te berichten,' zo verklaart hij. 'Ik heb ze toen gesuggereerd om oud-premiers van het CDA te interviewen. Als oud-televisiejournalist wist ik wat indruk zou kunnen maken. Het judicium van zo'n groep over het oppositie voeren zou meer indruk maken, meer show geven dan een uitspraak van een enkeling.'

Eigenlijk stond echter bij voorbaat vast dat maar één ex-premier bereid zou zijn in de uitzending te verschijnen. Oud-minister-presidenten als Biesheuvel en Lubbers hielden zichzelf zorgvuldig buiten de publiciteit. Dries van Agt was echter een ander geval. Die had tijd over sinds zijn omzwervingen over de wereld, eerst als EG-ambassadeur in Tokio, en later in Washington.

Van Agt en Hillen hadden elkaar nooit uit het oog verloren. De één als premier en de anderen als parlementair redacteur voor de NOS hadden eind jaren zeventig op het Binnenhof een vriendschappelijke band opgebouwd. Ook toen Van Agt terugkeerde naar de Heilige Landstichting hadden de twee katholieken veelvuldig contact. Hillen wist van de beschikbaarheid van Van Agt voor een pittig interview.

Hillens idee werd uitgewerkt door *Nova*. En hoe! De kritiek van Van Agt op Heerma, eerder genoemd in dit hoofdstuk, sloeg in als een bom. Van Agt zou Van Agt niet zijn door nog een klein plagerijtje voor Hillen door zijn kritiek te vlechten. Hij noemde uitgerekend eerst Hillen als de meest geschikte kandidaat voor het lijsttrekkerschap, daarna pas De Hoop Scheffer.

De toch al negatieve publiciteit rond Heerma had er weer een dimensie bij gekregen. Heerma kon niet anders dan voor de camera met een mengeling van woede en verdriet reageren. Enkele weken later, na zijn vertrek als fractievoorzitter, zei hij tegen zijn

fractiegenoten dat het vooral Van Agts kritiek was geweest die hem het meest zwaar was gevallen. Bovendien kwam de besluitvorming binnen de partij over het nieuwe lijsttrekkerschap in een stroomversnelling.

Hillen had daarmee zijn doel bereikt. Het enige vuiltje aan de lucht was dat hij later door het dagelijks bestuur van de partij werd beschuldigd van deloyaliteit, niet alleen vanwege zijn vermeende rol in de campagne van de Statenverkiezingen waarover Maij-Weggen zich zo had opgewonden, maar ook omdat hij de broedende kippen van de partij-elite die moesten besluiten over het lijsttrekkerschap, had gestoord.

Hillen werd door het partijbestuur bestraft met een 'rood licht'. Dat wilde zeggen dat hij aanvankelijk na de volgende Kamerverkiezingen van mei 1998 niet in de Tweede Kamer mocht terugkeren. Het was de nieuwe lijsttrekker, Jaap de Hoop Scheffer, die deze beslissing echter ongedaan wist te maken, en Hillen alsnog een verkiesbare plaats bezorgde.

De ironie wilde overigens dat na het aftreden van Heerma de twee elkaar opnieuw zouden tegenkomen, nu meer als concurrenten dan als tegenstanders. Zowel Heerma als Hillen dongen eind 1997 naar het burgemeesterschap van Hilversum, de woonplaats van de laatste. Heerma eindigde als nummer één op de voordracht, maar kon deze niet verzilveren. In dezelfde periode openbaarde zich bij hem een ernstige ziekte.

Het optreden van Hillen was niet alleen een mooi voorbeeld van de macht van mediamanipulatoren anno 1997. Het was voor sommigen in de partij tevens een zoveelste bewijs dat persvriendelijke fractieleden hun macht verkeerd hadden gebruikt, bijvoorbeeld door Heerma's functioneren onmogelijk te maken.

Maij-Weggen vond daar al in 1995 sterke aanwijzingen voor, maar ook andere antirevolutionairen, Heerma's bloedgroep-genoten, deden uitlatingen in die richting. 'Het is verschrikkelijk dat Enneüs heeft moeten meemaken dat verschillende dames en heren in het CDA hun beurt niet konden afwachten, en hem afbrandden,' zei bijvoorbeeld senator Hannie van Leeuwen in 1997.[38]

Ook dagelijks bestuurslid Karin van Nieuwenhuizen kan jaren

later nog flink boos worden op de manier waarop Heerma aan zijn politieke einde is gekomen. Over de bijeenkomsten ten huize van Yvonne van Rooy in 1995, met andere katholieken zoals Hillen, De Hoop Scheffer en Leers, waarover Heerma zich had opgewonden, zegt de West-Brabantse: 'Die getuigden van die typische KVP-cultuur, waar ik me rot voor schaam. Ik vond ze zo achterbaks, zo indirect, zo onauthentiek.'

Hillen zelf wijst alle beschuldigingen van deloyaliteit van de hand. 'Ik ben altijd verbijsterd geweest over die beschuldiging,' aldus het Kamerlid. 'Ik was niet deloyaal, maar juist consequent. Van meet af aan heb ik tegenover Enneüs duidelijk gemaakt hoe ik over hem dacht. Ik maakte me grote zorgen over het feit dat hij mensen in de fractie uitsloot, en zijn presentatie niet goed verliep. Daardoor kregen we als partij een probleem. Anderen waren zo labbekakkerig om dat niet rechtstreeks tegen hem te zeggen. Ik deed dat tenminste wel.'

Het lijkt inderdaad ontoereikend de geschiedenis rond de val van Enneüs Heerma uitsluitend in termen van dolkstoten en deloyaliteit te bespreken. Het was ook de mislukking van Heerma als oppositiepoliticus en zijn eigen verkrampte reacties daarop, die zijn val veroorzaakten. Zijn optreden vormde tevens een belangrijke, zij het wat overbelichte, verklaring van de geringe slagkracht van de CDA-oppositie tussen 1994 en 1998.

Heerma had in 1994 het fractievoorzitterschap mede verworven op grond van zijn oppositieverleden in Amsterdam. Als een van de weinige leidende christen-democraten kon hij namelijk terugvallen op ervaringen die na 1994 van pas leken te komen.

In 1974 had Heerma als leider van de CDA-fractie in de Amsterdamse gemeenteraad het linkse programcollege van PvdA, PPR, PSP en CPN ten val helpen brengen. Het struikelde over de aanleg van de metrolijn tussen de Nieuwmarkt en het Centraal Station.

Heerma opereerde daar op dezelfde manier als waarop hij later als oppositieleider in de Tweede Kamer trachtte te functioneren. Hoewel zijn gemeenteraadsfractie voor de aanleg van de desbetreffende metrolijn was, steunde zijn fractie in 1974 toch een

PvdA-motie die vroeg de aanleg op te schorten. Daarmee wilde hij inspelen op onvrede binnen de PvdA en onenigheid binnen het college over de metro-politiek. Door Heerma's onverwachtse draai kreeg de motie een meerderheid omdat de PvdA meestemde. Het college dat de aanleg van de metrolijn had willen doorzetten, trad daarop af.

De ervaring was interessant, omdat Heerma zich hier een wendbaar politicus had betoond in plaats van de degelijke en betrouwbare bestuurder waarvoor hij nog vaak versleten zou worden – en zoals hij zichzelf trouwens ook graag afschilderde. Ook in de Tweede Kamer trachtte hij die oppositionele wendbaarheid te bereiken. Zijn politieke aanpak van de bruteringswet met Duijvestein en Tommel in 1995 had daarop geduid.

En toen anderhalf jaar later de uitbreiding van de NAVO ter discussie stond door verzet van VVD-leider Bolkestein, wilde Heerma opnieuw de kant van de opportuniteit kiezen. Een VVD-motie die steun van het kabinet aan de uitbreidingsplannen ontried, zou met steun van onder meer het CDA en GroenLinks een meerderheid hebben kunnen verwerven. Nu vond Heerma echter buitenlandwoordvoerder De Hoop Scheffer op zijn weg. Die had de uitbreiding altijd gesteund. Hij zei openlijk het 'zeer ongeloofwaardig' te vinden als het CDA om politieke redenen ineens anders zou stemmen.

De gebeurtenissen duidden er op dat er grote verschillen waren tussen de Amsterdamse gemeenteraad en het Haagse Binnenhof. Daardoor was Heerma's verleden na 1994 minder bruikbaar dan was gehoopt. Het grote verschil met de Haagse situatie was dat het CDA in Amsterdam altijd in de marge van het politieke krachtenveld had verkeerd. De oppositierol in de hoofdstad was de christen-democraten op het lijf geschreven. De achterban, de fractie en de media waren daaraan gewend. Dat, maar ook zijn grote gezag als raadslid, gaf Heerma de ruimte om politieke wendingen te maken.

Hoe anders was de situatie in de Tweede Kamer anno 1994. Van een natuurlijke oppositierol was geen sprake. Bovendien had hij geen parlementaire ervaring om die rol gestalte te geven. Hij was lid geweest van een kabinet waartegenover de fractie een diep

wantrouwen koesterde. Sterker nog, volgens parlementariërs als Van der Heijden had hij mede bijgedragen aan de val van Brinkman.

Hoewel Heerma bij zijn aantreden had gezegd van de fractie weer een team te willen maken, waren de uitgangspunten daarvoor slecht. De stijl van leidinggeven die Heerma hanteerde, maakte dat probleem er niet kleiner op. Hij zocht niet het politieke debat met zijn collega's, maar runde de fractie als een soort departement. Zelf communiceerde hij met een klein groepje vertrouwelingen, zoals voorlichter Pieter Beljon en sociaal-economisch medewerker Jan van der Meulen.

Illustratief voor de manier waarop Heerma naar zijn fractie keek, was een weekboek dat hij juli 1995 in de *CDA-krant* publiceerde. Heerma bleek gesprekken te voeren met groten der aarde zoals Helmut Kohl in Bonn, met vooraanstaande bestuurders als NCRV-voorzitter Ton Herstel en VNG-directeur Frank Kerckhaert, en nam deel aan 'boeiende discussies' met het Strategisch Beraad, een CDA-denktank. Intussen deden de fractieleden als tevreden spinnende naaisters hun gewone werk. 'Yvonne van Rooy is treffzeker bezig. Prima!,' schrijft Heerma. Alis Koekkoek 'heeft het naar zijn zin na het eerste jaar Kamerlidmaatschap'. 'Pieter-Jan Biesheuvel is vandaag bezig met het WAO-debat. Ik merk bij hem, net als deze week bij Gerd Leers (Betuwelijn) en Yvonne van Rooy (Schiphol) dat ze er in toenemende mate plezier in krijgen.'[39]

Uit het stuk sprak de vriendelijk-neerbuigende toon die een bewindsman soms voor parlementariërs reserveert. Het weerspiegelde geen verhouding tussen gelijken. Dat beeld wordt bevestigd door de eerder aangehaalde notulen van de fractievergadering van 9 maart 1995. Onder het hoofdje 'politieke leiding' beklagen enkele niet nader genoemde fractieleden zich over de stijl van leidinggeven door de fractievoorzitter. 'Enkele leden' breken een lans voor 'minder streng en restrictief geleide fractievergaderingen'.

Het was de afstandelijke benadering van de bestuurder Heerma die De Hoop Scheffer de kans gaf zich steeds meer te ontpoppen tot diens concurrent in de fractie. De buitenlandwoordvoerder

had in tegenstelling tot Heerma wel een lange parlementaire ervaring, namelijk sinds 1986. Hij had niet alleen een betere presentatie in de media, maar stond ook veel meer op gelijke voet met zijn fractiegenoten. Bovendien beheerste hij het parlementaire handwerk beter. Zijn aanwijzing als lijsttrekker in maart 1997 was dan ook winst voor de parlementaire traditie die binnen de christendemocratie in de verdrukking was geraakt.

Al snel bleek echter het ongelijk van politieke beschouwers en commentatoren die de slecht functionerende oppositie van het CDA uit het haperend televisie-optreden van Heerma hadden verklaard. Ook de veel soepeler en collegialer opererende De Hoop Scheffer slaagde er niet in de negatieve opiniecijfers in positieve richting bij te buigen. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1998 behaalde het CDA onder zijn leiding precies het zetelaantal dat de partij eind 1995 nog tot grote wanhoop had gebracht.

Aanvankelijk konden de tegenvallende prestaties van de nieuwe man nog worden verklaard uit zijn moeizame relatie met de partij. Die had hem niet alleen opgescheept met een sterk vernieuwde Kamerlijst waaruit oude getrouwen als Van der Heijden, Mateman en aanvankelijk ook Hillen waren verdwenen. Bovendien was er onder regie van vice-partijvoorzitter Lodders een concept-verkiezingsprogram opgesteld dat op z'n zachtst gezegd De Hoop Scheffer niet op het lijf leek te zijn geschreven.

Terwijl de laatste had gepleit voor verlaging van het minimumloon, bepleitte het programma juist een handhaving ervan.[40] Terwijl De Hoop Scheffer als buitenlandwoordvoerder een rechts imago had overgehouden aan botsingen met minister Pronk en pleidooien voor een streng asielbeleid, ademde het programma een linkse geest uit. Naast het terugdraaien van de bezuinigingen op de Weduwen- en wezenwet, en van de privatisering van de ziektewet bevatte het verkiezingsprogramma massieve financiële steunmaatregelen voor onder meer bijstandsmoeders met kinderen en kleine boeren. Dat alles maakte het programma op sommige punten linkser dan dat van GroenLinks.

Eén en ander maakte De Hoop Scheffer tot gemakkelijk doelwit van zijn politieke tegenstanders in de verkiezingscampagne in 1998. Hij wekte te veel de indruk van een 'rechts heerschap dat

met een linkse boodschap' op pad is gestuurd, zoals VVD-leider Bolkestein eens zei.

Ook bij de start van het tweede paarse kabinet lukte het De Hoop Scheffer echter niet om de oppositie van het CDA de durf en scherpte te geven, die bij Heerma werd gemist en van de nieuwe man was gehoopt. Net als zijn voorganger werd De Hoop Scheffer met enige regelmaat afgetroefd door concurrenten als Rosenmöller.

Illustratief was het verloop van de Algemene Beschouwingen van 1998. Rosenmöller beschuldigde daar premier Kok van 'woordbreuk'. In tegenstelling tot eerdere beloften van het kabinet mocht Schiphol voor het tweede achtereenvolgende jaar de wettelijk vastgelegde geluidsnormen overschrijden.

Het was Rosenmöller, niet De Hoop Scheffer, die de premier met zijn beschuldiging in het defensief drong. Kok moest zijn eerdere belofte dat de overschrijding van geluidsnormen 'nooit meer' zou gebeuren, nuanceren tot 'nooit meer zo'. Het was een mooi resultaat van het doorbijten van een oppositiepoliticus.

De Hoop Scheffer bleef in dit debat op de achtergrond. Bewust, zo zegt hij: 'Zo'n *killing instinct* kun je alleen tonen op momenten dat je zelf onkwetsbaar bent. Dat kan alleen bij onderwerpen waar je als oppositiepartij een duidelijk verschil van mening met de coalitie hebt. In het debat over Schiphol staan wij, in tegenstelling tot GroenLinks, te dicht bij het kabinet. Stel je voor als ik aan dat spel van Rosenmöller had meegedaan, maar vervolgens was gebleken dat het kabinet inderdaad niet anders kon, en van de rechter gelijk had gekregen zoals achteraf ook bleek. Dan was Kok daar zeker bij het CDA op teruggekomen. Dan was de boemerang ons alsnog in het gezicht gevlogen.'

Het teleurstellende optreden van De Hoop Scheffer en de roep in het CDA om nieuwe, leidinggevende gezichten die reeds anderhalf jaar na zijn aantreden als politiek leider klonk, bewezen nog eens hoezeer de 'leiderschapskwestie' lange tijd is overbelicht als verklaring van het falende oppositieoptreden van het CDA. Ook bewezen ze hoe misleidend de vaak gehanteerde indeling tussen 'bestuurlijke' (Heerma) en 'politieke' Kamerleden (De Hoop Scheffer) was.

Heerma had soms best politiek/oppositioneel willen manoeuvreren, maar werd gehinderd door zijn achterban of eigen collega's uit de fractie. De Hoop Scheffer wilde misschien wel scherper opereren, maar wist geen CDA-thema's op de agenda te zetten.

Kennelijk waren er andere factoren dan het type leiderschap of de bestuurlijke erfenis die de CDA-oppositie remden. Het soort politieke boodschap van de christen-democratie, haar opvattingen over de verhouding tussen overheid en samenleving, alsmede de partijcultuur van het CDA, speelden eveneens een rol. Het zijn onderwerpen waarop we in de volgende hoofdstukken terugkomen.

4

TUSSEN BESTUURDERSSOCIËTEIT EN POLITIEKE PARTIJ

Lijden loutert, zo luidt een bekend gezegde in christelijke kring. Hetzelfde wordt beweerd over de oppositie. Een verblijf buiten de regering biedt mogelijkheden om op adem te komen, slepende conflicten te beslechten, en de eigen identiteit te hervinden.

Het vorige hoofdstuk liet zien dat bij deze veronderstelling de nodige kanttekeningen zijn te plaatsen. De Tweede-Kamerfractie van het CDA was tussen 1994 en 1998 vaker het toneel van chaos dan van toenemend zelfbewustzijn. Oppositie leek eerder het probleem dan de oplossing. Er was meer lijden dan loutering.

Maar gold dat ook voor de partij? Misschien was daar de situatie beter, en verliep de aanpassing aan de nieuwe rol soepeler. Partijbestuurders hoeven niet de dagelijkse en vaak ondankbare strijd van een oppositie-fractie te leveren. De ideologen van het Wetenschappelijk Instituut konden op zoek gaan naar de wortels van de beweging. De gewone leden hoefden hun wensen niet meer ondergeschikt te maken aan het bestuurlijk belang.

Er is nog een reden om de aandacht op de partij te richten. Zoals eerder bleek, verschoof in de zomer van 1994 het politieke zwaartepunt binnen het CDA van het Binnenhof naar de Dr. Kuyperstraat, waar het partijkantoor is gevestigd. Waarnemend voorzitter Lodders-Elfferich intervenieerde in de formatie-onderhandelingen. Ze zegde de toenmalige politieke leider Brinkman de wacht aan. De nieuwe partijvoorzitter, Hans Helgers, bemoeide zich permanent met de fractie en stelde een grondige schoonmaak van haar gelederen in het vooruitzicht. Hij en Lodders namen het voortouw bij het aanwijzen van de nieuwe lijsttrekker en het schrijven van het verkiezingsprogram voor 1998.

Eén en ander riep diverse vragen op. Werd met het vertrek van Lubbers en Brinkman en de komst van Lodders en Helgers de ene

oligarchie verwisseld voor de andere? Maakte na de opheffing van het Catshuis-overleg nu een kleine elite in het Kuyperhuis de dienst uit?

De vragen zijn mede relevant omdat er in het tijdperk-Lubbers vaak klachten waren geweest over het bestaan van een paladijnencultuur binnen de partij. De bestuurder/activist/vrijwilliger Gerrit van den Berg had zich erover opgewonden, maar zijn irritaties nooit aan de openbaarheid prijsgegeven. Anderen hadden dat wel gedaan, CDA-senator Kaland bijvoorbeeld met zijn kritiek op de 'stemvee'-houding van de Tweede-Kamerfractie.

Een andere senator, de advocaat Wagemakers, formuleerde het later nog scherper. 'Een paar mensen, waaronder Lubbers, hadden de zeggenschap in de partij,' zei hij bij zijn vertrek in 1995 als Eerste-Kamerlid. 'Iedereen dromde een beetje om hen heen in de hoop dat ze ooit in de kring van begunstigden zouden vallen. Daarmee verschraalde het interne gedrag. Zo ontstond een stroperige cultuur van lieden die elkaar napraatten en gelijk gaven, naar de ogen keken en hoopten dat als zij zich maar schikten naar wat kennelijk de opgelegde norm was, zijzelf in beeld zouden komen.'[1]

De vraag was of na het vertrek van Lubbers en andere bestuurlijke goden deze paladijnencultuur zou verdwijnen, en plaats zou maken voor een nieuwe politieke cultuur die de christen-democratie als oppositionele beweging stijl en inhoud kon geven.

Mei 1996 werd het CDA opgeschrikt door een zoveelste nieuwsbericht, waarop de partij niet zat te wachten. Media meldden dat het Openbaar Ministerie (OM) een onderzoek zou beginnen naar het democratisch gehalte van het CDA. Aanleiding vormde een brief van het partijlid Kruijer uit Heemstede aan het OM. Daarin beschuldigde hij de partij ervan de hand te lichten met het verenigingsrecht.

Eén van de grondbeginselen van dat recht was de scheiding van bestuur en toezicht. Daar wrong bij het CDA de schoen, aldus de briefschrijver. Immers, leden van het dagelijks bestuur hadden ook stemrecht in toezichthoudende organen, zoals de partijraad en het partijbestuur dat datzelfde dagelijks bestuur moest contro-

leren. De baas controleerde zichzelf, kortom.

De klacht bleek genoeg te zijn onderbouwd om door het OM in behandeling te worden genomen. In een brief van 24 oktober 1996 stelde de Haagse hoofdofficier Blok dat de uitkomsten van een eerste onderzoek 'dusdanig zijn dat het niet uit te sluiten is dat de statuten in strijd met de wet zijn'. Mocht dat na nader onderzoek werkelijk het geval blijken, dan zou het CDA kunnen worden ontbonden.

Zover kwam het echter niet. Het onderzoek liep met een sisser af, nadat het CDA een statutenwijziging had toegezegd. Niettemin bevestigde de klacht weer eens het beeld van een CDA als een ondoorzichtige organisatie, waar een handvol partijbestuurders de dienst uitmaakt.

Het OM deed zijn onderzoek in dezelfde tijd dat de zogeheten 'commissie van vier' op zoek ging naar een nieuwe lijsttrekker. Ook dat orgaan was geen wonder van democratische zuiverheid. Van twee van de vier leden, fractievoorzitter Heerma en vicevoorzitter Lodders, was namelijk niet helemaal duidelijk of ze zelf kandidaat voor die functie waren. Alleen partijvoorzitter Hans Helgers en senaatsfractievoorzitter Luc van Leeuwen hadden geen directe persoonlijke belangen.

In zekere zin was de commissie de voortzetting, maar dan in afgeslankte vorm, van het zogeheten politiek afstemmingsoverleg, dat in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam. De vorm was traditioneel, omdat ze heel erg leek op het Catshuis-overleg. Ook het gezelschap was heel erg bekend. Het betrof allemaal voorlieden die tien, vijftien, in het geval van Lodders en Van Leeuwen al twintig jaar binnen de top van de partij meeliepen. 'Eigenlijk heeft de partijtop zich niet vernieuwd,' zei de eerder genoemde Wagemakers hierover. 'Dat is typerend voor een partij die kleiner wordt. De mensen aan de top blijven, die eronder zitten, vallen af.'[2]

De enige nieuweling binnen de partij-elite, en dan nog een relatieve nieuweling, was Hans Helgers. Als mede-oprichter van de eerste CDA-afdeling Utrecht, voorzitter van de provinciale afdeling van Utrecht (1987-1992), en lid van diverse partijcommissies, kende hij het CDA van binnen. Dat hij bij zijn aantreden als nieuwe partijvoorzitter begin 1995 als nieuw gezicht werd gezien, kwam

onder meer doordat hij bij de pers een grote onbekende was.

Het had in de media gegonsd van speculaties over de opvolger van de begin 1994 afgetreden Van Velzen. Daar zat de naam van Helgers echter nooit bij. De speculaties betroffen partijleden van een paar politieke maatjes groter: premier Ruud Lubbers, oud-staatssecretaris Gerrit Brokx, ex-Euro-commissaris Frans Andriessen en Frans Kerckhaert, directeur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Inderdaad waren aanvankelijk mensen als Kerckhaert benaderd. Maar die had de aanzoek mede om financiële redenen van de hand gewezen. De partij had namelijk op dit vlak, vergeleken met haar hoogtijdagen, weinig te bieden.

Wim van Velzen had als partijvoorzitter het CDA handen vol geld gekost. Zijn salaris, onkostenvergoeding en auto met chauffeur hadden met ongeveer vier ton op de begroting gedrukt. Dat moest anders, zo oordeelden penningmeester en partijbestuur na het aftreden van Van Velzen in 1994.

Het ging aanvankelijk dan ook op zoek naar een parttimer. Dat was niet alleen goedkoper, maar bood nog een ander voordeel: de nieuwe voorzitter zou zich niet met alles en nog wat bezighouden zoals Van Velzen had gedaan. De laatste had veel irritatie geoogst met zijn pogingen de partijorganisatie naar zijn hand te zetten. Veel kaderleden dachten met gemengde gevoelens terug aan zijn strakke regie van partijcongressen.

De grote verkiezingsnederlaag leverde zowel een argument voor als tegen de zoektocht naar een goedkope parttimer op. Door het verlies van twintig zetels kreeg de partij aanmerkelijk minder subsidie van de overheid. Daarnaast had het CDA, net als andere politieke partijen, te maken met dalende ledenaantallen, en dus met dalende contributie-inkomsten. Tussen 1994 en 1998 slonk het ledenaantal van 106.500 naar 89.000.

De nieuwe oppositierol zorgde voor nog eens een extra financieel ongemak. Wilde de partij voortaan de leden over een bepaald standpunt informeren, dan kon dat niet meer via de gratis publiciteit van een kranteninterview met een bewindsman, maar moest er een brief aan de leden aan te pas komen. Kosten aan porti: ongeveer zeventigduizend gulden. Eén en ander speelde het streven

naar een parttime-voorzitter in de kaart.

Maar diezelfde verkiezingsnederlaag maakte ook dat er veel werk te doen zou zijn voor de nieuwe voorman of voorvrouw. Het rapport van de commissie-Gardeniers had dat duidelijk gemaakt. De commissie had juli 1994 het partijbestuur opgeroepen gewone leden en lokaal kader meer bij de besluitvorming te betrekken. Ook moest de aansluiting met jonge groepen kiezers, die bij de verkiezingen in 1994 massaal waren afgehaakt, worden hervonden. Zou een parttimer dat allemaal aankunnen?

In het najaar van 1994 wendde de sollicitatie-commissie onder leiding van waarnemend voorzitter Lodders dan ook de steven. Ze zou niet meer zoeken naar een gezaghebbende parttimer, maar naar een fulltimer met wellicht minder bekendheid, maar wel met de ambitie en gedrevenheid om de gerezen problemen te lijf te gaan. In de geldbuidel van de commissie die de nieuwe voorzitter geboden kon worden, zat aan geboden salaris ongeveer 1,3 ton, minder dan de helft van het bedrag dat aan Van Velzen was uitgegeven. Bepaalde taken die Van Velzen destijds had waargenomen en de kosten hadden opgedreven, zoals het vertegenwoordigen van het CDA in het buitenland, zouden door andere bestuursleden moeten worden overgenomen.

Lodders legde deze koerswending, met een beroep op tijdsdruk, niet formeel voor aan het voltallig partijbestuur. Dat had nog in het voorjaar van 1994 uitvoerig gediscussieerd over het gewenste profiel van de nieuwe voorzitter. Het had een voorkeur gehad voor een wat ouder, gezaghebbend partijlid dat geen eigen ambities meer had, goed leiding zou kunnen geven aan politieke en bestuurlijke discussies binnen de partij, en over een bindend vermogen beschikte.

De schets die op 19 maart 1994 in de CDA-krant was gepubliceerd, sprak over iemand 'uit de 50-plusgroep' met een 'ruime maatschappelijke en/of politieke ervaring'. Gewenste karaktertrekken en eigenschappen waren: 'warm, enthousiasmerend, authentiek mens met herkenbare christen-democratische uitstraling'. Het profiel van Hans Helgers, de kandidaat die Lodders uiteindelijk zou presenteren aan het partijbestuur, week op enkele essentiële onderdelen af van deze schets.

Helgers was een bekende van Wim Thuis, een van de leden van de sollicitatiecommissie. Thuis, voorzitter van de Brabantse Kamerkring, was ook onderdeel van het traditionele CDA-circuit. Hij had diverse bestuurlijke functies binnen het CDA bekleed. Zo waren zowel Thuis als Helgers lid geweest van de commissie-De Koning die in 1992 voorstellen had gedaan voor vernieuwing van de partij.

Bovendien had Thuis aan Helgers gevraagd de rekrutering van Brabantse Statenleden te begeleiden. Daarbij was hem opgevallen dat hij zich niet mee had laten slepen in de oude CDA-gewoonte om vooral secretarissen van de Brabantse Boerenbond aan te trekken. Helgers had oog voor de jongere generatie, en de noodzaak een nieuw type CDA-politicus in stelling te brengen, vond Thuis.

Verder kende hij Helgers uit het Limburgse. Thuis kwam uit Geleen, waar hij Helgers' vader als KVP-raadslid en dito-wethouder had zien opereren. De jonge Hans had zich daar laten kennen als moderne en actieve katholiek die beatmissen organiseerde en een lekenparlement in de katholieke kerk van zijn woonplaats opzette.

De jonge katholiek uit Geleen had daarna een aardige staat van dienst opgebouwd als onder meer gevangenisdirecteur bij een der moeilijkste penitentiaire inrichtingen van het land, namelijk die in Grave. Helgers had zich daar niet alleen bewezen als manager door een slepend fusieproces zonder veel kleerscheuren af te ronden. Hij gold inmiddels ook als creatief meedenker met de Haagse beleidsmakers op Justitie, dat eind jaren tachtig steeds meer in de politieke belangstelling kwam te staan.

In de zomer van 1994 polste Thuis zijn oude bekende dan ook voor het voorzitterschap. Gelet op alle geruchten in de pers over de kandidatuur van nationale bekendheden reageerde Helgers verrast. Dat hij toch ja zei, kwam omdat 'ik het CDA wilde helpen herstellen van een naar mijn idee onverdiende dreun. Bovendien stimuleerde mijn vrouw mij sterk om het aanbod aan te nemen,' zegt hij. De 1,3 ton was geen probleem. Als gevangenisdirecteur verdiende Helgers ongeveer evenveel.

Het partijbestuur reageerde met gemengde gevoelens op de

kandidatuur van Helgers. Niet iedereen had de koerswending van de commissie-Lodders begrepen of gewaardeerd. Helgers was geen 'vijftigplusser' waarvan de profielschets had gesproken, maar een 'begin-veertiger'. Hij beschikte niet over de gewenste 'ruime maatschappelijke en/of politieke ervaring'. Helgers was meer een manager dan iemand die nieuwe groepen uit de samenleving aan de partij zou kunnen binden. Bovendien zou hij een voltijds aanstelling krijgen.

Bij de uiteindelijke stemming over de kandidatuur van de gevangenisdirecteur onthielden twee partijbestuurders zich van stemming, de christen-democratische manier om eigenlijk tegen te zijn. Maar ook andere CDA-bestuurders hadden hun twijfels. Een van hen was de Amsterdamse Kamerkring-voorzitter Ewald Wermuth.

'Hans Helgers had als Kamerkring-voorzitter van Utrecht niet bewezen over het soort vernieuwingsdrang te beschikken dat we in de sterk gewijzigde omstandigheden nodig hadden,' verklaart Wermuth. 'Dus waarom zou hij wel een goede partijvoorzitter zijn?' Wermuth vreesde dat de verkiezingsnederlaag en de oppositierol een negatieve spiraal op gang hadden gebracht. De partij zou steeds minder in staat zijn sterke personen te interesseren voor een nieuwe voortrekkersrol, vreesde hij.

Zowel de keuze voor Helgers als de procedure voorafgaand aan zijn verkiezing brachten twee belangrijke dingen aan het licht. De partij besloot ten eerste de gewenste herstel- en vernieuwingsoperatie mede in handen te leggen van een relatief onbekende en politiek onervaren gevangenisdirecteur uit Grave, in plaats van een politiek zwaargewicht uit de nationale politiek. 'Who the hell is Helgers?' vroeg de Tilburgse burgemeester Gerrit Brokx, die de functie overigens zelf had geambieerd, zichzelf vertwijfeld af.

Helgers had zich bewezen als gevangenisdirecteur en als manager, niet als politicus die nieuwe groepen aan het CDA zou kunnen binden. Methodisch was hij sterk op controle en beheersing gericht, niet op het aanzwengelen van nieuwe thema's en op het leggen van contacten met bijvoorbeeld jongeren en academici, zoals zijn collega van de PvdA, Felix Rottenberg, deed. De één was een leeuwentemmer, de ander een jongleur. 'Ik mis mijn kne-

velketting weleens,' verzuchtte Helgers kort na zijn aantreden tegen het blad van de CDA-jongeren. Het klonk eerder dreigend dan vernieuwend.

Ten tweede demonstreerde de gang van zaken de machtspositie van Lodders binnen de partij. Zij was het die van de gekozen profielschets was afgeweken, zonder dat dit tot grote opstand binnen de partij had geleid. Het bestuur had genoegen genomen met de tijdsdruk als excuus. Dat tekende het gezag dat ze binnen de partij had, en in latere functies als voorzitter van de verkiezingsprogramcommissie, en als lid van de 'commissie van vier' zou houden.

De taak waarvoor de manager Helgers begin 1995 stond, was een gigantische. Niet alleen had de commissie-Gardeniers een zware agenda voor de interne partijvernieuwing geformuleerd. De verhoudingen tussen 'Den Haag' en het land, tussen beroeps-politici in de Kamer en vrijwilligers in de afdelingen, waren ook nog eens ernstig verstoord. De malaisestemming die de fractie uitstraalde, het gestuntel in de oppositie, ze irriteerden de honderden lokale afdelingsbestuurders die de moed niet wilden verliezen. Kon Helgers hen koest houden, en nieuwe ruzies binnen de partij voorkomen?

Een van de ontevreden lokale bestuurders was Ingrid Voncken-Janssen, voorzitster van de afdeling Nederweert in Noord-Limburg. Met haar inzet en maatschappelijke activiteiten was zij representatief voor dat deel van de achterban dat zich tijdens de beginjaren van de oppositie roerde. Bovendien was de manier waarop Helgers haar bij het partijwerk betrok, illustratief voor de wijze waarop hij het opkomend tij van kritiek beheersbaar probeerde te houden.

Voncken vormde nieuwe aanwas van het CDA. Als dochter van VVD-stemmende ouders was ze via haar werk in aanraking gekomen met de christen-democratie. Voncken was als sociaal-economisch voorlichtster verbonden aan de Limburgse land- en tuinbouwbond (LTB). Daarbij adviseerde ze boeren en tuinders op het gebied van investeringen, leningen en vergunningen.

Wat haar daarbij was opgevallen was dat de ene gemeente veel meer aandacht en betrokkenheid voor zowel de menselijke als zakelijke problemen van de boeren aan de dag legde dan de andere. Instinctief legde ze een verband met politieke verschillen tussen de gemeenten.

Nadat ze in 1986 door een bevriende wethouder was meegenomen naar een CDA-bijeenkomst, besloot ze lid te worden van die partij. De sfeer, de menselijke omgang en de betrokkenheid die ze bij haar werkgever, de landbouwbond, aantrof, zag ze terug in de partijafdeling. 'De sfeer was precies eender. Ik voelde me er meteen thuis,' zegt ze.

Nadat Voncken moeder was geworden, en het onmogelijk was gebleken haar baan op deeltijdbasis voort te zetten bij de LTB, ging ze bij een accountantskantoor in Nederweert agrariërs bedrijfskundige adviezen geven. Ook in Nederweert werd ze actief voor het CDA. Dat de afdeling bevolkt werd door veel oudere mannen die vonden dat een dertiger als Voncken eerst even een tijdje haar mond moest leren houden, stimuleerde haar alleen maar.

Ze zette door, werd gevraagd in het afdelingsbestuur, en ontplooide daarnaast ook tal van andere activiteiten. Voncken was onder andere lid van een studieclub voor agrarische vrouwen, die relevante onderwerpen als vogelpest, varkenspest, en nieuwe overheidsregelgeving besprak.

In Den Haag was het de tijd van het vertrek van Lubbers. 'Dat die wegging vonden we heel jammer,' zegt ze. 'Hij wekte bij ons veel vertrouwen, en was echt het boegbeeld van de partij.' Brinkman, diens opvolger, kreeg nooit echt de kans de nieuwe leider te worden, vond Voncken. De media, om maar iets te noemen, zaten hem te veel dwars.

Toen kwam Heerma. 'Dat vonden we vanaf het begin de verkeerde keuze. Die man straalde niks uit,' zegt Voncken. 'Hij had een soort klungeligheid waarvan we niks moesten hebben. Bij Lubbers had je tenminste het idee dat de zaak in goede handen was. Bij Heerma niet.' Met de oppositierol had dat niets te maken. 'De Hoop Scheffer bijvoorbeeld, vonden we wel meteen goed. Die had van ons dan ook meteen fractievoorzitter moeten worden.'

De irritatie bereikte een kookpunt in de aanloop naar de Statenverkiezingen van maart 1995. Nederweert, een afdeling met ongeveer 120 leden, was zeer actief geweest met het werven van kandidaten in eigen kring. Vier van de veertig CDA-kandidaten voor de Limburgse Staten kwamen uit deze omgeving, en ze trokken nog veel stemmen ook.

Tevens was de vernieuwing van de lokale politiek in volle gang. Nadat een aantal CDA-kopstukken in Nederweert te kennen had gegeven met ingang van de volgende raadsverkiezingen in 1998 te zullen stoppen, wreven de andere partijen zich al in de handen om het CDA in de pan te hakken.

Dat liet Voncken niet over haar kant gaan. Zij en haar medebestuursleden troffen in 1995 voorbereidingen voor een verandering van het verkiezingsreglement. Die moest kandidaten uit de dorpskernen rondom Nederweert een grotere kans op een raadszetel geven. Daarmee wilde het afdelingsbestuur voorkomen dat Ospel, waar Voncken zelf woonde, met een eigen lijst zou komen die het CDA zeker stemmen zou kosten.

Twee jaren van noeste juridische arbeid en politiek lobbywerk volgden, die nog weer twee jaar later tot een relatief gunstig resultaat zouden leiden. In 1998 zou het CDA zijn zetelaantal in de raad weten vast te houden.

Met ongeloof en verbijstering zagen Voncken en andere CDA'ers in Nederweert echter hoe hun partijzaak in Den Haag werd verkwanseld. Hun vechtlust en energie op provinciaal en lokaal niveau stonden in scherp contrast met het verloop van de Statencampagne.

Voncken: 'Heerma deed het bijvoorbeeld bij het lijsttrekkersdebat ontiegelijk slecht. Dat bedierf bij ons de sfeer volkomen. Veel leden bij ons die de politiek in Den Haag normaal nauwelijks volgden, was het zelfs opgevallen. Een dag na het lijsttrekkersdebat hadden we een campagneavond, en toen hebben we besloten de partijvoorzitter een brief te schrijven dat Heerma weg moest. We kregen vrij snel antwoord, van Helgers zelf. Die schreef dat we geduld en begrip moesten hebben voor Heerma's moeilijke positie. Dat moest hij natuurlijk in zijn positie wel schrijven. Dat gaf ook niet, want we hadden vooral een signaal willen afgeven.'

Dat hielp. Voncken werd uitgenodigd door Helgers deel te nemen aan een van de wekelijkse rondetafelgesprekken die hij in het Haagse Kuyperhuis met lokale bestuurders organiseerde. Enige tijd later vroeg Helgers aan Voncken om lid te worden van een werkgroep binnen de partij. Later werd ze zelfs ook nog benaderd voor het Tweede-Kamerlidmaatschap, een baan waarvan ze overigens afzag, omdat die niet op parttime-basis vervuld kon worden.

De benadering van Voncken was karakteristiek voor de manier waarop Helgers trachtte opkomende onvrede te bezweren. Hij gaf kritikasters een positie binnen het CDA, en kanaliseerde daarmee de onvrede. Gevolg was wel dat de partijvoorzitter steeds meer in de partij werd gezogen. Helgers kwam nog minder toe aan het benaderen van nieuwe groepen buiten de partij dan hij, gelet op zijn achtergrond, al geneigd was te doen.

De zwakke oppositionele prestatie van Heerma en diens fractie vormde maar een van de bronnen waaruit het protest tegen de fractie opwelde. Met het verlies van regeringsverantwoordelijkheid verdween de deksel op de pot van opgekropte frustraties die veel kaderleden over een lange reeks van jaren hadden opgebouwd over het gebrek aan inspraak binnen de partij.

Hans Huibers, oud-Kamerlid, en lid van de commissie-Rombouts die in 1997 nieuwe leden voor de Tweede-Kamerfractie rekruteerde, verklaart het anti-Haagse gevoel uit de frustraties over het verleden. 'Er bestond al heel lang ongenoegen. Maar zolang de partij succes boekte, was er geen reden om dit hardop te zeggen. Het gemor bleef beperkt tot een paar dingen, bijvoorbeeld toen Van Velzen probeerde het partijcongres af te schaffen, en het Kuyperhuis te verkopen dat eigenlijk veel te duur was. Hoe symbolisch die laatste discussie over het Kuyperhuis voor de buitenwereld en hoe weinig relevant voor de toekomst van de christendemocratie die ook leek: ze gaf de achterban het gevoel dat Den Haag de laatste traditie van de christen-democratie letterlijk aan het uitverkopen was.'

Pas toen het slecht ging met de partij en de hoofdrolspelers van het toneel verdwenen, kwam de onvrede los, bijvoorbeeld tijdens

de hoorzittingen van de commissie-Gardeniers. Huibers zegt: 'Zeer veel partijleden moesten echt stoom afblazen. De kritiek stroomde alle kanten op. Een van de taken van die commissie was geweest om die onvrede te kanaliseren.'

Daarna viel Helgers de schone taak toe hetzelfde te doen. Van de CDA-jongeren had hij bij zijn aantreden twee grote plastic luisteroren meegekregen. Volgens hen zou Helgers die oren goed bij de achterban te luisteren moeten leggen. Alleen op die manier zou hij doordrongen raken van de wensen die aan de basis leefden.

Helgers nam zijn taak heel letterlijk op. Hij trok het land in om van afdelingsvoorzitters en andere lokale CDA-bestuurders te horen wat hun klachten over Den Haag waren. Zijn aanpak betekende een hele opluchting voor de lokale bestuurders. Als ze in de jaren voor '94 naar het Kuyperhuis belden, hadden ze de voorzitter nooit aan de lijn gekregen. Als ze hem hadden geschreven, hadden ze in veel gevallen geen antwoord gekregen, of een briefje i.o. (in opdracht). Eindelijk was er weer eens een voorzitter die naar hen luisterde, en hen serieus nam.

Het effect was dat de frustraties van het lokale kader uit het verleden en de onvrede over de nieuwe oppositierol zich niet tegen het partijbestuur keerden, maar tegen de fractie in de Tweede Kamer. Hoewel ook andere partijbestuursleden zoals Lodders deel hadden uitgemaakt van het tijdperk-Van Velzen, bleven zij buiten schot. De geest was uit de fles, en keerde zich tegen het Binnenhof, niet tegen het Kuyperhuis.

Eigenlijk was dat gek. Als er iets niet het toonbeeld van vernieuwing was, maar juist een reflexie van het oude vertrouwde kader, was het juist de top van de partij.

Eerste vice-voorzitter was sinds 1992 de genoemde Tineke Lodders. Als lid van het dagelijks bestuur en deskundige op het gebied van de sociale zekerheid, was zij medeverantwoordelijk voor de veel bekritiseerde WAO-ingreep uit 1992, en andere omstreden maatregelen zoals de afschaffing van het minimumloon in het verkiezingsprogramma uit 1994. Bovendien onderhield ze intensieve contacten met mensen die het bestuurlijk verleden van het CDA representeerden, ffzoals Ruud Lubbers en Herman Wijffels, topman bij de Rabobank, dezelfde bank waarbij Lodders van-

af 1998 een officiële functie ging vervullen als lid van de raad van toezicht.

Ook de rest van het dagelijks bestuur vertegenwoordigde de traditionele bestuurlijke achterban van de christen-democratie. De tweede vice-voorzitter, Jan van Laarhoven, bekleedde die functie sinds 1994. Daarvoor was hij Kamerkring-voorzitter van Gelderland. Als directeur van het Radboudziekenhuis in Nijmegen, waar CDA-senator Jos Werner voorzitter van de raad van bestuur was, paste hij naadloos in het CDA-kader dat goed was ingevoerd in de gezondheidszorg.

Secretaris Leendert Klaassen had de functie van burgemeester van het Groningse Zuidhorn. Penningmeester Bert Vroon (sinds 1993) was als directeur verbonden aan het Slotemaker de Bruïne Instituut in Doorn, vormingscentrum voor christelijke organisaties als het CNV.

Wel kreeg het dagelijks bestuur er in 1996 enkele nieuwe gezichten bij. Karin van Nieuwenhuizen, docente in het middelbaar beroepsonderwijs, werd als lid van de commissie-Gardeniers en oud-vice-voorzitter van het CDJA geacht een nieuw, kritisch geluid binnen te brengen. Hetzelfde gold voor Henk Tiesinga, akkerbouwer en dijkgraaf. Het bleef echter bij deze twee.

Naast het dagelijks bestuur kent het CDA het partijbestuur waarin, behalve de DB-leden, de regionale 'partijbaronnen' vertegenwoordigd zijn. Ook dit lichaam was geen wonder van vernieuwing. Bestuurders uit de collectieve en semi-collectieve sector domineerden het gezelschap. Het partijbestuur kende bijvoorbeeld een groot aantal burgemeesters, zoals de Gelderse voorzitter Burgering (burgemeester van Tolkamer), de Utrechtse voorman Janssen (Bunnik), en de Overijsselse voorzitter Kobes (Zwartsluis). Twee van de weinige partijbestuursleden die in de particuliere sector hun brood verdienden, waren de Amsterdamse duo-voorzitter Schoep, directeur van een advies- en communicatiebureau, en de Zeeuwse voorzitter en galeriehoudster Geluk.

Op zichzelf was deze situatie niet uniek. Ook de besturen van andere partijen kennen een oververtegenwoordiging van de publieke sector. Maar bij het CDA kreeg dit gezelschap tijdens de oppositie de hoofdrol in de partijdiscussies, doordat tegenwicht van

buiten ontbrak. De Tweede-Kamerfractie kon de rol van tegenhanger niet spelen, omdat ze de verantwoordelijkheid van alles wat mis was tijdens de oppositieperiode kreeg toebedeeld. Ministers en staatssecretarissen, anders een belangrijke brug tussen partij en buitenwereld, waren er niet meer.

De eenzijdigheid van het CDA-bestuur en het dominante bestuurlijke denken bepaalden sterk het niveau van de partij-discussies na 1994. De koestering van 'eenheid en loyaliteit' zoals Gardeniers de CDA-mentaliteit had genoemd, bleef de partijpsychologie beheersen.

Dat merkte de Amsterdamse partijbestuurder Wermuth onder meer bij de behandeling door het CDA-bestuur van het rapport-Gardeniers in de zomer van 1994. 'De bespreking daarvan was werkelijk beneden alle peil. Zodra we belangrijke begrippen uit dat rapport, zoals het sociaal gezicht, gingen analyseren, en de kern van ons probleem wilden benaderen, werd er gewaarschuwd dat we moesten oppassen geen nieuwe verdeeldheid te zaaien. Het sociaal gezicht waarvan het rapport repte, werd daarmee een warme deken waaronder alle verschillen werden bedekt.

Tekenend was dat op de agenda van dezelfde vergadering de verkiezing van een nieuwe partijvoorzitter stond. We gingen verder met de toekomst, heette het, terwijl we het verleden niet goed onder ogen hadden durven zien. We hadden een crisis meegemaakt, maar aan een rouwproces en de verwerking kwamen we niet toe. Een eenvoudige psychologische waarheid leert dan dat je jezelf vroeger of later tegenkomt.'

De Brabantse CDA-bestuurder Thuis kruiste in het partijbestuur vaak de degens met grootstedeling Wermuth. Toch erkent ook hij de angst om elkaar verbaal te lijf te gaan, en de betekenis van begrippen als sociaal gezicht binnenste buiten te keren. 'Ik zag na 1994 geen discussiecultuur ontstaan, zoals de PvdA die bijvoorbeeld heeft. Debat bleven we associëen met verdeeldheid en zelfbeschadiging.'

De neiging bleef groot, aldus Thuis, om rapporten te schrijven waarin zo veel mogelijk stromingen zich konden herkennen. De eenheid werd gegarandeerd of zelfs afgedwongen door een lid van de partij-elite de commissie te laten voorzitten die het rapport

zou afscheiden: Gardeniers in 1994 bij de analyse van de verkiezingsnederlaag, EG-commissaris Andriessen in 1995 bij het rapport van het Strategisch Beraad en vice-voorzitter Lodders in 1997 bij de verkiezingsprogram-commissie. Thuis: 'Ook na 1994 bleef de behoefte groot om ontstane meningsverschillen onschadelijk te maken door ze via commissies, instituten en vooraanstaande partijleden te kanaliseren en daarmee te neutraliseren.'

Thuis noemt zichzelf een voorbeeld van die a-politieke sfeer. 'Voor 1994 domineerden Lubbers en Van Velzen de discussie in het partijbestuur. Er was maar een enkeling die het niveau en de durf had om daartegen in te gaan, zoals Wermuth uit Amsterdam. Wat viel er nou van Wim Thuis uit Brabant te verwachten? Ik onderging de vergaderingen meer, dan dat ik er actief aan deelnam. Ik had mijn eigen zaken van tevoren al geregeld met de partijvoorzitter of de fractievoorzitter.'

Een levendige discussie-cultuur bleef na 1994 uit, erkent ook Hans Helgers. 'Het gemiddelde lid van het CDA wijkt nu eenmaal af van die van de PvdA of de VVD,' zegt hij. 'Wij kunnen een, naar ons gevoel, buitengewoon geanimeerde discussie hebben gehad, terwijl de buitenstaander zegt: wanneer komt de discussie? Bij ons gelden totaal andere politieke codes en omgangsvormen.'

Nee, eventuele veranderingen van de partijcultuur moesten niet uit de traditionele partijkaders komen, maar van elders. Een veel belangrijker bron van vernieuwingsdrift vormden de 'oudere jongeren', een groep van dertigers en veertigers die in de jaren tachtig onder meer actief was geweest in het CDJA, de jongerenvereniging van de partij.

Deze groep had in de jaren tachtig met stijgende ergernis gezien hoe onder Brinkman het roer langzaam naar rechts ging, en hoe Van Velzen zijn kaartenbakken vulde met carrièristen, mensen die op z'n zachtst gezegd weinig wortels hadden in de partij. De jongeren hadden daarvoor de term 'christen-technocratie' bedacht. Ze hadden ingebroken in de partijcomputer, op zoek naar CV's van mensen die van Velzen in partijwerkgroepen en dito commissies had gestopt. Waren die mensen eigenlijk wel lid van het CDA en zo ja, hoe lang dan?

Wie nauwelijks op enige partijgeschiedenis kon bogen, was op een zwarte lijst van het CDJA terechtgekomen, die de jongeren hadden overhandigd aan het partijbestuur. Niet dat zij daarmee eeuwige dankbaarheid hadden geoogst. Integendeel, de CDJA'ers hadden zich er de woede van Van Velzen cum suis mee op de hals gehaald.

De verkiezingsnederlaag alsmede de analyse van de commissie-Gardeniers bevestigde echter de inmiddels oud-CDJA'ers in hun gelijk. Dat was geen toeval. Een aantal prominente oud-leden van de politieke jongerenvereniging zoals oud-vice-voorzitster Karin van Nieuwenhuizen hadden zelf op uitdrukkelijk verzoek van Lodders in die commissie-Gardeniers plaatsgenomen.

De grote vraag na augustus 1994 was echter: wat nu? Weliswaar beschouwden de jongeren zowel Heerma als Helgers als bondgenoten, Heerma vanwege zijn sociale koers, en Helgers vanwege zijn pogingen in het partijbestuur en werkgroepen om ruimte te scheppen voor een nieuwe generatie. Maar ze maakten zich ook zorgen.

Ze zagen hoe de presentatie van Heerma haperde, hoe de kritiek in de fractie en in de partijgelederen op zijn functioneren snel toenam. Ze realiseerden zich ook dat het vernieuwingsstreven niet in handen gelegd kon worden van één man. Ze moesten zelf laten zien dat het anders kon: dat er een andere generatie klaarstond om de christen-democratie een nieuw gezicht te geven en dat er een andere cultuur voorhanden was van politiek bedrijven, zelfs binnen de 'bestuurderssociëteit CDA', zoals Helgers de eigen partij aanduidde.

Na een gezellig samenzijn te Groningen van de oud-CDJA-voorman Ad Koppejan en zijn vrouw Annemiek met oude bekenden René Paas en Ruth Peetoom, besloten de vier een belcampagne op touw te zetten en oude netwerken te activeren. Immers, op diverse plaatsen in het land waren los van elkaar discussiegroepjes ontstaan van jonge christen-democraten die ook met de 'wat nu-vraag' worstelden. Partijdenker Ab Klink (medewerker van oud-minister Hirsch Ballin en erkend partij-ideoloog), Hans Huibers (na zijn afscheid van de Kamer werkzaam bij de Huisvuilcentrale in Alkmaar), en mensen als Paas (CDA-fractievoorzitter en

later wethouder in de Groningse gemeenteraad) en Koppejan zelf (hoofd communicatie van het Amsterdamse havenbedrijf), sloten zich aaneen onder de naam 'Confrontatie met de Toekomst'. Het was een term van de Amsterdamse partijbestuurder en communicatiedeskundige Alex Schoep.

'Confrontatie was allesbehalve een CDA-term,' aldus Koppejan. 'Onze partij stond in de regeerperiode immers bekend om het zoeken naar harmonie? In de oppositie wilden we daarmee breken. We wilden het verleden achter ons laten, en gevestigde taboes doorbreken met ons pleidooi voor directe vormen van democratie zoals het referendum.'

Een losse structuur ontstond zonder voorzitter, secretaris of penningmeester, een bestuurlijke trits waarvoor de initiatiefnemers allergisch waren. 'Confrontatie met de toekomst' nam typisch moderne vormen aan, waarbij het contact niet via traditionele partijavonden verliep, maar met moderne communicatiemiddelen gestalte kreeg: telefoon, fax en e-mail.

In het voorjaar van 1996 voelde de groep zich sterk genoeg om naar buiten te treden. Ze had partijvoorzitter Helgers een paar duizend gulden gevraagd om ergens een zaal te kunnen huren, maar hem tevens verzocht om afstand te houden. 'Het moest geen dag worden waar hotemetoten het woord zouden voeren,' aldus Koppejan. Helgers honoreerde zijn verzoek.

Op een zaterdagmorgen, begin februari 1996, dromden zo'n driehonderd jongeren samen in een zaal van de Nijmeegse katholieke universiteit. Grotendeels onopgemerkt door de pers discussieerden zij over milieu-stellingen als 'Mogen alle Chinezen auto's kopen?', waarover aan het eind van de dag elektronisch gestemd kon worden. Kritische noten werden gekraakt over de persoonlijkheidscultus in de politiek, waarvan ook gevierde CDA-leiders uit het verleden ('Laat Lubbers zijn karwei afmaken') onderdeel waren geweest.

De dag werd een daverend succes. De sfeer in Nijmegen stond haaks op de malaisestemming in de partij. De beweging bewees een massa jongeren op de been te kunnen brengen die geïnteresseerd waren in het CDA als politieke partij, en niet als bestuurlijke vacaturebank. Ook maakte 'Confrontatie met de Toekomst' een

andere politieke cultuur zichtbaar, die aansloot op het nieuwe communicatie- en informatietijdperk.

Maar ook op de langere termijn hadden die dag, en de bijeenkomsten die daarna nog volgden, betekenis. Ze sloegen de zittende Kamerleden het argument uit handen dat er geen generatie was om hen op te volgen. Helgers maakte dankbaar gebruik van de Confrontatie-beweging om leden ervan via partijwerkgroepen te integreren in de partij. Ton Rombouts, burgemeester van Den Bosch en de latere *recruiter* voor de nieuwe Tweede-Kamerfractie, gaf zijn ogen goed de kost op de bijeenkomsten. Een van de initiatiefnemers, Hans Huibers, was lid van de commissie-Rombouts.

Maar dat was allemaal nog niet eens het belangrijkste. De Confrontatie-beweging bood ook een belangrijke variatie op de eenzijdige achtergrond van het partijkader van het CDA. In het dagelijks bestuur zat niemand uit de Randstad. In het partijbestuur waren het vooral de regionale afdelingen uit Brabant, Limburg en de noordelijke provincies die gewicht in de schaal legden.

De partij dreigde daarmee weg te glijden in een antimodernistisch getint sentiment, en te versmallen tot plattelandspartij. Helgers collega van de Vlaamse CVP, Johan Van Hecke, waarschuwde begin 1996: 'Als we niet oppassen vergroeit de CVP net als het CDA tot een partij van het platteland. We halen daar als partij monsterscores, maar moeten in de steden knokken om twintig procent van de stemmen te halen.'[3]

De Confrontatie-groep had het voordeel dat ze veel mensen uit grote steden mobiliseerde. Bovendien had een flink aantal van hen een werkkring in de technologische, milieu-, of organisatieadviessfeer. Wilde de partij weer aantrekkelijk worden voor toekomstige generaties, dan moest het kader voeling krijgen en houden met deze terreinen.

De 'Confrontatie met de Toekomst' mocht dan van wezenlijk belang zijn voor het politieke debat in de partij, ze had ook duidelijke beperkingen. Door de losse organisatie was de beweging niet in staat een kritische massa op de been te brengen tijdens bijvoorbeeld partijraden van het CDA. Initiatiefnemers als Huibers mochten grappig/kritische politieke cafés organiseren, maar daar bleef

het bij. De beweging zweefde daardoor tussen protest en aanpassing.

'Onze losse opzet had als voordeel dat de beweging ongrijpbaar was,' verklaart Huibers. 'Daardoor konden we putten uit zo'n uitgebreid en los netwerk dat de buitenwereld niet precies kon nagaan wie allemaal door ons werd ingeschakeld. Dat maakte ons een moeilijk grijpbare tegenstander. Een nadeel was dat de beweging wat krachteloos bleef. We hadden geen formele positie in de partijstructuur, zoals het Vrouwenberaad of het CDJA.'

Verder kon door de nieuwe oppositierol de Confrontatie-beweging geen machtspolitieke factor binnen de partij worden die het CDJA soms was geweest in het tijdperk-Lubbers. Toen hadden de jongeren gebruik kunnen maken van spanningen tussen CDA-ministers, CDA-fractie en CDA-bestuur. Koppejan cum suis hadden voor 1994 bijvoorbeeld fractieleider Bert de Vries opgestookt tegen Jan de Koning, die als minister van Sociale Zaken het minimumjeugdloon wilde verlagen. Lubbers had het CDJA bij zich op het Torentje uitgenodigd om op de jongeren gedachten uit te proberen over aanpassingen van het asielbeleid.

In de oppositie was het uit met die pret. De jongeren verloren hun rol van kritische luis in de pels van de machthebbers. Ze werden teruggeworpen op zichzelf. Daarbij liepen ze vast op de repressieve tolerantie van de partijtop. 'In tegenstelling tot vroeger werden de CDJA-resoluties nu weleens van een positief preadvies voorzien door het partijbestuur,' zegt ex-CDJA'er en dagelijks bestuurslid Karin van Nieuwenhuizen. 'Dat leek aardig, maar had het nadeel dat er nog steeds niet werd gediscussieerd. Een lekker rellerige discussie in de tijd dat kritische CDJA-voorstellen afgewezen werden door het bestuur, was er niet meer bij. Iedereen was het toch weer met elkaar eens.'

Discussie was er wel, maar die werd zoveel mogelijk buiten het bereik van de pers gehouden. Vrijdagmiddag mochten partijraadsleden het met elkaar prettig oneens zijn over de vraag of er meer politie moest komen op het platteland. Maar op zaterdag, zodra de cameralieden van de journaals en de televisieprogramma's *Netwerk* en *Nova* binnenrukten, moest de partij weer eenheid uitstralen. Ook de Confrontatie-groep wist daar geen verandering in te brengen.

Verder ontbeerde de beweging een samenhangend politiek program. Wie goed zijn oor te luisteren legde, kon basisnoties als sociale rechtvaardigheid, rentmeesterschap en het streven naar directere vormen van democratie tegenkomen. Maar in de praktijk was het belangrijker dat er weer gediscussieerd werd, dan de vraag op welk politiek programma men zich kon verenigen. Suggesties van partijbestuurders als Wermuth om een eigen politiek pamflet op te stellen, vonden geen weerklank.

Karakteristiek was de bijdrage van de Confrontatie-beweging aan de discussie over het verkiezingsprogramma. Daarover werd een kettingbrief rondgestuurd, waarop leden hun eigen wensen konden schrijven. Het rondschrijven zat vol voorstellen die niet in het uiteindelijke programma zouden terechtkomen, zoals het verplicht behalen van een EHBO-diploma voor iedereen, een basisinkomen, en een beperking van de hypotheekrente-aftrek. 'We wilden vooral de discussie verrijken met een aantal frisse ideeën,' zo verwoordde initiatiefnemer Paas de beperkte ambitie.[4]

Ten slotte viel een grote loyaliteit aan het gezag op. De meeste leden van de Confrontatie-beweging durfden de partij-elite niet in de broek of in de rok te bijten. Ze hadden grote waardering voor leden van de partij zoals Heerma, Helgers en Lodders. Met name Lodders werd op een voetstuk geplaatst, zelfs door zichzelf kritisch noemende jongeren als Koppejan. 'Ik wilde graag in mensen als Tineke Lodders geloven,' zegt hij, 'ze kon de dingen precies zo formuleren als ikzelf graag zou willen. Daardoor ging ik haar vanzelf als lichtend voorbeeld zien.'

Hoewel de initiatiefgroep die de Confrontatie was begonnen, elk jaar bijeenkwam om haar eigen bestaan ter discussie te stellen, besloot ze augustus 1998 weer door te gaan, 'bij gebrek aan voldoende directheid, durf, en openheid binnen de partij-cultuur', aldus Koppejan. 'Een paar jaar oppositie leidt niet automatisch tot goede christen-democraten. De herbezinning was in 1998 niet klaar. Er waren nog steeds te veel partijgenoten die uitsluitend gericht waren op een snelle terugkeer naar de macht.'

Naast het partijkader en de CDA-jongeren was er nog een derde bron waaruit de partij oppositionele inspiratie kon putten: het

Wetenschappelijk Instituut (WI). In de jaren voor 1994 hadden de ideologen van de partij die zich hier ophielden, een enigszins afstandelijke rol gespeeld. Partijvoorzitter Van Velzen had niet zo'n behoefte gehad aan zware ideologische verhalen. Na diens vertrek in januari 1994 en zeker na augustus 1994, ging het WI echter proberen de christen-democratie oppositionele scherpte te geven.

'Voor het wetenschappelijk instituut zijn de oppositiejaren eerder een kans dan een frustratie geweest,' schreef directeur Jos Van Gennip in de zomer van 1998 in een nabeschouwing op de oppositie tussen 1994 en 1998 in het WI-blad *Christen-Democratische Verkenningen*.[5]

Hij en zijn medewerkers, zoals het latere Kamerlid Jan Peter Balkenende, werden serieus genomen door de top van de partij. Als lid van het politiek afstemmingsoverleg kwam Van Gennip in het hart van de politieke besluitvorming terecht. Daarbij rees overigens wel de vraag of zijn Wetenschappelijk Instituut niet eerder ván het CDA was geworden dan vóór het CDA, een onderscheid waarop het WI eerder nogal precies was geweest.

Het was opvallend hoe snel het WI de kansen maar ook de dilemma's van het CDA in de oppositie onder woorden wist te brengen. Al in het decembernummer 1994 van *Christen-democratische Verkenningen* noemde Van Gennip de thema's waarop zijn partij in de oppositie zou moeten hameren. Onder de kop 'De woestijn in' noemde hij de paarse aantasting van de positie van levensbeschouwelijke instellingen, de inbreuk op de zondagsrust, en de verdere liberalisering van de euthanasie als thema's waarop de christen-democratie haar pijlen zou moeten richten.

Maar Van Gennip waarschuwde ook tegen de illusie alsof er augustus 1994, met de komst van paars, ineens een breuklijn zou zijn ontstaan: alsof er plotseling 'achter elke boom een kerkvervolger' te vinden zou zijn. Daarvoor toonde het beleid van de nieuwe regering te veel continuïteit. 'Oppositie voeren betekent in zo'n situatie zich niet scherp kunnen afzetten, maar de onderlinge tegenstellingen wel bloot leggen [...]. Maar dat is tactiek, onvermijdelijke tactiek.' Wilde het CDA echt geloofwaardig kunnen opereren, dan was een christen-democratisch antwoord op een hoger niveau nodig.[6]

Hoe moeilijk dat echter was, bewees een artikel in dezelfde bundel van de eerder genoemde Balkenende. Die betitelde het beleid van paars als 'neoliberaal' en suggereerde daarmee precies die breuklijn, die Van Gennip juist had ontkend. De marktwerking die het paarse kabinet in de sociale zekerheid wilde introduceren, het terugdringen van de rol van sociale partners door diezelfde markt en ook de politiek, het verruimen van de winkeltijden en het ter discussie stellen van de algemeen verbindend verklaring van CAO's, brachten Balkenende tot die stelling.

Maar was het paarse kabinet nu werkelijk neoliberaal, of vooral een voortzetting van het oude CDA-beleid? Het laatste, beweerde premier Lubbers, sedert 1995 nota bene voorzitter van het WI. Op Prinsjesdag 1997 – paars was toen al drie jaar aan de macht – schreef hij in een opinie-stuk voor de *International Herald Tribune*: 'De huidige premier, Wim Kok, is een sociaal-democraat en voormalig vakbondsleider. Toch zet hij, in een coalitie met conservatieven, het beleid voort van de eerdere christen-democratische regering.'[7]

De visie van Lubbers, maar ook andere commentaren van oudbewindslieden, maakten het uiterst moeilijk voor het CDA een ideologisch offensief tegen het kabinet te openen. Toch zouden Van Gennip en de zijnen pogingen blijven doen het ideologisch vuurtje tegen paars op te stoken. De geschiedenis van het christelijk-politiek denken speelde daarbij een belangrijke rol. Met name de beroemde antithese die Abraham Kuyper in de negentiende eeuw in vervoering had gebracht, oefende sterke aantrekkingskracht uit.

Voorbeeld daarvan was een lezing die Van Gennip op 22 oktober 1996 hield voor de Haagse CDA-afdeling. 'Ik kom terug op drie vragen van de negentiende eeuw: de antithese, de sociale kwestie en de emancipatie,' zei Van Gennip. 'Mits herijkt zijn die nog steeds actueel.'

De antithese betekende volgens Van Gennip dat het CDA de politiek weer moest relateren aan de cultuur en niet aan de economie, zoals de partij de laatste decennia was gaan doen. Christen-democraten zouden zich niet moeten concentreren op de groei van economie en welvaart, met de daarbij behorende tendens tot zelfver-

werkelijking van het individu. Ze zouden zich moeten verzetten tegen de schade die deze individualisering toebrengt aan de samenleving, in de vorm van steeds sterker materialisme en consumptiedrang.

Met de sociale kwestie en de emancipatie duidde Van Gennip twee groepen aan: de armen in het Westen en de ontwikkelingslanden, maar ook de 'nieuwe armen'. Met deze laatste groep doelde hij op 'al diegenen die niet aan het beeld van de zelfredzaamheid van de liberale cultuur beantwoorden: alleenstaande ouderen, kleine zelfstandigen die niet tegen de economische schaalvergroting op kunnen, alleenstaande vrouwen met kleine kinderen, die door paars gedwongen worden te gaan werken'.

Ook Van Gennips medewerker Theo Brinkel hanteerde het kuyperiaanse schema in een ingezonden brief in *NRC Handelsblad*. Hij verwees naar de strijd die Kuyper, Schaepman en De Savornin Lohman samen met maatschappelijke organisaties hadden gevoerd tegen de kapitalistische uitbuiting en liberale cultuur-opvattingen. 'In de vorige eeuw waren het vooral vakbonden, woningbouwverenigingen, boerenorganisaties en het bijzonder onderwijs. Nu gaat het daarnaast om nieuwe sociale bewegingen zoals mensenrechten-organisaties, of milieubewegingen, en om de herwaardering van instituties die waarden overdragen, zoals met name de kerken en levensbeschouwelijke instellingen.'[8]

Ook andere schrijvers uit kringen van het Wetenschappelijk Instituut probeerden het schema van de antithese en emancipatie een laat twintigste-eeuwse invulling te geven. Een opvallende bijdrage hieraan leverde Jan-Willem Wits, perschef van de Rooms-Katholieke Kerk en verbonden aan de redactie van het blad van het WI. In een evaluatienummer van het blad over de verkiezingsnederlaag van mei 1998 beklaagde hij zich over het feit dat de CDA-campagne een '*sense of urgency*' had gemist. 'Waarom geen billboards met vereenzaamde bejaarden, menselijke klonen in reageerbuisjes, spuitende junks in de tram en verpauperde wijken, in combinatie met een kreet als "paars is fantastisch!",' schreef Wits. 'Misschien is het overdreven om paars als een nachtmerrie te typeren, maar mensen een geheel onverstoorde nachtrust bieden, is ook wat overdreven.'[9]

Gelet op de geschiedenis van de christen-democratie, lag het verlangen naar de profetenmantel van Kuyper voor de hand. Zijn antithese kon functioneren als een bron van strijdkreten tegen het kabinet als 'Uw economische orde is de onze niet', zoals Balkenende het in variatie op een bekende Amsterdamse krakersleuze formuleerde. Bovendien raakte de gedachtegang van de WI-medewerkers een onderstroom van maatschappelijke onvrede die ook door niet-CDA'ers zoals de publicisten Pim Fortuyn en Dorien Pessers werd verwoord. Ook zij hadden bedenkingen tegen de doorgeschoten commercialisering en marktwerking in de samenleving en de cultuur.

Maar wat zijn strijdkreten zonder troepen? Fortuyn en Pessers waren intellectuelen, geen voorlieden van maatschappelijke groeperingen. Zolang er geen maatschappelijke actie op gang kwam tegen de door Van Gennip gesignaleerde verschijnselen, bleven zijn cultuur-analyses in de lucht hangen. En toen in 1997 die maatschappelijke actie in de vorm van de kerkelijke handtekeningenactie tegen de 24-uurseconomie wel op gang kwam, hield het CDA daar juist afstand van, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

Er was nog een probleem met de antithese. Ze veronderstelde een homogeen paars blok dat eensgezind bezig was het leven van yuppies te veraangenamen met nieuwe medische technieken, en consumentisme aan te wakkeren door de winkels op zondag te openen. Dat viel nogal mee. Ook binnen de links-liberale coalitie waren genoeg geluiden te horen die op het tegendeel wezen.

Eerder zijn de zorgen van PvdA-Kamerlid Oudkerk al genoemd over de ongewenste effecten van de voortschrijdende medische technologie. En het was een van de coalitiepartijen, alweer de PvdA, die in naam van een 'stukje relativering van de stressmaatschappij', zoals het Kamerlid Van Zuijlen het uitdrukte, het aantal koopzondagen beperkte tot eens per maand, dit zeer tegen de zin van minister Wijers. Daarmee kwam het totaal aantal koopzondagen per jaar op twaalf, vier meer dan het derde kabinet-Lubbers al had toegestaan. Dit bracht Wijers tot het ironische commentaar dat het 'bij het CDA blijkt te gaan over de vraag of de

winkels twaalf of acht zondagen per jaar open mogen zijn'.[10]

De antithese bleef een abstractie, een vorm van ideologische overkill, die voor gewone partijleden slecht te behappen was, maar ook voor het politieke handwerk moeilijk hanteerbaar bleek. Ze veronderstelde de heldere levensbeschouwelijke scheidslijnen zoals die voor de oorlog tussen de christelijke coalities van ARP, RKSP en CHU enerzijds en vrijzinnige liberalen anderzijds hadden bestaan. Maar na de oorlog was dat onderscheid definitief verdwenen. 'Kabinetten van gemengde samenstelling,' zoals PvdA-voorman Willem Drees de naoorlogse coalities had getypeerd, hadden hun intrede gedaan: van christelijke én niet-christelijke signatuur. De levensbeschouwelijke scheidslijnen tussen die twee groepen waren vervaagd.

De Leidse politicoloog Bart Tromp wees daar nog eens op tijdens een lezing voor het Verband van Katholieke Maatschappelijke Organisaties in november 1995. Hij illustreerde de onbruikbaarheid van de antithese met een anekdote uit de verkiezingscampagne van 1977.

Tromp vertelde hoe hij voor een gehoor van leerlingen van een Lagere Technische School in debat was gegaan met een niet nader aangeduide 'CDA-coryfee'. Nadat deze politicus 'gedragen het woord had gevoerd over de politieke aspecten van het abortusvraagstuk en van het standpunt van zijn partij in dezen', volstond Tromp met de conclusie: 'Nou jongens, jullie hebben het gehoord. Volgens het CDA is abortus moord, tenzij je vijf dagen van tevoren de dokter om bedenktijd hebt gevraagd.' Ook hier leidde de antithese tot ongeloofwaardigheid, omdat het CDA wel akkoord ging met de bedenktijd waaraan Tromp refereerde.[11]

De pogingen van het WI het leerstuk van de negentiende-eeuwse antirevolutionairen nieuw leven in te blazen, waren niet de enige bijdrage van het instituut aan het ideologisch debat binnen de partij. Nog voor de verkiezingsnederlaag van mei 1994 had Van Gennip een uitnodiging aan prominente partijleden doen uitgaan om te debatteren over de koers van de christen-democratie op de middellange termijn. De oproep resulteerde even later in de vorming van het zogeheten 'Strategisch Beraad', een denktank van

prominente partijleden onder leiding van oud-Euro-commissaris Frans Andriessen. Zijn rapport demonstreerde opnieuw de weerbarstige relatie tussen de ideologische beginselen van het CDA en de politieke praktijk van de oppositie.

Het was een opmerkelijk gezelschap dat onder leiding van Andriessen elke zaterdag in 1995 in het Kuyperhuis ging vergaderen. Uitgerekend coryfeeën die deel hadden uitgemaakt van het vermaledijde bestuurlijk verleden van de partij, waren gevraagd een nieuwe politieke boodschap te formuleren. Behalve Andriessen maakte ook oud-premier Lubbers deel uit van het gezelschap.

Daarnaast zaten er enkele mensen in de commissie die betrokken waren bij het controversiële verkiezingsprogramma uit 1994 zoals Van Gennip en Wijffels. Ook andere partijtijgers zoals topambtenaar Hans Borstlap van Sociale Zaken en WI-medewerker Balkenende, waren van de partij.

Met name de positie van Wijffels was interessant. Hij was niet alleen een vooraanstaand, zij het enigszins overschat partij-ideoloog van het CDA. Wijffels was ook topman van de RABO-bank. Deze financiële instelling was zich steeds meer gaan bewegen op de verzekeringsmarkt. Commerciële verzekeringen vulden het gat dat de bezuinigingen op de WAO, Ziektewet en later ook de Nabestaandenwet door het derde kabinet-Lubbers en het eerste kabinet-Kok achterlieten. Zeker na het voornemen tot een fusie met verzekeringsgigant Achmea had de RABO-topman een gevestigd belang bij een zekere ruimte voor de markt in de sociale zekerheid.

In ongeveer dezelfde tijd dat het Strategisch Beraad zich het hoofd brak over de toekomst van de sociale zekerheid, schreef Wijffels een belangwekkend stuk voor de Koninklijke Vereniging van Staathuishoudkunde. Onder de kop 'Inkomensverdeling door activiteit' bepleitte hij het 'opnieuw uitvinden van de verzorgingsstaat', waarbij het sociale zekerheidsstelsel eerder mensen moest motiveren een baan te zoeken dan een uitkering moest bieden. Het stelsel zou zo moeten worden ingericht dat iedereen die dat kon, ook daadwerkelijk aan het werk zou gaan.

Wijffels wees erop dat de arbeidsdeelname in landen als Nederland nog steeds beduidend lager lag dan in bijvoorbeeld de Ver-

enigde Staten. Om dat te veranderen zouden allerlei zekerheden en heilige huisjes uit de sociale zekerheid, zoals het bestaan van het wettelijk minimumloon, de algemeen verbindend verklaring van CAO's, en het ontslagrecht op de helling moeten.[12]

Deze tekst riep niet alleen herinneringen op aan de 'werk, werk en nog eens werk'-retoriek van het verkiezingsprogramma uit 1994. Ze vertoonde ook opmerkelijke overeenkomsten met hoofdstuk vijf van het rapport *Nieuwe Wegen, Vaste Waarden* dat het Strategisch Beraad even later uitbracht.

Dit deel, dat al snel de meeste aandacht zou trekken, stond bol van termen als dynamiek en vernieuwing. Het bepleitte afschaffing van het minimumloon, en een selectieve toepassing van de Algemeen Verbindend Verklaring van CAO's. Iedereen die zou kunnen werken, zou moeten werken, aldus het rapport.

Wie was er nu neoliberaal: het paarse kabinet dat het minimumloon alsmede de Algemeen Verbindend Verklaring uiteindelijk intact zou laten (overigens in afwijking van delen van het paarse regeerakkoord)? Of het Strategisch Beraad?

Het waren hoogst opmerkelijke voorstellen, met name omdat het verkiezingsprogramma van twee jaar eerder met soortgelijke suggesties juist controversieel was geworden. Degenen die hadden gehoopt dat het strategisch rapport zou kunnen functioneren als relativering van het liberale verkiezingsprogramma uit 1994, kwamen bedrogen uit.

Voorspelbaar genoeg oogstte het stuk van het Strategisch Beraad aanvankelijk vooral waardering in liberale kring. VVD-leider Frits Bolkestein constateerde een toenadering van het CDA tot zijn partij. 'Snurkend D66-lid', en VNO-voorman Alexander Rinnooy Kan prees het rapport als een van de belangrijkste politieke pamfletten van die tijd. Omgekeerd brandmerkte PvdA-kopstuk en oud-FNV-voorman Ruud Vreeman het als een 'hard rechts stuk'.

De gebeurtenis wees op een dilemma voor de christen-democratie in de oppositie. De neiging van de partij was groot zich vast te klampen aan oude vertrouwde denkers die over grote maatschappelijke status beschikten, zoals Wijffels. Zij hadden geen last van de malaise-sfeer die om het CDA zelf hing. Daarmee groeide echter de kans dat men stuitte op gevestigde belangen, die weinig

ruimte lieten voor een frank en vrij oppositioneel geluid.

Het zou enkele jaren kosten voordat CDA-voorlieden zouden ontdekken dat oppositie voeren juist moest leiden tot een pijnlijk afscheid van oude zekerheden. Om los te komen van paars, moest het CDA los komen van zijn eigen verleden. Pas in 1997 en 1998 durfde CDA-leider De Hoop Scheffer wat dat betreft substantiële conclusies te trekken. Zijn voorstel om de bezuinigingen op de Ziektewet en, later, ook op de WAO terug te draaien, stonden niet alleen haaks op het verleden van de eigen fractie. Ze waren ook strijdig met de commerciële belangen van verzekeraars uit de partij-elite.

Het voorstel van het Strategisch Beraad om het minimumloon te vervangen door een ander systeem, ontmoette al snel verzet bij de achterban. Hoewel fractieleider Heerma zijn steun aan het voorstel had gegeven, was het financieel-specialist Gerrit de Jong van de CDA-fractie die leiding gaf aan dat verzet.

Nadat hij eerst in de Tweede Kamer openlijk afstand had genomen van het voorstel van het Strategisch Beraad, deed hij hetzelfde op een bijeenkomst van het Wetenschappelijk Instituut, mei 1996. Daar herinnerden hij en andere aanwezigen zoals de senatoren Hannie van Leeuwen en Jos Werner, aan het grote tumult dat soortgelijke voorstellen twee jaar eerder hadden veroorzaakt. Even later volgde een meerderheid van de partijraad, die het minimumloon weer in ere herstelde.

Ondanks de strubbelingen over de sociaal-economische paragraaf had het rapport *Nieuwe Wegen, Vaste Waarden* grote betekenis voor de ideologische heroriëntatie van het CDA. Het bevatte belangrijke concretiseringen van het 'sociale gezicht', dat het rapport-Gardeniers een jaar eerder had bepleit maar dat daarna vrijblijvend van invulling was gebleven.

De overheid stond centraal in het stuk van het Strategisch Beraad. Deze moest de gemeenschap en saamhorigheid versterken, die door individualisering en marktwerking verloren dreigden te gaan.

Het beraad onderscheidde drie taken voor de overheid. Ten eer-

ste de klassieke, waar het ging om het bieden van veiligheid aan de burgers. Vergroting van de geloofwaardigheid van de wet- en regelgeving was daarvoor van groot belang. Dit vertaalde zich onder meer in een pleidooi tegen het gedogen van drugsgebruik en van het verblijf van illegaal in Nederland verblijvende vreemdelingen.

Maar het Beraad wees erop dat gevoelens van onveiligheid ook samenhingen met een gevoel van onthechting en anonimisering bij burgers, bijvoorbeeld door steeds groter wordende scholen en instellingen voor gezondheidszorg. Om de 'menselijke maat' in die publieke voorzieningen terug te krijgen, wilde het beraad breken met de heersende trend van schaalvergroting. 'Grootschaligheid en rationele planning drukten de menselijke maat en persoonlijke inzet maar al te snel weg,' aldus de auteurs van het rapport.[13]

De tweede overheidstaak was het bieden van bestaanszekerheid, zowel in sociaal-economisch opzicht als in milieu-opzicht. Hoewel het beraad, zoals gezegd, af wilde van traditionele instrumenten als het minimumloon, pleitte het wel voor andere garanties van het bestaansminimum. Mensen mochten best onder het minimumloon werken, maar ze moesten het verschil tussen hun salaris en het minimumloon in de vorm van een toeslag van de overheid terugkrijgen. Wat betreft de milieu-politiek adviseerde het beraad een verschuiving van belastingen op arbeid naar die op milieuvervuilende producten.

De derde overheidstaak was het inspireren en begeleiden van burgerinitiatieven en allerlei andere maatschappelijke verbanden. Zo bepleitte het beraad onder meer een actief gezinsbeleid door de overheid. 'De betekenis van familie en gezin voor de opvoeding van komende generaties is groot. Wat solidariteit en rechtvaardigheid inhouden, kan allereerst in gezin en familie ervaren worden.'[14]

Het interessante van deze benadering was, dat het rapport de basis legde voor een vernieuwing van de christen-democratie als beweging die wilde investeren in de immateriële waarden van de samenleving. De grondleggers van de christelijke politiek in de negentiende eeuw hadden de klemtoon gelegd op cultuur en onderwijs. Nu kwamen daar de zorg, het gezin en het milieu bij.

De benadering deed enigszins denken aan het zogeheten communautarisme dat uit de Verenigde Staten was komen overwaaien. Deze ideologische stroming (Etzioni, Taylor e.a.) legde grote nadruk op gemeenschapszin en bescherming van de kwaliteit van de publieke ruimte (onderwijs, zorg, media). Ze zette zich af tegen zowel de oprukkende marktwerking in de sociale zekerheid, het onderwijs en de media, als tegen de verloedering op straat. Daarmee tekende zich een derde weg tussen liberalisme en sociaal-democratie af.

Het probleem was echter hoe dit abstract, filosofisch concept in de praktijk moest worden vertaald. Papier is geduldig: intellectuele concepten bewijzen pas hun waarde in de politieke praktijk. En daar ontbrak het aan.

Het was moeilijk voor het CDA dit 'eigen verhaal' vanuit de oppositie stootkracht te geven tegen de beide polen in de paarse combinatie: PvdA en VVD. Afgezien van de instelling van een gezinsminister en bescherming van de zondagsrust, leverde de benadering tussen 1994 en 1998 weinig aan praktische voorstellen op. Vergeleken met de paukenslagen van VVD-leider Bolkestein die 'harde' thema's als vermindering van het aantal asielzoekers en verlaging van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking op de agenda zette, had het communautarisme de slagkracht van een banaan.

Twee jaar later, in het nieuwe verkiezingsprogramma van het CDA, bleek de beperkte meerwaarde van de nieuwe koers. Het programma werd in de pers en door buitenstaanders als de sociaaldemocraat Thijs Wöltgens vooral geloofd en geprezen om zijn politiek-essayistische teksten, maar niet vanwege zijn concrete voorstellen.[15] De pleidooien voor investeringen in onderwijs, zorg- en veiligheidsvoorzieningen onderscheidden zich nauwelijks van die van de andere politieke partijen. De keuze van het CDA om geen algemene lastenverlichting door te voeren, zoals andere grote partijen deden, maar die te reserveren voor de lagere inkomensgroepen, drukte de partij tijdens de verkiezingscampagne van 1998 in het defensief. Paarse leiders als Kok en Bolkestein sloegen De Hoop Scheffer om de oren met de beperkte groei van de werkgelegenheid die deze benadering tot gevolg had.

Hoe lastig het was het eigen 'immateriële' verhaal geloofwaardig in stelling te brengen tegen de paarse coalitie, bleek ook in het najaar van 1998. Tijdens de behandeling door de Tweede Kamer van de milieu-begroting van minister Pronk beklaagde een van de nieuwe CDA-Kamerleden, Peter van Wijmen, zich over de gewoonte van veel mensen tijdens de kerstvakantie massaal af te reizen naar verre oorden als de Dominicaanse Republiek. Voor het milieu leverde dat de nodige belasting op, zo stelde hij.

Hoewel hij bij minister Pronk een willig oor vond met zijn pleidooi voor soberheid, kreeg zijn verzuchting niet verder gestalte in een concreet voorstel, bijvoorbeeld in de vorm van een verbod op vliegvakanties. Wel schaarde dezelfde CDA-fractie zich even later achter de uitbreiding van Schiphol. Ongeloofwaardig, oordeelde de milieu-beweging dan ook.

Een ander probleem van de boodschap van het Strategisch Beraad was dat het stuk zich in de politieke praktijk na 1995 heel verschillend liet vertalen. De analyse was zo breed, de aanbevelingen zo talrijk, dat zeer uiteenlopende groepen binnen het CDA zich erop konden beroepen.

Mocht het stuk eerst in liberale kring zijn toegejuicht, later werd het ook bij christelijk-sociale stromingen bon ton om eruit te citeren. Zo noemde oud-CNV-bondsbestuurster Gerda Verburg het rapport later een van de redenen om zich aan te melden als Tweede-Kamerlid.

De reacties uit verschillende kringen versterkten de indruk dat het een typisch CDA-stuk was, waar iedereen het zijne uit kon halen. Zo wist de behoudende vleugel wel raad met de passages tegen het gedogen van de verkoop en het gebruik van softdrugs, en van illegaal in Nederland verblijvende vreemdelingen. Anderen konden terecht bij de uitgebreide milieu-paragraaf waarin een verschuiving van lasten op arbeid naar vervuilende milieu-producten werd bepleit.

Het rapport *Nieuwe Wegen, Vaste waarden* weerspiegelde dan ook wat later wel de spagaat van het CDA genoemd zou worden: een koers die in bepaalde opzichten linkser was dan die van de PvdA, en in andere opzichten rechtser dan die van de VVD. Ze deed sterk denken aan de manier van oppositie voeren van het CDA die de

Leidse sociaal-democraat Bordewijk al in de late jaren zeventig had gezien: de ene keer op links (sociaal-cultureel werk) opererend, de andere keer op rechts (financiële politiek).

Toen liberalen en sociaal-democraten nog onverzoenlijk tegenover elkaar stonden, had het CDA de twee andere partijen vanuit het midden kunnen bestoken. De christen-democratie kon claimen enerzijds minder liberaal – en daarmee minder hardvochtig – te zijn dan de liberalen, en anderzijds minder sociaal – en daarmee minder onverantwoord in financieel opzicht – dan de sociaal-democraten.

Na 1995 tekende zich een variant af op deze middenpositie. Nadat liberalen en sociaal-democraten waren gaan samenwerken, ging het CDA noodgedwongen de twee polen niet meer vanuit het midden, maar vanaf de flanken bestoken: met rechtse punten als de nuloptie met betrekking tot coffeeshops, het verlagen van de leeftijd waarop minderjarige criminelen voor de rechter kunnen verschijnen, het registreren van Antillianen bij binnenkomst in Nederland; en met linkse punten, zoals het terugdraaien van de privatisering van de Ziektewet en van de bezuinigingen op de Nabestaandenwet.

De samenhang die het Strategisch Beraad nog aan deze 'links-rechts' benadering had gegeven, ging in de praktijk verloren. De klemtoon die het CDA steeds legde op een restrictief asielbeleid stond haaks op de warme woorden die communautaristen als Etzioni aan de multiculturele samenleving wijdden. Ook vele CDA-vrijwilligers die in asielzoekerscentra actief waren, konden zich slecht in de restrictieve benadering herkennen.

Het ideologisch voorwerk van het WI bleek politiek weinig bruikbaar. Oud-CDA-partijbestuurder Wermuth zegt hierover: 'De spagaat tussen een warme sociaal-christelijke benadering enerzijds en een harde cultuur-conservatieve benadering anderzijds, vond ik aan de kiezer niet uit te leggen.' Pvda-senator Thijs Wöltgens ironiseerde later over het CDA: 'De partij gedraagt zich als de ezel die tussen twee hooischelven staat en niet weet of hij van de linker- of de rechterschelf een hap zal nemen. Het gevolg is dat ie verhongert.'[16]

Ideologische en politieke vernieuwing waren slechts een deel van de agenda van de partijtop van het CDA tussen 1994 en 1998. De vernieuwing van gezichten van de partij was van ten minste zo'n groot belang. Ze was concreter dan de ideologische verschuiving.

De partij moest wat dat betreft zichzelf aan de eigen haren uit het moeras trekken. Hoe kon het partijkader, dat altijd gewend was geweest vooral met burgemeesters aan te komen als er een vacature in de partijgelederen vervuld moest worden, zichzelf verslaan?

Partijvoorzitter Helgers liep nog eens tegen deze oude gewoonte aan toen er in 1996 twee plaatsen in het dagelijks bestuur vrijkwamen. Nadat hij de Kamerkring-voorzitters had gevraagd namen te noemen 'kreeg ik me toch een batterij burgemeesters aangeleverd'; niet echt het type bestuurders dat Helgers zocht.

Hij omschreef het probleem van de zittende generatie als volgt. 'Nieuwe leden werden niet opgevoed in het politieke debat, maar in bestuurlijk handelen. Het kunstje keek men van anderen af: Hoe gedraagt zo'n bestuurder zich nou? Wat doet een fractievoorzitter? Aha, consensus kweken, geen ruzie maken, intern compromis, extern compromis, ja ja. Jezelf niet te sterk profileren, als Pietje daar zit en Jantje daar, dan moet ik ertussen gaan zitten. Dan creëer ik draagvlak voor de volgende bestuurlijke stap.'[17]

Hoe moest Helgers dit patroon doorbreken? Voor een antwoord zocht hij onder meer adviezen van buiten. Van de 'krokodillen' binnen de partij zoals hij ervaren politici zoals Lubbers en Schmelzer noemde, maar ook van buitenstaanders zoals zijn collega van de Vlaamse zusterpartij CVP, Johan van Hecke.

Die had begin jaren negentig met hetzelfde probleem geworsteld als Helgers: zijn partij had een zware nederlaag geleden bij de verkiezingen, en de CVP was bijna in de oppositie terechtgekomen. De partij beschikte over een verouderde en zeer met de macht vergroeide fractie. Na een massieve verniewingsoperatie, onder leiding van de nieuw aangetreden Van Hecke, had een derde van de parlementariërs het veld moeten ruimen. Christen-democraten tussen de dertig en veertig waren ervoor in de plaats gekomen, waarmee de CVP-fractie de jongste bezetting kreeg in het Belgische parlement.

Tijdens een bezoek aan het 50-jarig jubileumfeest van de CVP te Gent in december 1995, verklapte bezoeker Helgers dat hij goed had opgelet wat er in België en bij de CVP was gebeurd. Ook had hij geput uit de folders van Van Hecke over een moderne gezinspolitiek. De CVP-partijvoorzitter had daar het nodige over geschreven, en voorstellen gedaan, zoals een aanpassing van de arbeidstijden aan het leefritme van een gezin met kinderen en twee werkende ouders. Alleen door zulke thema's te entameren, had hij een nieuwe generatie voor de politiek van de CVP kunnen interesseren.

Het was een modern, veelbelovend, maar ook gevaarlijk initiatief geweest. Het stelde de nodige eisen aan het privé-leven van Van Hecke zelf, eisen waaraan hij niet kon voldoen. Nadat Van Hecke, getrouwd en wel, een buitenechtelijke relatie bleek te hebben met een bekende Belgische journaliste, moest de gezinspoliticus aftreden als CVP-voorzitter. Sinds die tijd zou Helgers zijn naam wat minder vaak noemen.

Van Hecke had tegen zijn Nederlandse collega gezegd dat de persoonlijke vernieuwing van de christen-democratie veel belangrijker was dan de politieke of ideologische. De partij moest het eerder hebben van de kracht van de persoonlijke overtuiging, dan van de doortimmerdheid van een politiek program. In navolging van CVP-voorman Leo Tindemans typeerde Van Hecke de christen-democratie meer als een levenshouding dan als een politieke beweging, gelet op de morele principes die ze predikte. 'Onze politici worden dan ook beoordeeld op hun handel en wandel,' zei hij – enigszins profetisch.

Mede daarom hadden de Nederlandse kiezers het CDA de ruzies tussen Lubbers en Brinkman zo kwalijk genomen, aldus Van Hecke. Die hadden zich niet gedragen naar de principes van de eigen politieke beweging. 'Een partij die harmonie en verzoening predikt, kan zich geenszins veroorloven persoonlijke conflicten te hebben.'[18]

Mede door Van Heckes adviezen stond de persoonlijke vernieuwing van de christen-democratie van meet af aan ook bij Helgers hoog op de agenda. 'Nieuwe beelddragers van de christen-democratie,' zoals Helgers ze noemde, zouden de partij nieuwe

vitaliteit moeten geven. De toekomstige parlementariërs moesten, meer dan die uit de zittende fractie, afkomstig zijn uit gewone mensenberoepen, en beter in staat zijn om politieke kwesties met christen-democratische beginselen te verbinden. Het mochten best bestuurders zijn – een zekere ervaring op dat vlak was helemaal niet weg –, als ze zich maar niet bestuurlijk uitdrukten. De profielschets sprak van 'herkenbare christen-democraten' die 'gezaghebbend, aandachttrekkend, overtuigend en bevlogen' zouden zijn, en bovendien beschikten over een 'maatschappelijk draagvlak (een achterban)'.

Het was uitgerekend een burgemeester die door Helgers werd gevraagd om de zoektocht naar het nieuwe soort christen-democraten ter hand te nemen. Ton Rombouts was eerste burger van Den Bosch en behoorde tot de nieuwe generatie van CDA-bestuurders die eerder door eigen kunnen dan geholpen door een onzichtbare hand van een bevriende minister in Den Haag, vooraanstaande posities in het openbaar bestuur hadden bemachtigd. Als directeur van het Inter Provinciaal Overleg – het samenwerkingsverband van de twaalf provincies – was hij al eens genoemd als potentiële bewindsman onder de even potentiële premier Brinkman.

Rombouts paarde een zekere ijdelheid aan bestuurskracht, waarin hij ook christen-democratische beginselen een plaats trachtte te geven. Zo werd hij onder meer bekend door een proces dat hij aanspande tegen de organisatoren van commerciële kooigevechten in zijn stad. Ook trok hij de nodige aandacht met zijn optreden tegen bewoners van zijn stad die een Somalisch gezin hadden weggepest.

Het was niet helemaal toeval dat de zuiderling Helgers bij de eveneens zuiderling Rombouts uitkwam. Ze kenden elkaar van de commissie-De Koning die in 1992 de beruchte drie-termijnenrichtlijn had opgesteld. In feite had die commissie zich over hetzelfde probleem gebogen, als waar Helgers vanaf 1995 voor stond: hoe kunnen we garanderen dat de christen-democratie sterke bestuurders maar ook herkenbare politici aantrekt?

Om de kwaliteit van CDA-vertegenwoordigers te vergroten had de commissie een professioneel selectie-proces en permanente

kwaliteitscontrole via functioneringsgesprekken aanbevolen. Ter bevordering van de doorstroming zouden Kamerleden, Statenleden en raadsleden niet langer dan drie termijnen moeten dienen, al bleven uitzonderingen – met 'zware redenen omkleed' – mogelijk.

De commissie had al voorzien dat uitvoering van deze richtlijn tot veel problemen zou leiden. 'Voor zowel de raadsleden en statenleden als voor de wethouders en gedeputeerden zal het terugtreden uit politieke functies een sterk emotioneel aspect kennen. Veel energie en vrije tijd zijn in het werk gestoken. Door het politieke werk wordt men betrokken bij veel maatschappelijke vraagstukken. Een groot contactennetwerk is opgebouwd. In veel gevallen zijn ook status en gezag aan de politieke functie ontleend.'[19]

De commissie had daarmee niets te veel gezegd. Vanaf het begin was de richtlijn omstreden. Moesten ervaren Kamerleden die de partij een gezicht hadden gegeven in de media, die ervaring hadden bij het controleren van de regering, zomaar wijken voor onbekenden?

Toch had de richtlijn standgehouden. Sterker nog, na 1994 ging ze als belangrijkste wapen functioneren in handen van Helgers en Rombouts tegenover de fractie. Het voordeel ervan was dat ze de vernieuwingsoperatie een objectief tintje gaf. Ze voorkwam pijnlijke discussies over de persoonlijke kwaliteiten van individuele Kamerleden. De richtlijn objectiveerde als het ware de kritiek die binnen de partij op het functioneren van de fractie bestond.

Het was dan ook geen toeval dat de fractie Helgers juist dit instrument uit handen trachtte te slaan om hem vleugellam te maken. De eerste keer gebeurde dat kort nadat hij in maart 1996 in *NRC Handelsblad* de drie-termijnenrichtlijn had genoemd, die zou worden gehanteerd bij de fractie. 'Ik deed dat om de achterban gerust te stellen, dat er wat met hun kritiek werd gedaan,' zegt Helgers daarover.

De fractie reageerde echter des duivels. Er volgden bijeenkomsten met het dagelijks bestuur en het fractiebestuur, waarbij de fractie eiste dat de drie-termijnenrichtlijn onmiddellijk zou worden afgeschaft. Helgers sprak daar zijn veto over uit. 'Ik wist namelijk dat het anders "einde rit" voor mij zou zijn geweest. De

scouting en vernieuwing konden dan wel stop worden gezet. De kritische achterban zou dat nooit geaccepteerd hebben.'

Een andere confrontatie met de fractie volgde kort nadat Helgers aan Rombouts had gevraagd de rekruteringscommissie te leiden. De ambitieuze Rombouts was zeer voortvarend en enthousiast van start gegaan. Hij gaf interviews waarin hij de zittende fractieleden als 'te gouvernementele club' bekritiseerde, en een fikse vernieuwing in het vooruitzicht stelde.

Hiermee schond Rombouts een van de belangrijkste regels uit het handboek voor werving en selectie: geen weerstanden wekken maar begrip kweken bij degenen die slachtoffer worden van de vernieuwing. De fout kwam niet alleen voort uit Rombouts, naar eigen zeggen, 'spontaniteit', maar ook uit een verschil van mening met Helgers over de vraag hoe het CDA met de verniewingsoperatie moest omgaan.

'Ik ben altijd van de lijn geweest: "*be good and tell it*",' aldus Rombouts. 'Als je goede, in dit geval voor de kiezer interessante dingen doet, moet je die wel laten zien. Anders vallen ze niet op. Het liefst was ik het proces begonnen met een persconferentie aan het begin, en een grootse presentatie van de nieuwe ploeg op een mooie zaterdagmorgen aan het einde van het proces, kon het zijn in Den Bosch. Welke kiezer valt anders op dat er bij het CDA werkelijk iets ging veranderen? Maar Helgers wilde zulke risico's niet nemen.'

Welke risico's dat waren, bleek onmiddellijk na de gewraakte uitlatingen van Rombouts. Opnieuw vroeg Heerma, gesteund door De Hoop Scheffer, spoedberaad met Helgers aan. Het voltallig fractiebestuur eiste van Helgers het hoofd van Rombouts als voorzitter van de wervingscommissie. 'Ik kon daar niet mee akkoord gaan. Dat zou ook mijn politieke einde zijn geweest,' aldus Helgers. Rombouts was nu juist de man die Helgers had gevraagd de nieuwe gezichten voor de Tweede-Kamerfractie te zoeken. Daarmee was hij een van de personificaties van de vernieuwingsoperatie. 'Ik kon hem niet laten vallen, hoewel ik zijn uitspraken uiterst onverstandig vond en hij mij in grote moeilijkheden bracht.'

Ook deze krachtmeting won Helgers. Het fractiebestuur moest zich tevreden stellen met een persverklaring waarin het dagelijks

bestuur openlijk afstand nam van de uitlatingen van Rombouts. 'De commissie die de heer Rombouts voorzit, heet niet voor niets een vertrouwenscommissie. Vertrouwelijke werkzaamheden worden bemoeilijkt wanneer publieke uitlatingen worden gedaan,' aldus de verklaring.

De mate van openheid die tegenover de kiezer over de rekrutering moest worden betracht, was niet het enige probleem waarmee Helgers en Rombouts worstelden. Waar haalden zij de mensen vandaan die de partij het gedroomde gezicht moesten geven?

De Confrontatie-beweging bood enige uitkomst. Rombouts had zijn ogen goed de kost gegeven tijdens de bijeenkomsten van deze beweging. 'Er zaten zeker enkele goede kandidaten bij, maar ook veel yuppen met goede banen, die geen zin hadden de Tweede Kamer in te gaan,' aldus Rombouts.

Het was inderdaad opvallend hoe weinig nieuwelingen, die tijdens deze alternatieve kandidaatstelling in Amsterdam hoog scoorden, daadwerkelijk de Tweede Kamer zouden halen. De Limburgse 'Camiel' (Eurlings) uit Valkenburg die later met voorkeurstemmen in de Kamer gekozen zou worden, stond niet eens op de lijst van de Confrontatie-beweging. Hetzelfde gold voor Theo Rietkerk. Het latere Kamerlid Clémence Ross sierde wel de Confrontatie-lijst.

De opmerkingen van Rombouts over de 'yuppies' van de 'Confrontatie', betroffen het algemener probleem van de politieke rekrutering waarmee ook andere partijen worstelden. De geslonken aantrekkingskracht van de politiek vergeleken met bijvoorbeeld het bedrijfsleven, de toegenomen rellerigheid in de politieke pers, en de moeilijkheden van oud-Kamerleden om weer aan de slag te komen, maakten dat de werkkring van het Binnenhof snel minder aantrekkelijk werd.

'Wie wil zestig uur per week werken voor een salaris dat je vrienden uit het bedrijfsleven vroeger verdienden, en voor een baan waarbij de pers in je privé-leven dreigt te gaan neuzen,' zoals WI-directeur Jos van Gennip weleens verzuchtte? Hoewel het CDA er in dit opzicht, vergeleken bij een partij als D66 of de VVD, nog relatief gunstig uitsprong, ontkwam ook de christen-democratie niet aan het genoemde probleem.

Rombouts stuitte bij zijn zoektocht op hetzelfde fenomeen. 'Mensen die het net niet gemaakt hebben in hun zakelijk leven, of mensen die een carrière achter de rug hebben, kiezen voor bestuur of politiek. Zo gaat het al jaren,' zegt hij. 'Wie succes heeft bij een bedrijf of nog volop met zijn carrière bezig is, en ook nog eens verhalen in de pers leest hoe moeilijk het is om als ex-Kamerlid weer aan de slag te komen, kijkt wel uit om de politiek in te gaan. Daar komt nog bij dat de jongere generatie een heel andere taakverdeling heeft tussen man en vrouw over de zorgtaken. Daar past geen loopbaan in de politiek meer bij.'

Het gevolg was dat de commissie grote moeilijkheden had geschikte kandidaten te vinden. Helgers had de provinciale voorzitters alsmede enkele andere aan de partij gelieerde personen uit het middenveld, zoals Brinkman (Algemene Bond van Bouwbedrijven), Westerlaken (CNV) en Blankert (VNO/NCW) gevraagd of ze mensen konden leveren. Prompt verschenen er berichten in de krant dat Helgers de laatste twee gepolst had als lijsttrekker, hetgeen nieuwe onrust bij de Tweede-Kamerfractie veroorzaakte.

Maar afgezien daarvan: veel bruikbaars wisten ze niet te leveren. Rombouts kan zich daar nog over opwinden. 'Ik heb tegen Blankert gezegd: schrijf als VNO/NCW nooit meer van die rapportjes dat de Nederlandse democratie er één van ambtenaren en leraren is. Want jullie zijn zelf niet in staat om goede mensen uit het bedrijfsleven voor te dragen.' Tegen de achtergrond van deze problemen viel de oogst uit het bedrijfsleven eigenlijk nog mee. Ten minste drie nieuwe gezichten uit de profit-sector zouden in de fractie terechtkomen: Joop Wijn, investment manager bij ABN/AMRO, Theo Stroecken, directeur van een management/adviesbureau, en Hans van den Akker, afkomstig van de Federatie van Metaalwerkgevers (FME).

De beperkte belangstelling van de jongere generatie en uit het bedrijfsleven was niet de enige zorg van Rombouts. Hij wist dat zijn speelruimte om diverse redenen gering was. Vernieuwen ging niet zonder schoonmaken. Om zittende Kamerleden tot vertrek te bewegen, moest Helgers de steun hebben van de machtige partijbaronnen. Die dienden, net als Helgers zelf, pijnlijke slecht-

nieuwsgesprekken te voeren met vertrekkende Kamerleden.

Hoewel Helgers na zijn rondetafelgesprekken enig prestige genoot bij de regionale voorzitters, was dit niet genoeg. Hij kon alleen hun steun verwerven, als hij zich tegelijkertijd committeerde aan de belangrijkste kandidaten van de Kamerkring-voorzitters. Die zouden moeilijk te passeren zijn.

Wat dat betekende, bleek toen de regionale lijstjes bekend werden. Diverse kandidaten die de commissie-Rombouts had gehoord, en als zeer geschikt had gekwalificeerd, bungelden ergens onder aan de voorzitterslijsten: zoals Schreijer-Pierik in Overijssel, Eurlings in Limburg, Koppejan in Amsterdam en Van Nistelrooij in Brabant. De officiële regionale kandidaten uit die provincies en plaatsen, zoals Bijleveld, Verhoeven en Leers gingen voor. Pas via voorkeurstemmen zouden de eerste twee genoemden alsnog in het parlement komen.

De actieradius van Rombouts werd verder beperkt door het feit dat Helgers zelf ook niet stil had gezeten. Hij had enkele kandidaten 'in de achterzak', zoals dat in de partijgelederen heette. Die moesten hoe dan ook een plaats op de lijst krijgen, en als het even kon niet de geringste.

Onder hen waren de CNV'ers Gerda Verburg en Cees van der Knaap, de NCW'er Hans van den Akker, en Jacques de Milliano, voorzitter van Artsen zonder Grenzen. Verder was Helgers tijdens een werkbezoek in Zeeland op de arts, bestuurder en provinciaal politicus Siem Buijs gestuit en onder de indruk geraakt van zijn vermogen ingewikkelde problemen uit de volksgezondheid simpel te vertalen.

Met name het hoge CNV-gehalte van het gezelschap duidde eerder op het herstel van een oude traditie dan op vernieuwing. Voor 1994 had het CNV ook met de regelmaat van de klok eigen bestuurders zoals Terpstra, Koffeman en Gerritse naar het CDA afgevaardigd. De hoge plaatsen van de CNV'ers op de nieuwe lijst hadden dan ook een zeker ons-kent-ons-gehalte.

De kandidatuur van De Milliano was een interessanter geval. Tot het nieuws over zijn kandidatuur bekend werd, hadden weinigen hem met de christen-democratie geassocieerd. Weliswaar was hij op CDA-bijeenkomsten gesignaleerd, maar dat gold ook voor

PvdA-bijeenkomsten. Wie De Milliano partijpolitiek moest indelen, kwam eerder uit bij de sociaal-democratie – de stroming waaruit ook zijn Franse collega Bernard Koushner voortkwam –, dan bij de christen-democratie.

Relevant achtergrond-gegeven voor de opmerkelijke overstap naar het CDA vormde opnieuw België. De Milliano's Vlaamse collega, Reginald Moreels, was enige tijd eerder overgestapt naar de politiek, ook naar de CVP. Voor deze partij werd Moreels staatssecretaris voor Ontwikkelingssamenwerking in het kabinet van Jean-Luc Dehaene.

Net als zijn Belgische collega motiveerde De Milliano zijn stap richting christen-democratie met zijn ervaring als hulpverlener. Hij had regelmatig te maken gekregen met de vele christelijke organisaties die binnen de ontwikkelingssamenwerking actief zijn. De Milliano zei daarover in een vraaggesprek: 'Mensen schamperen om het CDA-concept van de zorgzame samenleving, maar ik heb in ver-weglanden gemerkt dat je moet investeren in sociale cohesie.'[20]

Nadat eerst buitenlandwoordvoerder De Hoop Scheffer, die De Milliano kende uit het internationaal circuit, en daarna partijvoorzitter Helgers gesprekken hadden gevoerd met de AZG-directeur, stemde De Milliano toe in een gesprek met de commissie-Rombouts.

Men zou verwachten dat die luid applaudisseerde toen Helgers met zijn vangst thuiskwam. Dat viel tegen. Christen-democraten die aan hem snuffelden viel in de eerste plaats op dat hij niet zo scherp en bondig formuleerde als men van christen-democraten nieuwe stijl verlangde. De stotterende stijl waarmee hij als hulpverlener vanuit slagvelden in Somalië, Bosnië, Cambodja, of andere brandhaarden voor de televisie verslag had gedaan, viel zonder deze achtergrond pas goed op.

Bovendien wekte De Milliano de indruk dat hij, in de voetsporen van zijn Belgische en Franse collega's, een staatssecretariaat of ministerschap interessant zou vinden, zoals hij ook later, tijdens een eerste televisie-optreden als Kamerkandidaat in de NOS-rubriek *Den Haag Vandaag*, liet doorschemeren. Het gesprek met de vertrouwenscommissie verliep dan ook uitermate stroef. Rom-

bouts ondervroeg hem zo kritisch dat 'De Milliano op een gegeven ogenblik zijn pukkeltje pakte en kwaad wegliep. Ik ben hem toen nog nagelopen en heb hem teruggehaald.'

Het viel niet mee om, in De Milliano's woorden, zich zo snel beroofd te zien van zijn verheven beeld als reddende engel. 'Ik wil mezelf verlossen van een heiligenimago: Milliano, de nieuwe El Salvador, de hulpverlener met een grote H,' zei hij in een interview vlak na zijn aantreden als kandidaat-Kamerlid. 'Je krijgt op een gegeven moment het gevoel dat je een instituut bent en het kan nooit kwaad een instituut af te breken.'[21]

De afbraak kwam heel vlug en heel radicaal. November 1998, zes maanden na het aantreden van De Milliano als Kamerlid, nam hij weer afscheid van de fractie. Aanleiding vormde het in zijn ogen inhumane asielbeleid dat de Tweede-Kamerfractie, in weerwil van het verkiezingsprogramma, voorstond. 'Ik heb de verkeerde keuze gemaakt,' zei hij tijdens de persconferentie naar aanleiding van zijn tumultueuze vertrek. 'Het CDA is niet mijn partij.'

Zijn vertrek was niet alleen het gevolg van de moeizame overschakeling van een beroemde reddende engel naar de anonimiteit van het Kamerlidmaatschap. Het vormde ook een treffende illustratie van het eerder geschetste probleem waarmee het CDA als politieke partij worstelde.

Als partij van het middenveld die een aantal immateriële waarden op de politieke agenda wilde plaatsen, liep ze stuk op de links-rechts-tegenstelling in de politiek. De Milliano overkwam hetzelfde. Zijn keuze voor de christen-democratie kwam voort uit een authentiek klinkende waardering voor het positieve werk van christelijke hulpverleners in het middenveld van de Derde Wereld.

In de politieke praktijk van het Binnenhof liep De Milliano echter vast op het naar zijn idee rechtse asielbeleid dat de fractie voorstond. Het verkiezingsprogramma dat juist door de buitenwereld geprezen was om haar politieke duidelijkheid, en dat door De Hoop Scheffer als 'markant en eigenzinnig' was getypeerd, was op het punt van het voorgestane asielbeleid kennelijk toch niet duidelijk genoeg. Zowel De Milliano als zijn 'rechtse' fractiegenoot, asielwoordvoerder Maxime Verhagen, ontleenden er een heel eigen stellingname aan. De koers van de christen-democratie als geheel werd er niet duidelijker op.

De kwestie-De Milliano was niet de enige handicap waarmee Helgers en Rombouts bij de vernieuwing van de partij te maken kregen. Een ander struikelblok was het gedrag van de media.

Die gedroegen zich regelmatig als tegenstanders van het vernieuwingsproces. Vooral kleurrijke Kamerleden als Wim Mateman en Ad Lansink die zich een zekere reputatie bij oudere parlementaire journalisten hadden verworven, maakten van hun persconnecties graag gebruik om hun positie veilig te stellen. Mateman bijvoorbeeld liet zich tot aan zijn politieke doodsmoment door de pers vergezellen.

Voor de avond dat hij van Helgers zelf zou horen dat hij kon gaan, had hij de ganse elektronische pers bij hem thuis uitgenodigd. 'Live' voor radio en televisie probeerde hij partijvoorzitter Helgers te vernederen nadat die hem de slecht-nieuws-boodschap telefonisch had meegedeeld. Toen Mateman zinspeelde op een afscheiding ('Je begrijpt wel Hans, dit kan niet zonder gevolgen blijven'), maar Helgers daar niet op inging, zei Mateman dat wel te begrijpen, omdat Helgers nog niet zo lang meeliep in Den Haag. Het was een loos dreigement.

Wat diezelfde media, en trouwens Mateman zelf ook niet, zich onvoldoende hadden gerealiseerd, was dat Helgers zich van tevoren van de steun van de Kamerkring-voorzitters had vergewist, inclusief die van Mateman. De laatste had de fout gemaakt te weinig zijn *roots* te bewaken. Hij wierp zich wel op als Achterhoeker, maar kwam er steeds minder, en bleef steeds vaker in Den Haag.

Dat bleek tijdens een bijeenkomst in Aalten, Matemans woonplaats, enkele dagen nadat de bijl voor het Kamerlid was gevallen. Mede-Achterhoekers namen hem zijn radio- en televisieoptreden kwalijk dat ze als 'deloyaal' kenschetsten. Ze lieten hem vallen als een baksteen.

Helgers herinnert zich: 'Wim zou weleens laten zien wat er zou gebeuren als ik naar Aalten zou komen. Ook voor die bijeenkomst had hij weer allerlei Haagse media opgetrommeld. Ik kwam daar 's middags aan. "Hans welkom, kom binnen," zei de voorzitter van de bijeenkomst, die ik kende van mijn rondetafelgesprekken. Ik groet hem. Wim komt binnen en zegt tegen diezelfde man: "Hé, jij daar!" Hij kende de naam van zijn eigen voorzitter niet

eens, en dat voor iemand die zo hoog opgaf van zijn contact met zijn achterban.'

Helgers had zijn slag geslagen. Bij de eerste 34 – het aantal zetels dat het CDA nog in 1997 in de Tweede Kamer bezette – stonden zeventien nieuwelingen. Dat was niet het enige opvallende van de lijst. Enkele erkende oppositie-woordvoerders onder zittende Kamerleden zoals Van de Camp (plaats 11 op de concept-lijst), Verhagen (plaats 18), en Hillen (plaats 15) hadden een flink aantal nieuwelingen boven zich moeten dulden.

De reden van deze volgorde werd gevormd door de gebeurtenissen uit 1994. Toen had de kieslijst, nog opgesteld onder verantwoordelijkheid van Brinkman en Van Velzen, ook nieuwe gezichten gekend. Maar die hadden te laag gestaan om de slachtpartij van mei 1994 te overleven.

Helgers wilde er absoluut zeker van zijn dat de geschiedenis zich vier jaar later niet zou herhalen. 'Ik wilde een dusdanige lijst dat met welke uitslag dan ook, de helft van de lijst nieuw zou zijn,' aldus de voorzitter. Daar kwam nog bij dat ook nieuwelingen als Gerda Verburg bij hem op voldoende 'kritische massa' hadden aangedrongen bij de vernieuwing. Als zij te geïsoleerd kwamen te staan in de nieuwe fractie, zou de vernieuwingsgpoging van Helgers alsnog mislukken.

De eerste test daarvan kwam sneller dan menigeen had gedacht of gehoopt. Opnieuw speelde De Milliano, toen nog kandidaat-Kamerlid, een opvallende rol. Op 4 oktober 1997 gaf hij een pittig interview aan *NRC Handelsblad*. Daarin bekritiseerde hij stellingnames van de CDA-fractie in gevoelige zaken zoals de uitwijzing van de illegaal in Nederland verblijvende, Amsterdamse kleermaker, Gümus en zijn gezin, maar ook de afwijzende houding van de fractie tegenover de tentenkampen van de kerken waarin asielzoekers werden opgevangen. 'Ik vind dat de partij haar sociaal gezicht beter in de verf moet zetten. Ik zou daar graag een discussie over beginnen.'[22]

Dat lukte, beter dan De Milliano gedacht had. Meteen na het uitkomen van het interview ontstak een deel van de Tweede-Kamerfractie in grote woede, buitenlandwoordvoerder Maxime Ver-

hagen voorop. Die voelde zich persoonlijk aangevallen door zijn toekomstige collega. Al snel lekten berichten naar buiten dat De Milliano een spreekverbod was opgelegd.

Partijvoorzitter Helgers zegt daarover: 'Het was interessant om te zien wat daar gebeurde. Er is namelijk helemaal geen spreekverbod opgelegd.' Het ging volgens Helgers niet om De Milliano maar om hemzelf. De oude garde, die uitermate ontevreden was met de vernieuwing, hoopte de voorzitter te treffen door het gerucht te verspreiden dat De Milliano was gemuilkorfd. Op die manier zou een nieuwe rel ontstaan. 'De achterban zou zo'n spreekverbod misschien niet pikken, en mij vragen dat ongedaan te maken. Dat zou nieuwe onrust geven,' aldus Helgers.

Die onrust bleek trouwens toch niet te vermijden. De vernieuwing van de fractie leidde na mei 1998 namelijk niet tot het gehoopte electorale herstel van het CDA. De (vernieuwings-)operatie mocht dan zijn geslaagd, de patiënt was toch overleden: het gemodder in de oppositie ging voort.

Nog voor het tumultueuze vertrek van De Milliano in november 1998 kwamen de eerste uitingen van onvrede daarover naar buiten. Theo Camps, partijtijger en voorzitter van de werkgroep politieke-partij nieuwe stijl waarvan ook de Limburgse Voncken deel had uitgemaakt, beklaagde zich in een weekblad-interview over de geringe ruimte voor de nieuwkomers in de fractie. Hij stelde daar fractievoorzitter De Hoop Scheffer mede verantwoordelijk voor. Wat hem betreft werd de laatste dan ook niet de volgende CDA-lijsttrekker.[23]

De rekrutering van nieuwe Kamerleden had een duidelijke relatie gehad met veranderingen binnen de partij. De onvrede van de achterban met de eerdere technocratische uitstraling van het CDA, het streven van de Confrontatie-beweging naar authentieke christen-democratische politiek, ze waren uitgemond in het zoeken naar een nieuw type volksvertegenwoordigers.

Het zoeken naar de nieuwe nummer één, die deze groep bij de verkiezingen van 1998 zou mogen aanvoeren, hield veel minder verband met sfeerveranderingen binnen de partijorganisatie. De aanwijzing van de nieuwe lijsttrekker voltrok zich binnen de klei-

ne club van de partij-elite. De criteria die voor de rest van de lijst hadden gegolden, waren hier onbruikbaar. De aanwijzing van Jaap de Hoop Scheffer in 1997 kwam eerder voort uit een negatieve keuze dan uit het positieve streven naar partijpolitieke vernieuwing.

Op 25 maart 1997 wees het partijbestuur vice-fractievoorzitter De Hoop Scheffer aan als kandidaat-lijsttrekker van het CDA. De selectie was een ware afvalrace geweest. Heerma had na het gesprek met Helgers in augustus 1995, en de pijnlijke gebeurtenissen aan het eind van dat jaar, besloten af te zien van de kandidatuur. Vice-voorzitter Lodders, populair bij het partijkader, hield te veel van afwisselende bestuurlijke werkzaamheden om die ene baan van het lijsttrekkerschap te ambiëren. Ook prominente partijgenoten die gepolst waren zoals Euro-commissaris Van den Broek en RABO-topman Wijffels, hadden geweigerd.[24]

De enige die het lijsttrekkerschap ambieerde, was De Hoop Scheffer. Na het vierwerf 'nee', was de partij toch bij hem uitgekomen. Partijvoorzitter Helgers motiveerde tegenover het partijbestuur het besluit om hem aan te wijzen met drie redenen: hij beschikte over de noodzakelijke communicatieve vaardigheden om de boodschap van de christen-democratie voor het voetlicht te brengen. Hij had brede parlementaire en oppositionele ervaring, en bezat het bindend vermogen om de partij achter zich te krijgen.

Deze redenen verhielden zich echter slecht met het vaak hardop geformuleerde verlangen in de partijgelederen naar 'gedurfde' en 'authentieke' christen-democratische politiek. Op de schaal van authenticiteit scoorde Heerma met zijn gestuntel zelfs hoger dan de professionele, maar daarmee tegelijkertijd wat gladde presentatie van diens opvolger.

Van De Hoop Scheffer was veel bekend, maar niet dat hij een christen-democraat van het eerste uur was. Integendeel, als diplomaat bij de NAVO was hij enige tijd actief geweest voor een andere partij, de D66-afdeling in Brussel. Pas midden jaren tachtig was hij overgestapt naar het CDA. 'Ik kon bij D66 absoluut niet uit de voeten met de opvattingen over het begin en het einde van het leven,' zo verklaarde hij later zijn keuze. 'Daarom ben ik, zoals Saulus veranderde in Paulus, overgestapt van het beginselloze D66 naar het CDA.'[25]

Als een durfal stond De Hoop Scheffer ook al niet bekend: integendeel, zijn diplomatieke loopbaan had hem juist getraind in de politiek van de kleine stappen. Bluf bestond daar toch vooral uit het weghalen van een leguaan die bij nacht en ontij de tuin van zijn meerdere, ambassadeur Veringa in Accra, onveilig maakte.

In de politiek was zijn enige opvallende actie een stormloop op minister Pronk geweest, in 1992, toen Indonesië de hulp-relatie met Nederland had opgezegd. Na 1994 maakte hij furore als spitsspeler in de oppositie, met name tijdens het eerder genoemde debat over de beveiliging van Schiphol. Maar tot echt scherpe acties waarmee hij de paarse machthebbers het vuur na aan de schenen legde, kwam het daarna niet meer.

Die liet hij liever over aan zijn politieke metgezel, Hans Hillen. Deze media-strateeg hielp hem speeches te schrijven, en adviseerde De Hoop Scheffer op politiek gebied. De band tussen de twee was zo nauw, dat Hillen binnen het CDA bekend kwam te staan als de 'leesbril van Jaap'.

Op de avond van de 25ste maart toen de aanwijzing van De Hoop Scheffer bekend werd gemaakt, voelden sommige partijbestuursleden zich dan ook wat ongemakkelijk. Was het besluitvormingsproces wel goed verlopen? Waarom werd er zo hard geklapt toen Helgers de aanwijzing van De Hoop Scheffer kenbaar maakte?

'Het ging me die avond allemaal te snel, te glad,' zegt Karin van Nieuwenhuizen, lid van het dagelijks bestuur sinds 1996, over de bewuste vergadering. 'Er was te weinig discussie. Het was te veel "*le roi est mort, vive le roi*". Ik vond die hele leiderswisseling eigenlijk één groot drama.'

Voor een levendige, maar daarmee ook risicovolle discussie was er op die avond echter geen gelegenheid. Helgers had zich er van tevoren van vergewist dat zijn voordracht namens de 'commissie van vier' niet op grote weerstanden zou stuiten. Eén voor één stelden de Kamerkring-voorzitters zich op achter de voordracht van de nieuwe man.

Op voorstel van de Rotterdamse Kamerkring-voorzitter Arnold van der Heijde sloten de ongeveer veertig aanwezigen vervolgens de ogen. Onder zijn leiding bad het gezelschap voor de

vertrekkende man, Enneüs Heerma, voor de komende man, Jaap de Hoop Scheffer, en voor de partij.

5

DOLENDE PELGRIMS IN HET MIDDENVELD

Een succesvolle oppositie is niet alleen afhankelijk van een goed functionerende parlementaire afvaardiging, een strijdbare mentaliteit en een bruikbare politieke boodschap. Ze moet ook kunnen inspelen op maatschappelijke onvrede, en daarmee een aflossing van de wacht voorbereiden.

In dat opzicht was de situatie van het CDA in 1994 een paradoxale. Juist de christen-democratie definieerde zichzelf immers als partij van de samenleving, en liet zich voorstaan op haar banden met bijvoorbeeld maatschappelijke organisaties. Als geen ander zou ze dus in staat moeten zijn maatschappelijke onvrede te verwoorden en in stelling te brengen tegen het nieuwe paarse bewind.

Anderzijds bracht de positie van het CDA als 'middenveldpartij' specifieke problemen met zich mee. Want hoe zou dat zelfde middenveld – sociale partners bijvoorbeeld – op de komst van het nieuwe bewind reageren? Zouden christelijke organisaties, voor zover ze nog bestonden, trouw blijven aan de christelijke familie, of toch eieren voor hun geld kiezen en investeren in de paarse coalitie? Wist het CDA te profiteren van bijvoorbeeld het opmerkelijk kerkelijk activisme tussen 1994 en 1998, en van de dynamiek in het zogeheten nieuwe middenveld van bijvoorbeeld de milieu-organisaties?

De oppositierol riep ook vragen op over de relatie van het CDA met het openbaar bestuur. Coalitiewisselingen zijn immers ook (bestuurlijke) elitewisselingen. Was er in dit opzicht alleen maar sprake van een natuurlijke aanpassing in sectoren waarin het CDA altijd was oververtegenwoordigd (zoals de burgemeesterssector)? Of zakte de partij, mede als gevolg van de oppositierol, weg in allerlei bestuurlijke netwerken? Het zijn deze vragen die in dit hoofdstuk behandeld worden.

In september 1995 werd Cees Bremmer, Tweede-Kamerlid voor het CDA, zich pijnlijk bewust van de nieuwe situatie waarin zijn partij verkeerde. Bremmer, bestuurslid van de NCRV, was op weg naar een bestuursvergadering in het gebouw van de christelijke omroep in Hilversum. In de hal staarde hem een levensgroot portret aan van Rob Oudkerk: arts, Tweede-Kamerlid van de PvdA en presentator van een nieuw televisieprogramma bij de NCRV.

'Nou wordt ie wel heel gek,' mompelde de CDA-politicus bij zichzelf. 'Hier wordt geadverteerd met iemand van een partij die bezig is de publieke omroep af te breken.'

Natuurlijk wist Bremmer ook wel dat de NCRV, net als andere christelijke organisaties, in de loop der tijd geleerd had met andere politieke partijen dan het CDA zaken te doen. Als oud-partijsecretaris, dito campagneleider en ervaren netwerker had hij allang ontdekt dat de christelijke organisaties niet meer op één paard in de regering wedden.

Dat gaf ook niet zolang het CDA mede de touwtjes in handen had. Nu dat niet meer het geval was en de partij het moeilijk had, raakte de poster van Oudkerk bij Bremmer een gevoelige zenuw.

Er waren meer christen-democraten die zulke schokkende ervaringen hadden. Frans Jozef van der Heijden, Tweede-Kamerlid, lobbyist voor het CDA bij burgemeestersbenoemingen, en specialist ouderenbeleid, herinnert zich een bijeenkomst van de protestants christelijke ouderenbond PCOB. 'Toen paars er een jaar zat, ging het mis met de financiering van de verzorgingshuizen. Juist in die tijd hield ik een spreekbeurt voor de PCOB. Ik kwam daar met een oppositioneel verhaal, en maakte Erica Terpstra, die als staatssecretaris verantwoordelijk was voor de ouderenzorg, een beetje belachelijk. Nadat ik mijn toespraak had gehouden, stond er een meneer op, die hoofdbestuurslid van de PCOB bleek te zijn. Hij zei: "Meneer Van der Heijden, dat zegt u nu allemaal wel, maar we zijn vorige week als hoofdbestuur bij mevrouw Terpstra geweest, en die heeft uitgelegd dat het allemaal wat anders zit dan u nu schetst." Ik schrok me dood, en dacht: dit zegt ónze PCOB, een lid van ónze familie.'

De poster van Oudkerk, de reactie van de PCOB-bestuurder, ze maakten duidelijk dat de christelijke familiebanden, voor zover ze

nog bestonden, razendsnel verder verzwakten. 'Het binnenwerk van de macht,' zoals Hans van Mierlo de aan het CDA geparenteerde organisaties altijd had getypeerd, keerde zich sneller dan verwacht van het CDA af.

De partij wilde zich daar niet bij neerleggen. 'Als pelgrims zullen we moeten investeren in de netwerken, inclusief de media,' zei Enneüs Heerma op 24 augustus 1994 bij zijn aantreden als nieuwe fractievoorzitter tegen de verslagen fractietroepen. Zowel Heerma als het partijbestuur achtten het van groot belang dat het CDA de aansluiting met maatschappelijke organisaties zou hervinden.

Ook het rapport-Gardeniers waarin de oorzaken van de verkiezingsnederlaag in 1994 uit de doeken werden gedaan, had partijleden aangespoord het middenveld in te gaan. De commissie schreef dat de banden met bevriende organisaties moesten worden aangehaald en contacten worden gelegd met 'nieuwe' organisaties zoals Amnesty International. In rapportenjargon stelde de commissie onder aanbeveling B1: 'Om het volkspartijkarakter van het CDA, een partij die staat in de samenleving, te versterken, dienen de verschillende doelgroepen zoals leden, kiezers, maatschappelijke organisaties zo goed en breed mogelijk betrokken te worden bij het bespreken van de bestaande maatschappelijke en regionale problemen en voorts bij het voorbereiden, innemen en uitvoeren van politieke standpunten.'[1]

Als 'pelgrims', zoals Heerma had gezegd, trokken de christen-democraten er dan ook op uit. Een zwaar opgetuigde commissie onder leiding van vice-voorzitter Tineke Lodders zocht contact met de ouderenbonden en organiseerde een massa-manifestatie.

Jos van Gennip, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA maar ook voormalig topambtenaar op het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking, nam onder meer de christelijke zendings- en missie-organisaties voor zijn rekening.

Cees Bremmer richtte zich op Hilversum waar hij als omroepbestuurder al kind aan huis was. Anderen gingen naar het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV).

Afgesproken was dat er 'open gesprekken' zouden plaatsvin-

den, met een onbeperkte agenda, de benen op tafel en de armen achter het hoofd desnoods. Frustraties mochten onbelemmerd worden uitgesproken. De CDA'ers kwamen naar de kantoren van de organisaties toe, in plaats van omgekeerd zoals daarvoor meestal het geval was geweest.

Er was eindelijk tijd. Te laat komen zoals vóór 1994 regelmatig was voorgevallen, zou niet meer voorkomen. Drie keer het gesprek verlaten voor telefonisch spoedoverleg met een politiek bevriende minister hoefde niet meer. Het zouden, kortom, normale gesprekken worden tussen normale mensen.

De ontmoetingen vielen de christen-democraten niet mee. Alle woede, boosheid en verdriet over de CDA-politiek die bestuurders en activisten in het middenveld lange tijd hadden opgekropt, kwamen naar buiten. Lang waren die binnensmonds gebleven, omdat het CDA had geregeerd. Zelfs in 1994 konden maar weinig koepelbestuurders geloven dat het gedaan was met de macht van het CDA. 'Nu men weinig meer te verliezen had omdat het CDA toch in de oppositie zat, konden de sluizen van de onvrede wijd open worden gezet,' zo merkte Bremmer.

Bij de NCRV had altijd veel ergernis bestaan over het optreden van Brinkman, tussen 1982 en 1989 als minister van WVC verantwoordelijk voor het mediabeleid. Diens bezuinigingen en schaalvergroting waar hij op had aangestuurd, hadden Hilversum niet onberoerd gelaten.

Toch was er na 1994 ook zorg en zelfs verdriet bij de NCRV over de nieuwe verhoudingen in Den Haag. Dat het CDA uit de regering was verdwenen, was één ding. Bij regeringspartij PvdA was tot overmaat van ramp ook nog eens het fractiespecialisme omroeppolitiek overgegaan van Jeltje van Nieuwenhoven op Marjet van Zuijlen. Met Van Nieuwenhoven had de NCRV, en trouwens ook de VARA, nog wel zaken kunnen doen. Maar Van Zuijlen, als rekruterings-manager afkomstig uit de moderne telecommunicatie-industrie van KPN, was lid van de nieuwe PvdA-lichting: jong, assertief, en relatief ongevoelig voor de belangen van de verzuilde omroepwereld.

Zij aan zij trok het jonge Kamerlid op met de omroepspecialisten van de twee liberale partijen in het parlement waarvan de NCRV

traditiegetrouw toch al niet zoveel te verwachten had: Sari van Heemskerck van de VVD en Marijn de Koning van D66. 'De drie paarse dames' werden ze in Hilversum al snel met een mengeling van vrees en minachting genoemd.

Bij het christelijk vakverbond CNV in Utrecht troffen de CDA-pelgrims een heel andere sfeer aan. Behalve ergernis heerste er op de vakbondsburelen vooral een houding van 'eigen schuld, dikke bult'. CNV-bestuurders als Anton Westerlaken, Cees van der Knaap en Hans Brüning herinnerden aan de vele waarschuwingen die het CNV en andere christelijke organisaties al begin jaren negentig hadden laten horen tegen de teloorgang van de sociale politiek binnen het CDA. De partij had die waarschuwingen willens en wetens in de wind geslagen, getuige het CDA-verkiezingsprogramma van 1994.

'Het was zo hypocriet, die plotselinge belangstelling van het CDA voor ons,' zegt CNV-voorzitter Westerlaken. 'Ineens had het alle tijd voor ons. Mocht je vroeger blij zijn als er drie mensen kwamen, nu kwamen ze met z'n vijftienen tegelijk. Terwijl ze vroeger ons hadden uitgelegd hoe de wereld in elkaar zat, wilden ze dat nu ineens van ons horen. Dat was op z'n zachtst gezegd erg ongeloofwaardig.'

CNV'ers als Westerlaken wezen met enige ironie op de gevolgen van het flinkheidsoffensief van de CDA-fractie uit de vorige kabinetsperiode voor haar functioneren als oppositiepartij. Het afschaffen bijvoorbeeld van de Haagse (advies-)radenrepubliek waartegen het CNV al eerder te hoop was gelopen omdat dit minder vertegenwoordigers in Haagse netwerken betekende, pakte nu ook heel nadelig voor het CDA uit, dat de hele operatie zelf mede op touw had gezet. Bij de samenvoeging van allerlei raden raakten de christen-democraten veel Haagse kijk- en luisterposten kwijt.

Het CNV stelde zich in de gesprekken met de CDA-delegatie zelfbewuster op dan de NCRV'ers. Dat kwam niet alleen door het ledenaantal dat zich beter ontwikkelde dan bij de NCRV. De nieuwe minister van Sociale Zaken, Ad Melkert, nam hen in bepaalde opzichten serieuzer dan zijn christen-democratische voorganger, Bert de Vries. Dat was een hele opluchting, vertelt Westerlaken.

'Je kunt rustig zeggen dat er aanvankelijk enige beduchtheid bij

ons bestond voor de komst van paars. Nog voor de komst van die coalitie had Robin Linschoten – de latere staatssecretaris – het CDA eens vergeleken met een grote octopus, die je dood zou kunnen maken door zijn tentakels af te hakken. Dat klonk niet erg vriendelijk. Bovendien waren er allerlei concrete plannen in de maak om bijvoorbeeld werkgevers- en werknemersorganisaties te verplichten verkiezingen uit te schrijven voor hun vertegenwoordiging in de Kamers van Koophandel. Dat ging zeer ver. Dan kun je het CNV ook wel voorschrijven hoe het zijn voorzitter moet kiezen. Het stond haaks op alle ideeën die bij ons leefden over de verantwoordelijkheidsverdeling in de samenleving.'

Maar de soep werd niet zo heet gegeten als hij werd opgediend. Van het verkiezingsplan voor de Kamers van Koophandel werd al snel niets meer vernomen. De in het regeerakkoord ingeboekte bezuiniging van 1,4 miljard op de arbeidsvoorziening wisten de sociale partners na taaie onderhandelingen met minister Melkert tot ongeveer de helft van het bedrag terug te brengen. En toen de paarse meerderheid in de Tweede Kamer onverhoeds besloot de verplichte adviesaanvrage aan de Sociaal-Economische Raad – een ander bastion van de sociale partners – te schrappen, liet het kabinet aan het CNV en de andere organisaties weten, dat het zich daar weinig van zou aantrekken.

Dat de coalitie zo snel bijtrok en zich tot het overlegmodel bekeerde, had een aantal redenen. De economische ontwikkeling gaf geen aanleiding voor een nieuwe oorlog van de politiek tegen de sociale partners, zoals Lubbers die begin jaren tachtig had moeten voeren. Bovendien bleken goede persoonlijke contacten vaak belangrijker dan politieke afspraken in regeerakkoorden.

'Persoonlijke contacten zijn enorm belangrijk voor de manier waarop een regeerakkoord wordt uitgevoerd,' verklaart Westerlaken. 'Die waren tussen mij en Zalm bijvoorbeeld veel beter dan tussen Aad Nuis [staatssecretaris voor het omroepbeleid] en de bestuurders van de NCRV. Ik kan me voorstellen dat ze daar in Hilversum dan ook wat defensiever opereerden.'

Westerlaken kende minister Zalm van Financiën al uit de tijd dat deze directeur was van het Centraal Plan Bureau. Ook Wim Kok was als oud-voorzitter van de FNV geen onbekende voor de CNV-'er

Ook de aard van regeerakkoorden speelt een rol: sommige afspraken zijn gemakkelijker opgeschreven dan uitgevoerd. Dat bleek bij onderdeel 'Flexibiliteit en Zekerheid', het regelen van de rechten van deeltijd- en uitzendwerkers. Het kabinet liep bij de uitwerking hiervan vast in oude tegenstellingen tussen liberalen en sociaal-democraten. De sociale partners kregen de gelegenheid de patstelling te doorbreken, en via de Stichting van de Arbeid tegenvoorstellen te doen, die grotendeels werden overgenomen.

Waar stond intussen het CDA? Dat stond alleen, aan de zijlijn, af te wachten en 'pruttelde wat na', zegt Westerlaken, nadat sociale partners en kabinet hun akkoord over bijvoorbeeld de bezuinigingen op de arbeidsvoorziening bereikt hadden. Veel meer kon het niet doen. 'Wij konden onze punten pakken bij de nieuwe, zittende macht, en we hadden daarom in die fase geen enkele behoefte om olie te verversen bij het CDA.'

De werkgeversorganisatie VNO/NCW ging al even dicht in de buurt van 'paars' opereren. Voorzitter Hans Blankert mocht dan lid van het CDA zijn, in de praktijk viel dat niet te merken. Op cruciale momenten, zoals bij de privatisering van de Ziektewet, en het doorvoeren van algemene lastenverlichting voor burgers en bedrijfsleven, zaten de werkgevers op de paarse lijn. *Forum*, het blad van het VNO/NCW, stak regelmatig de loftrompet over het beleid van bewindslieden als minister Wijers van Economische Zaken en minister Zalm van Financiën.

Nadat het VNO/NCW in de verkiezingsstrijd van 1998 nadrukkelijk de paarse wens van een nieuwe ronde van algemene lastenverlichting had gesteund, was voor sommige christen-democraten dan ook de maat vol. Dat kwam in hun ogen neer op een stemadvies aan de leden. Het CDA had zich in zijn verkiezingsprogramma juist tegen zo'n maatregel uitgesproken, en gepleit voor gerichte steun aan met name gezinnen in de lagere inkomensgroepen.

CDA-senator Luck van Leeuwen, oprichter van de verzekeraar Stad Rotterdam en namens de Bond van Verzekeraars lid van het VNO/NCW-bestuur, stapte in het voorjaar dan ook op als bestuurslid. Het pleidooi voor de algemene lastenverlichting was voor hem de bekende druppel die de emmer deed overlopen.

Het was niet alleen pijnlijk voor CDA'ers te merken dat organisaties met een C in hun naam, de politieke wensen van de oppositie niet zo serieus namen als ze hadden gehoopt. Tot hun ontsteltenis ontdekten CDA-fractiespecialisten dat bijvoorbeeld de CNV'ers beter op de hoogte waren wat er in het landsbestuur speelde dan zijzelf.

Of het nu ging om de uitbreiding en invulling van de Melkertbanen, of een nieuwe regeling voor het minimumloon, het CNV vakbond kon het CDA daarover inlichten in plaats van omgekeerd. Maar belangrijker nog: het CNV bepaalde zelf wat het daarover wilde vertellen en wat niet.

Kennis is macht, zo realiseerden Kamerleden als Frans Wolters zich maar al te goed. 'Als een CNV'er moest kiezen tussen het openhouden van een lijn naar een belangrijke ambtenaar, of het tijdig informeren van ons, was de keuze natuurlijk niet moeilijk,' aldus Wolters, lange tijd sociaal-economisch specialist van de CDA-Tweede-Kamerfractie.

Het CNV was niet de enige organisatie in het traditionele middenveld die zich onafhankelijk opstelde. Christen-democratische partijbestuurders en fractieleden troffen diezelfde houding aan op maatschappelijke terreinen waar oud-bewindslieden van het CDA actief waren. De hernieuwde kennismaking verliep niet altijd tot wederzijds genoegen. Een goed voorbeeld daarvan leverde de Katholieke Radio Omroep (KRO).

Gerrit Braks had daar onderdak gevonden als voorzitter. Zijn nieuwe positie stak wat schraal af tegen zijn ministerschap van Landbouw en Visserij waarvan hij in 1990 gedwongen afscheid had moeten nemen nadat de PvdA-fractie het vertrouwen in hem had opgezegd. Daarna had Braks een mislukte gooi gedaan naar het voorzitterschap van de Wereld Voedsel Organisatie van de Verenigde Naties (FAO).

Van dat laatste gaf hij nog steeds Ruud Lubbers een beetje de schuld. Die had, zo had Braks begrepen, de Duitsers tegen zich in het harnas gejaagd door zich begin jaren negentig als Nederlands premier te gaan bemoeien met de vestigingsplaats van de toekomstige Europese bank. De Duitse regering wilde Frankfurt; Lubbers wenste Bonn.

Alsof de Nederlandse premier daarover ging!, gnuifden de Duitsers. 'Het was de limit voor Kohl, die bank. Over en uit,' zei Braks hierover later. 'Dat kostte mij die post bij de FAO.'[2] De Duitsers trokken zich in 1993 op het laatste moment terug uit de Europese consensus achter Braks als kandidaat van de Europese Unie. Door de mislukte kandidatuur zag de oud-minister voor de tweede keer in drie jaar zijn naam en faam beschadigd raken.

Echt lekker tussen Braks en de partij zat het daarna ook niet. Braks was voorzitter geweest van de commissie die het verkiezingsprogramma van 1994 had geschreven, dat vermaledijde programma met zijn AOW-bezuinigingen en minimumloonverlaging. Bovendien namen diverse CDA'ers hem de zogeheten ARSCOP-uitzending in april 1994 zeer kwalijk.

Midden in de verkiezingscampagne had een aantal onderzoeksjournalisten van de KRO veel opschudding veroorzaakt met een uitzending over een commissariaat van CDA-leider Brinkman bij een textiel-firma (ARSCOP), die bezit was van een aangetrouwd familielid en die verdacht werd van belastingontduiking. Veel partijgenoten hadden '*not amused*' op de KRO-uitzending gereageerd.

Deze gebeurtenissen maakten dat Braks na 1994 op z'n zachtst gezegd ambivalent tegenover de partij stond. Maar echt kwaad werd hij tijdens de politieke discussie over een herinrichting van het publieke net, de zogeheten zenderkleuring. Daar kwam Braks recht tegenover zijn eigen partij te staan.

In het kader van de zenderkleuring had CDA-mediaspecialist Beinema voorgesteld om de NCRV, KRO en EO bij elkaar te stoppen op één televisie-net. 'Is ie nou helemaal gek geworden?' had Braks tegen zijn mede-bestuurders van de KRO geroepen. 'Wij samen met de EO? Daar mogen katholieken geeneens in het bestuur zitten.' 'Homo's trouwens ook niet,' had een andere KRO-bestuurder er olijk aan toegevoegd.

Braks vond de net-indeling van Beinema een bewijs dat zelfs eigen partijgenoten niet wisten hoe het ledenbestand van de KRO in elkaar zat: vol katholieken, inderdaad, maar ook met heel veel katholieke FNV'ers. Die gingen misschien niet elke zaterdagavond naar de pastoor, maar hadden wel het hart op de goede, sociaal voelende plaats zitten.

De KRO-voorzitter dreigde Beinema, een christen-democraat van klassieke AR-snit, al zijn leden te adviseren de volgende keer niet meer op het CDA te stemmen, als de fractie haar plan zou doorzetten. 'Gelukkig is paars er ook nog,' zei Braks in zijn woede. Staatssecretaris Nuis had namelijk andere plannen. Uiteindelijk kwamen KRO en EO, katholieken en orthodoxe protestanten, via twee verschillende netten de huiskamers binnen. Dat gebeurde ondanks, en niet dankzij het CDA.

Braks opereerde op sommige momenten als een politieke *warlord* met een eigen achterban. Ondanks zijn gedwongen vertrek had hij met name in Brabantse landbouwkringen nog gezag. Belangrijker nog was zijn rol als vice-voorzitter van een verbond van dertien voornamelijk katholieke organisaties: het Verband van Katholieke Maatschappelijke Organisaties (VKMO). Sinds 1988 deden die zaken met elkaar: wisselden ideeën uit en trachtten 'positieve publiciteit' te bevorderen, zoals het in een persbericht heette.

Behalve de KRO maakten er ook de katholieke Nederlandse boeren- en tuinbouwbond, de Katholieke Plattelandsvrouwen, de Nederlandse katholieke sportfederatie, de Katholieke Bond van Ouderen en katholieke medefinancieringsorganisatie Cebemo deel van uit. Bij elkaar waren ze goed voor een paar miljoen leden. Ook het CNV, dat ondanks zijn overwegend protestants karakter nogal wat katholieken in zijn ledenbestand had, was bij het verband aangesloten, al hing het er een beetje bij.

De katholieke formatie confronteerde bestuurders uit het protestantse middenveld, maar ook het CDA zelf, met een dilemma. Het VKMO deed sterk denken aan verzuilde tijden, waarvan de politiek in het algemeen, maar ook het CDA, juist afstand had genomen. Anderzijds bood het nieuwe katholieke familie-verband precies die basis voor overleg en ideeën-uitwisseling waaraan christen-democraten in hun nieuwe, wat eenzame rol juist zo'n behoefte hadden.

Bestuurders van organisaties van protestantse origine, zoals de NCRV en het CNV, keken enigszins verlekkerd naar het VKMO. 'Positieve publiciteit' die het VKMO nastreefde? Dat wilden die organisaties ook wel. 'Het gezamenlijk behartigen van gemeenschap-

pelijke belangen ten aanzien van kerkelijke en politieke overheid?' Idem dito.

Ook bestond er bij sommige 'C-organisaties' duidelijke behoefte via een eigen platform tegengas te geven tegen de commercialisering van de cultuur. Met name instellingen als de NCRV voelden deze gure wind steeds harder waaien. De 'drie paarse dames' Van Zuijlen, De Koning en Van Heemskerck, dwongen bijvoorbeeld de publieke omroepen een groot aandeel, groter nog dan staatssecretaris Nuis had gewild, aan te besteden bij commerciële producenten als Joop van den Ende. De instelling van een nieuw, neutraal, omroepbestuur in Hilversum onder leiding van oud-D66-fractieleider Gerrit-Jan Wolffensperger werd ook gezien als een aanval op de eigen identiteit.

Al een paar maanden na de verkiezingen van 1994 had de secretaris van het CNV, Hans Brüning, over de kwestie van het VKMO en een eventueel protestants antwoord daarop, een artikel geschreven in het wetenschappelijk tijdschrift van het CDA. Het ging vergezeld van de alarmerende kop: 'Christelijk-maatschappelijke organisaties lopen op hun laatste benen'[3].

In het stuk constateerde Brüning met enige afgunst dat vele organisaties uit de evangelische sfeer succesvoller opereerden dan de klassieke protestantse organisaties. Bekendste voorbeeld daarvan was de EO, de evangelische omroeporganisatie die groter was dan de NCRV. Maar er waren ook talloze patiëntenverenigingen en gezondheidsorganisaties uit de evangelische en reformatorische wereld die als paddestoelen uit de grond schoten.

De klassieke christelijk-maatschappelijke groeperingen waren daarentegen verdwenen, verzwakt of in het defensief gedrukt. Dat terwijl een nieuwe bundeling van krachten voor rekrutering, scholing en bezinning noodzakelijk was, aldus Brüning.

Vervolgens wees hij op het bestaan van het VKMO. 'Een vergelijkbare organisatie van protestants-christelijke organisaties ontbreekt,' schreef hij. Daar bleef het bij. Brüning deed zijn constatering zonder er een pleidooi voor een protestants antwoord op te laten volgen. Daarvoor waren vele redenen.

Bestuurders als hij waren weliswaar jaloers op het VKMO, maar moest dat betekenen dat de protestanten daar een eigen zuiltje –

want dat zou het dan worden – tegenover moesten zetten? Dat was anno 1994 wel heel ouderwets geredeneerd, vond hij. Er waren steeds meer protestants-christelijke en katholieke organisaties in elkaar opgegaan, zoals bijvoorbeeld de onderwijsbonden PCO en KOV. Was dat geen betere weg?

Bovendien waren er diverse CNV-bestuurders, zoals het latere CDA-Kamerlid Gerda Verburg, die liever niet met andere christelijke, maar juist met neutrale organisaties samenwerkten. Bij haar vertrek uit het CNV brak Verburg juist een lans voor samenwerking met organisaties zoals de milieu-beweging. In een interview in het bondsblad zei ze dat haar vakcentrale zou moeten evolueren naar een 'platform-organisatie voor one-issue-organisaties. Het CNV is een brede maatschappelijke beweging, maar dat moet ons er niet van weerhouden ook eens met specifieke organisaties samen te werken. Als het gaat om duurzaamheid denk ik aan een actie met bijvoorbeeld de stichting Natuur en Milieu. Als het gaat om internationale zaken denk ik aan de Nationale Commissie voor Internationale Samenwerking.'[4]

In de praktijk gebeurden beide. CNV, milieu-organisaties en groeperingen zoals Amnesty International trokken bijvoorbeeld samen op richting Shell bij het vaststellen van gedragscodes voor de multinational. Maar ook in de christelijke familie werd er op allerlei manieren samengewerkt. Protestantse organisaties uit het onderwijs, de omroepen en uit de sociaal-economische sector spraken af op ad-hoc-basis samen projecten op te zetten in bijvoorbeeld het onderwijs. Ook christen-democraten zoals Jan Peter Balkenende, medewerker van het Wetenschappelijk Instituut en de latere vice-voorzitter van de NCRV, waren hierbij betrokken.

Het CDA profiteerde soms van die contacten. Zo speelde een CNV'er een belangrijke rol bij de concretisering van het gezinsthema dat CDA-leider Heerma in de zomer van 1995 op de politieke agenda had geplaatst. Het onderwerp kreeg handen en voeten nadat een werkgroep onder leiding van de CNV'er Kastelein er een rapport ('De verzwegen keuze van Nederland') over had geschreven.

Kastelein was medewerker van het CNV maar voor enige tijd ge-

detacheerd bij het CDA-partijkantoor. Enkele jaren eerder had hij al meegewerkt aan een CNV-rapport over de kinderbijslag. Zijn bijdrage aan de gezinsdiscussie was een kenmerkend voorbeeld van hoe het CDA gevoed kon worden met voorstellen vanuit het middenveld.

Het probleem was echter dat het slechts bij enkele van dit soort voorbeelden zou blijven. De contacten gingen niet of nauwelijks gepaard met maatschappelijke actie, die het politieke initiatief van het CDA in de Kamer konden steunen. De CNV'ers gingen niet voor het gezin de straat op. Zelfs voor een thema als de liberalisering van de winkeltijdenwet, waartegen de Tweede-Kamerfractie van het CDA in 1995 had gefulmineerd en geopponeerd, en dat later aanleiding zou vormen voor een massale handtekeningenactie van de kerken, liep men aanvankelijk niet warm.

Dat merkte Ries Smits, Kamerlid voor het CDA van 1986 tot 1998, bij de voorbereiding van zijn confrontatie met minister Wijers over de winkeltijdenwet. 'Voorafgaand aan mijn voorbereiding van de behandeling van de wet ben ik een aantal organisaties langsgegaan,' vertelt Smits. 'De interesse bij de FNV en het CNV was minimaal. Hetzelfde gold voor MKB Nederland, waar nota bene veel mensen met een eigen bedrijf zitten die de gevolgen van de verruiming van de winkeltijden aan den lijve zouden ervaren. Toen het NCOV [de christelijke ondernemersvereniging die met het neutrale KNOV tot het MKB was gefuseerd] nog zelfstandig was, liep dat heel anders. Het Circustheater in Scheveningen stroomde vol toen staatssecretaris Evenhuis in 1987 nog een veel minder verregaande variant had uitgewerkt met avondwinkels. In 1995 was de respons echter uitermate lauw.'

Pas later kwam er uit de vakbonden, maar ook uit de kerken, wel beweging op gang. Katalysator was een gebeurtenis in Nijverdal. Daar werd een winkelmedewerker verboden om in het weekend vrij te nemen om een voetbalfinale voor zijn amateurclub te spelen.

De Raad van Kerken in Nijverdal maar ook regionale vertegenwoordigers van CNV en FNV die onder het motto '*keep sunday special*', de gevolgen van de verruimde winkel-openingstijden voor werkenmers aan het onderzoeken waren, sprongen hierop in. Di-

verse belangen en sentimenten – vakbonden met hun werknemersbelangen, kerken als zondagsheiligers en strijders tegen consumentisme – vormden een vruchtbare bodem voor een handtekeningenactie tegen de '24-uurs-economie'.

De actie oogstte in het voorjaar van 1998 niet alleen veel publiciteit, ze kreeg met 820.000 handtekeningen ook veel steun, al haalde een maand eerder ex-Dolly Dot zangeres Angela Groothuizen voor Amnesty International bijna 2,5 miljoen handtekeningen op. De werknemer in Nijverdal had overigens intussen toch vrij mogen nemen, en met zijn team de voetbalfinale gewonnen.

Men zou denken dat het CDA de actie van de kerken verwelkomde en openlijk zou omarmen. Dat was echter maar zeer ten dele het geval. Het thema speelde nauwelijks een rol in de verkiezingscampagne van de partij in 1998. Kardinaal Simonis, die een hoofdrol speelde in de handtekeningenactie, was dat ook al opgevallen. 'Ik was daar teleurgesteld over, en had er eigenlijk geen verklaring voor,' zegt hij. 'Het enige dat ik kon bedenken was dat het CDA kennelijk bang was de indruk te wekken aan de leiband van de kerken te lopen.'

Bij de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer, enkele maanden na de handtekeningenactie, repte politiek leider De Hoop Scheffer met geen woord van de kerkelijke actie. Dat viel des te meer op omdat tijdens diezelfde Algemene Beschouwingen GroenLinks-leider Rosenmöller wel de kerken met name noemde, dit in verband met de pleidooien in kerkelijke kring voor een verhoging van het sociaal minimum.

Hoewel Ries Smits nog fel had geopponeerd tegen de winkelopeningen op zondag, bevatte het CDA-verkiezingsprogramma een heel gematigde tekst op dit punt. De partij wilde beslissingen over de zondagsrust meer aan de gemeenten overlaten, en aan het oordeel van de ondernemers zelf.

'We wilden in ons programma niet de indruk wekken dat we als CDA tegen elke vernieuwing van leefpatronen waren,' verklaart de Brabantse gedeputeerde Pieter van Geel, vice-voorzitter van de programcommissie. 'De concept-tekst voor het programma bleef

ongewijzigd omdat er tijdens het partijcongres tien amendementen waren die de tekst wilden verruimen, en tien die haar juist wilden aanscherpen. We bleken precies het midden te hebben gevonden.'

Hoewel de oorsprong van de actie tegen de 24-uurseconomie heel dicht lag bij de kritiek die Smits in de Tweede Kamer had gespuid, nam het CDA er later dus weer enige afstand van, en verwaterde zijn standpunt. De partij vreesde te belerend, te christelijk over te komen.

De hervormde ethicus De Kruijf, hoogleraar in de theologie aan de Rijksuniversiteit van Leiden, had deze ambivalentie ook al opgemerkt in een commentaar op het rapport van het Strategisch Beraad, het partijdocument uit 1995. Kennelijk kon het CDA nog steeds niet kiezen tussen een profiel als christelijke of als algemene volkspartij, constateerde hij.

'Men wil in de politiek, hoe moeizaam dat ook gaat, zo graag iets christelijks realiseren, en dat tegelijkertijd zo algemeen mogelijk benoemen,' schreef De Kruijf over het CDA. Hij wees op een passage waarin het beraad enerzijds pleitte voor 'een voortbouwen op de waarden die besloten liggen in het optreden van Jezus Christus'. Anderzijds stelde hetzelfde rapport dat 'waarden en saamhorigheid uit de samenleving zelf' voortkomen. Dat klonk weer behoorlijk algemeen, want dat hoefden niet per se christelijke waarden te zijn, aldus De Kruijf.[5]

Deze ambivalentie vormt mede de verklaring voor de moeizame verhouding tussen het CDA en de kerken na 1994. Theoretisch gesproken zou dit contact tijdens de oppositie moeten floreren. De christen-democraten hoefden geen vuile handen meer te maken met euthanasie- of abortus-wetgeving.

Omgekeerd waren de kerken uit hun schulp gekropen en ontwikkelden zich na 1994 tot maatschappij-criticasters met een goed mediagevoel. Geholpen door een uiterst professioneel georganiseerd voorlichtingsapparaat, wisten ze de krantenkolommen beter te vullen dan de kerkbanken. Bisschop Muskens van Breda vroeg met prikkelende uitspraken aandacht voor de stille armoede. De Raad van Kerken haalde het nieuws met tentenacties tegen het, in de ogen van de raad, inhumane asielbeleid. Kardinaal Si-

monis maakte minister Borst van Volksgezondheid – overigens onbedoeld – kwaad door een verband te suggereren tussen de toename van het zogeheten zinloze geweld op straat met dodelijke afloop, en het doodmaken van foetussen, beter bekend als abortus.

De kerkelijke acties waren, alweer theoretisch gesproken, extra aantrekkelijk voor het CDA, omdat de paarse partijen weinig aanstalten maakten toenadering te zoeken tot de kerken, zoals dat met het CNV wel was gebeurd.

VVD en D66 moesten er weinig van hebben, en dat bleef na 1994 ook zo. Premier Kok ontving weliswaar een keer bisschop Muskens op zijn Torentje, maar dat was pas nadat Muskens veel bijval had gekregen voor zijn actie. Voor het overige bleef het ook van die kant stil.

'Mij viel zelfs op dat premier Kok zijn aankondiging uit 1994 premier van alle Nederlanders te willen zijn, absoluut niet waarmaakte,' zegt kardinaal Simonis. 'Ik heb eens naar een lang interview met hem zitten luisteren dat ging over waarden en normen. Telkens zat ik te wachten op het moment dat hij in dat verband de bijdrage van de kerken zou noemen, al was het maar heel even. Wim, wanneer noem je ons nou? dacht ik steeds. Maar het kwam er niet van. Het was symbolisch voor de houding die het kabinet tegenover ons innam.'

Opmerkelijker was dat niet alleen paars, maar ook oppositiepartij CDA afstand hield van de kerken. Weliswaar liet fractieleider Heerma zich in 1995 enkele keren samen met Muskens fotograferen en zei hij diens zorg over de groeiende stille armoede te delen. Maar al snel daarna verflauwde dit contact weer.

De periodieke gesprekken die de kerken met alle grote politieke partijen, en dus ook het CDA, voerden, namen enigszins in aantal, en volgens beide betrokken partijen, ook in kwaliteit, toe. Maar van echte toenadering was geen sprake. Daarentegen ging de rooms-katholieke bisschoppenconferentie in de zomer van 1998 wel de mogelijkheden onderzoeken om gesprekken aan te knopen met de andere leden van de oppositie: GroenLinks en de kleine christelijke partijen.

Hans Helgers, partijvoorzitter van het CDA van 1995 tot 1999,

bevestigt de 'ambivalente' relatie tussen zijn partij en de kerken. Hij noemt daarvoor een drietal redenen.

In de eerste plaats kwam het pleidooi van de kerken om het sociaal minimum te verhogen volgens hem dichter in de buurt van het GroenLinks-program dan dat van het CDA. Ook wat betreft het asielbeleid stonden GroenLinks en de kerken dichter bij elkaar dan het CDA en de kerken. Zo bekritiseerde CDA-leider De Hoop Scheffer bijvoorbeeld het kerkasiel dat de Raad van Kerken aan uitgeprocedeerde asielzoekers wilde bieden.

Fundamenteler zijn de twee andere redenen die Helgers noemt. 'In zekere zin hebben niet-christelijke partijen zoals de PvdA en GroenLinks het gemakkelijker de banden met de kerk aan te halen, dan wij. Als het CDA dat doet, wordt het al snel verdacht te willen morrelen aan de scheiding tussen kerk en staat. De associatie door de kiezer van het CDA met het instituut kerk is nog steeds heel sterk.

Dat merkten we bijvoorbeeld toen we het thema normen en waarden op de politieke agenda wilden zetten. Dat thema is eeuwenlang door de kerken gedomineerd. Wij moesten ons steeds blijven verontschuldigen en verklaren dat christenen het onderwerp echt niet willen monopoliseren. Andere partijen hoeven dat, bij welk onderwerp dan ook, niet te doen. Gelukkig is mijn partij nog groot en bedreigend genoeg dat mensen bang zijn voor het te dicht bij elkaar komen van Kerk en staat. De andere christelijke partijen zoals SGP, GPV en RPF zijn daarvoor te klein. Kiezers zien hen toch meer als folklore.'

Daarnaast blijft een reden die in de regeringsperiode al aanleiding tot ambivalentie gaf, in de oppositie gewoon voortbestaan. Helgers: 'Wij moeten vuile handen maken als politieke partij. Zelfs in de oppositie moet je soms meewerken aan compromissen. Maar de kerkelijke dogmatiek is wars van compromissen. Die heeft de charme van de helderheid, waar een politieke partij verre van moet blijven. Piet Hein Donner [oud-voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en prominent CDA-lid] heeft dat onderscheid eens mooi aangeduid tijdens een symposium van onze partij in mei 1995. Hij haalde een bijbelcitaat uit Lucas aan over de 99 geredde schapen en dat ene verlo-

ren schaap. De Kerk gaat achter dat ene schaap aan en laat de andere achter. Als ze dat ene verloren schaap gevonden heeft, komt er een groot feest. De overheid kan dat niet. Die moet op die negenennegentig schapen letten. Dat geldt ook voor het CDA.'

Nee, wilde het CDA zich tot moderne politieke partij ontwikkelen, dan moesten de christen-democraten een beetje uit de buurt blijven van de kerken. Bovendien wilden ze hun pelgrimstocht niet alleen tot het traditionele middenveld van christelijke organisaties beperken.

Een tweede terrein dat na 1994 werd verkend, was het zogeheten nieuwe middenveld: one-issue-bewegingen, milieugroepen, consumentenorganisaties, mensenrechten- en hulpbewegingen zoals Artsen zonder Grenzen, en het eerder genoemde Amnesty International.

Naar het idee van het CDA boden die weerstand tegen de individualisering en verbrokkeling van de samenleving. Met hun ideële inslag en actieve inzet van vrijwilligers vormden ze volgens veel christen-democraten een tegenwicht tegen de vercommercialisering en professionalisering van de cultuur. Hun aantal was de laatste decennia stormachtig gegroeid ten opzichte van de traditionele verzuilde organisaties. Als typische middenveldpartij kon het CDA daar niet omheen.

Eerder genoemde 'netwerkers' als Bremmer voelden echter terzelfder tijd reserves bij het benaderen van dit soort organisaties. Hoewel bijvoorbeeld de milieu-groepen claimden voor een breder belang op te komen dan louter de natuurlijke leefomgeving, beschouwden CDA'ers ze toch als pressiegroepen, die vooral vergroting van eigen invloed en ledenaantallen nastreefden. Ook het heilige gelijk dat met name de wat militante organisaties uitstraalden zoals Milieudefensie maar ook Artsen Zonder Grenzen, stond CDA'ers tegen. In de jaren tachtig had de christen-democratie wat dat aangaat slechte ervaringen opgedaan met het IKV. De religieus bevlogen strijd van het kerkelijk vredesberaad tegen de kruisvluchtwapens had Bremmer zelfs betiteld als 'ethische terreur'.[6]

Bovendien pasten de nieuwe middenveldorganisaties moeilijk in de klassieke ideologie en maatschappijopvattingen van het CDA. Hoe kon een pressiegroep als Milieudefensie ooit de publieke verantwoordelijkheid nemen zoals christen-democraten die in het verleden hadden bepleit voor onderwijskoepels, omroep- en mediaorganisaties? Ze werden bevolkt door technocraten en professionals, die vooral uit waren op een goede dienstverlening. Het CDA-Kamerlid Hans Hillen zei in februari 1993: 'Veel van die nieuwe organisaties zoals reizigersorganisaties hebben een consumentenachtig karakter. Je betaalt er iets voor en je krijgt er een dienst voor terug.'[7]

Afgezien van dit ideële probleem speelde er nog iets heel anders: waar moesten de CDA-pelgrims in het nieuwe middenveld beginnen? Het was een uitgestrekt, voor christen-democraten veelal onbekend gebied. De milieu-beweging bijvoorbeeld, misschien nog wel het meest gelieerd aan de politiek, was meer iets van de PvdA, GroenLinks en de VVD, als ze al van een partij was.

Voorzitter van Natuur en Milieu was oud-GroenLinks fractieleider Ria Beckers; algemeen directeur was PvdA-lid (althans tot eind 1996) Ad van den Biggelaar. Milieudefensie werd enige tijd bestuurd door oud-GroenLinks Kamerlid Bram van Ojik, en daarna door de sociaal-democraat Chris Zijderveld. De liberale oud-minister Pieter Winsemius was tot eind 1998 voorzitter van de vereniging Natuurmonumenten, terwijl een andere voormalige bewindsman uit liberale kring, Ed Nijpels, bestuursvoorzitter was van het Wereld Natuur Fonds.

Het CDA kon daar lange tijd niet veel tegenover stellen. Willemien van Mondfrans, oud-burgemeester van Katwijk en organisatie-adviseur, was actief in de wereld van de natuur-educatie. Oud-CDA-fractiewoordvoerdster Marie-Christine Reusken opereerde als voorlichtster bij het Wereld Natuur Fonds. Maar daarmee waren de belangrijkste CDA-namen wel genoemd.

Pas later zouden zich binnen korte tijd enkele interessante verschuivingen aftekenen. RABO-topman Wijffels, najaar 1998 benoemd tot voorzitter van de Sociaal-Economische Raad, zou Winsemius opvolgen als voorzitter bij Natuurmonumenten. Het na 1998 nieuw aangetreden CDA-Kamerlid Van Wijmen was af-

komstig van een Brabantse natuur-organisatie. En oud-CDA-minister Hanja Maij-Weggen werd eind 1998 voorzitter van de Dierenbescherming.

Tussen 1994 en 1998 lukte het de christen-democratie echter niet duurzame contacten op te bouwen met het nieuwe middenveld. Gesprekken waren er genoeg, zowel in het kader van de opstelling van het partijdocument *Nieuwe Wegen, Vaste Waarden*, als bij de voorbereiding van het nieuwe verkiezingsprogramma in 1998. Soms trokken CDA-fractieleden en natuurbeweging samen op, zoals tegen de paarse plannen om de hogesnelheidslijn door het zogeheten Groene Hart aan te leggen.

Maar tot een structureel platform kwam het niet. Daarvoor lagen de standpunten van de milieubeweging en de CDA-fractie in de Tweede Kamer te ver uiteen. Over de uitbreiding van Schiphol bijvoorbeeld, hét milieu-issue van de tweede helft van de jaren negentig, dachten de twee partijen totaal verschillend. Het CDA-standpunt lag dicht bij dat van de regering: groei binnen verantwoorde milieugrenzen. De milieubeweging was juist zeer actief om de groei van het luchtvaartverkeer zoveel mogelijk tegen te gaan.

Al met al had de pelgrimage van het CDA naar het middenveld een teleurstellende afloop. De heilige graal van een hernieuwd veelzijdig en vitaal contact tussen het CDA enerzijds en maatschappelijke organisaties anderzijds, was niet gevonden. Weliswaar waren de ergste wonden uit de periode van het derde kabinet-Lubbers geheeld, en was het contact met organisaties als het CNV weer opgebloeid. Maar dat was toch lapwerk vergeleken met de ambities zoals die in 1994 nog door Heerma en de commissie-Gardeniers waren geformuleerd.

De pelgrims waren stukgelopen op oude frustraties van verwante middenveldorganisaties, het enigszins herwonnen zelfvertrouwen van organisaties als het CNV, en onenigheid over de inrichting van een nieuw, al dan niet verzuild middenveld. Ook de houding van de paarse coalitie die de sociale partners eerder paaide dan afstootte, hielp de CDA-oppositie niet.

De twijfelachtige afloop van de pelgrimage leidde tot een be-

langrijke wending in de discussie binnen de partij hoe ze zich in de politiek zou moeten manifesteren. Kort samengevat kwam die neer op één keuze tussen een zogeheten 'thema- versus doelgroepenbenadering'. Ze droeg bij aan een wijziging van de koers van het CDA: die van bestuurlijk en op het middenveld gerichte partij, naar één die meer gericht was op het publieke debat in de media en op de zwevende kiezer. In 1998, aan het einde van de eerste oppositieperiode, verkeerde de partij nog midden in deze ommezwaai.

Twee jaar eerder, februari 1996, besprak het partijbestuur van het CDA een stuk van partijvoorzitter Hans Helgers. Daarin stelde hij dat het middenveld, ('zelforganisaties', noemde Helgers ze), weliswaar 'onmisbaar' bleef voor een gezonde samenleving. Maar deze moesten niet meer benaderd worden zoals vroeger: als een groep met homogene belangen. 'De boeren, de ouderen en de jongeren worden aangeduid alsof ze per groep te benaderen zijn,' schreef Helgers in een bewerking van het stuk dat later in het *CDA-Jaarboek '96-'97* verscheen. 'De electorale doelgroepenbenadering lijkt een doodlopende weg. De individuele en mondige burger laat zich niet langer persen in het keurslijf van een enkele doelgroep.'

Het stuk liet zich lezen als het definitieve afscheid van het CDA van het verzuilde tijdperk. Helgers stelde daar nu tegenover dat het CDA niet in groepen, maar in thema's moest denken. Niet langer 'de ouderen', maar 'gezin en familie', 'waarden en normen', en 'de menselijke maat'.

'Wat mij verbaasde,' zegt Helgers ter toelichting, 'was dat partijgenoten na mijn aantreden begin 1995 tegen mij zeiden: "Je moet dé ouderen terugwinnen, dé jongeren terugwinnen, dé boeren terugwinnen." Maar als ik dan terugzei: "Hoe doe je dat? welke boeren bedoelen jullie precies, de varkensboer in Oost-Brabant, de tomatenkweker in het Westland of de graanboer in Drenthe," dan bleef het stil. Wel kreeg ik het adres van LTO Nederland [de grootste belangenbehartigingsorganisatie in de landbouw] in de handen gedrukt, of dat van de ouderenbonden.'

Helgers had daar twee problemen mee. 'Bij het CDA hebben we veel van zulke instellingen als met ons verwante organisaties gezien. Dat waren ze niet. Het waren gewoon gebruikers-relaties,

waarbij over en weer profijt werd getrokken. Dat verklaart waarom veel van die organisaties, tot onze eigen verrassing, zich na 1994 zo snel op de nieuwe coalitie richtten. Bovendien werden ze in het land steeds meer beschouwd als verlengstukken van de Haagse bureaucratie, niet als echte onafhankelijke middenveld-organisaties.'

Een tweede probleem was dat achter deze organisaties zeer gevarieerde achterbannen schuilgingen, met vaak tegengestelde belangen. Zo bestond bijvoorbeeld de groep ouderen uit heel verschillende categorieën. Helgers: 'Lang hebben we gedacht dat de aangekondigde bevriezing van de AOW ons bij de verkiezingen van 1994 veel stemmen had gekost van ouderen met alleen zo'n AOW. Uit kiezersonderzoek bleek dat dit reuze meeviel. Die ouderen waren ons juist massaal trouw gebleven. Het waren eerder de zelfbewuste, hoger-opgeleide ouderen met een aanvullend pensioen die waren weggelopen. Die voelden zich niet meer serieus genomen door ons. Voor hen werkte de aangekondigde bevriezing van de AOW als een soort katalysator bij hun emancipatie. Niet het geld, maar de drang om serieus genomen te worden vormde de oorzaak van de opkomst van de ouderenpartijen.'

Dé oudere, dé jongere, ze bestonden in politieke termen niet meer, zo kreeg Helgers te horen van marketingdeskundigen die hij in 1995 raadpleegde. 'Dat vraagt een heel andere manier van politiek bedrijven, inderdaad een ontzuilde manier van politiek bedrijven. Maar dat zei ik er op dat moment maar niet bij, want anders zou ik binnen de partij mijn eigen tegenstand georganiseerd hebben.'

Kiezers trekken via trends en thema's, en niet benaderen via (verzuilde) doelgroepen: het vergde een hele omslag voor het CDA. Periodiek overleg met organisaties werd aangevuld met gedegen en duur verkiezingsonderzoek naar trends. Dure marketingbureaus werden binnengehaald, goed betaalde voorlichters zouden moeten worden aangetrokken. Maar dat stuitte juist weer op het zelfbeeld van het CDA als goedwillende vrijwilligersorganisatie.

Bovendien bleef het verlangen naar samenwerking, ja zelfs personele uitwisseling tussen het CDA en traditionele organisaties, in

het bewustzijn van de christen-democraten verankerd zitten. Het was nota bene Helgers zelf die enkele bestuurders van het CNV (Verburg en Van der Knaap), en FME-voorman Hans van den Akker voor de nieuwe kieslijst rekruteerde. In 1998, het jaar van de verkiezingen, zat het CDA dan ook nog volop in een 'overgangssituatie', zoals Helgers het typeert.

De afstandelijke reacties uit het middenveld op de nieuwe oppositierol, waren niet de enige oorzaak van de uitholling van het CDA als bestuurderspartij. Ook ontwikkelingen binnen het openbaar bestuur droegen daaraan bij. Herindelingen van gemeentes waarvan vooral CDA-burgemeesters het slachtoffer werden, paarse inspanningen om bestuurders uit eigen kring voorrang te geven boven christen-democraten, en een technocratisering van datzelfde openbaar bestuur, tastten de bestuurlijke reputatie van de christen-democratie verder aan.

Wie in de jaren negentig een toekomst in het openbaar bestuur wilde beginnen, kon maar beter geen burgemeester worden. Uit die wereld kwamen alleen maar noodkreten. De markt werd krap door allerlei herindelingen die vooral in Noord-Brabant diep ingrepen.

In het voorjaar van 1997 citeerde *de Volkskrant* P. Rossou, inmiddels oud-burgemeester van Oud- en Nieuwe Gastel. Hij vatte de malaisestemming in burgemeestersland samen onder de noemer 'werklozenleed'. 'Ik krijg wel wachtgeld, maar daar word je niet vrolijk van: 75 procent van een uitgekleed salaris. Ik mis periodieken, mijn ambtstoelagen, mijn telefoon- en autokosten. En die zaken kan ik toch niet de deur uit doen.'[8]

Hoewel de burgemeesterssector een krimpsector was, waarvan alle partijen de pijnlijke gevolgen ondervonden, werd met name het CDA hard getroffen. Meer dan andere partijen beschikte het over burgemeesters van kleine gemeenten die op het punt stonden opgeheven te worden.

CDA-bestuurders klaagden dat de minister van Binnenlandse Zaken, Hans Dijkstal, hun werkloze burgemeesters te weinig voorrang gaf bij de herindelingsronden. Na een schaalvergrotingsoperatie in 1996, waarbij 71 Brabantse gemeenten werden sa-

mengevoegd tot 27 nieuwe, wees de Brabantse bestuurdersafdeling van het CDA erop, dat ze er van die 27 slechts acht mocht leveren, evenveel als de PvdA en de VVD. Relatief werd de CDA-presentie daarmee kleiner.[9]

De herindelingskwestie zorgde ook voor naargeestige verhoudingen binnen het CDA zelf. Christen-democratische Kamerleden uit plaatsen die dreigden opgeslokt te worden door burgemeesters van CDA-signatuur, verzetten zich openlijk tegen annexatie. CDA-parlementariër Gert Leers bijvoorbeeld, inwoner van Tilburgs buurgemeente Goirle, voerde in 1995 een volksopstandje aan tegen de stad van Gerrit Brokx. Op de gemeentegrens tussen de twee plaatsen liet hij een wal van zandzakken opwerpen.

De herindelingspijn maakte het CDA extra gevoelig voor het verlies van burgemeestersposten in grote gemeenten. 'Ik moet er niet aan denken straks ook nog eens het CDA-bolwerk Tilburg te verliezen,' kreunde bijvoorbeeld de Brabantse CDA-Statenfractievoorzitter Melis na de zoveelste herindelingsgolf.[10]

Ook dit leed werd het CDA echter niet bespaard. In plaats van oud-CDA-bewindsvrouwe Yvonne van Rooy, benoemde het kabinet PvdA-lid en FNV-voorzitter Johan Stekelenburg. De stad die sinds jaar en dag bestuurd was door KVP'ers, ging in 1997 verloren voor de christen-democratie. 'Wij voelen de kater, de woede, en de boosheid over de onbegrijpelijke beslissing van het kabinet,' donderde en bliksemde CDA-leider De Hoop Scheffer.

De annexatie door de PvdA van CDA-stad Tilburg paste in een strategie van de paarse coalitie om het aantal CDA-burgemeesters verder omlaag te brengen. Minister Dijkstal had tijdens diverse overleggen met de Tweede Kamer gewezen op de oververtegenwoordiging van het CDA in burgemeestersland. De herindeling was een mooi instrument de CDA-presentie te verminderen, maar daarbuiten werd het al snel ingewikkelder. Ook de coalitie van PvdA, VVD en D66 wilde zich immers het nodige gelegen laten liggen aan de adviezen van lokale vertrouwenscommissies.

'Ik geloof absoluut niet in een paars complot tegen CDA-kandidaten,' schreef burgemeesterslobbyist Frans Jozef van der Heijden dan ook geruststellend in het blad van de CDA-bestuurdersvereniging.[11] Wel meende hij in incidentele gevallen een paarse

strategie te bespeuren waarbij kandidaten hun gunstige imago in de pers trachtten in te zetten tegen CDA-kandidaten. Een mooi voorbeeld daarvan was de benoeming van een burgemeester in Zaanstad.

Bij het vacant komen van het burgemeesterschap na het gedwongen vertrek van mevrouw Bruinsma in 1996, dachten de christen-democraten daar een onontkoombare kandidaat te hebben in de persoon van burgemeester Brink van Veenendaal.

Maar wie kent burgemeester Brink? Ruud Vreeman daarentegen kende iedereen. Hij was vice-voorzitter van de PvdA en Tweede-Kamerlid voor diezelfde partij. Vreeman die nooit helemaal had kunnen aarden op het Binnenhof, kandideerde zich in 1996 voor het vrijvallend burgemeesterschap van Zaanstad.

Wat moest ene meneer Brink van het CDA daartegen beginnen? CDA-lobbyist Frans Jozef van der Heijden zegt het geen toeval te vinden dat Vreemans kandidatuur voor de Zaanse post voortijdig uitlekte. 'Op die manier kon de PvdA de benoemingsdiscussie in de publiciteit naar zich toe trekken.' De opzet lukte: niet Brink, maar Vreeman werd de opvolger van Bruinsma. De afgevallen CDA'er werd kort daarop de nieuwe voorzitter van de NCRV.

Ook het Tilburgse voorbeeld past in de theorie van Van der Heijden dat 'paarse' kandidaten de publiciteit gebruikten om hun kansen te vergroten. In dezelfde tijd dat het gerucht ging dat het CDA met een zware kandidaat zou proberen die prestigieuze post voor de partij te behouden (Yvonne van Rooy), liet Stekelenburg publiekelijk doorschemeren kandidaat te zijn voor Tilburg.

Dit was een opvallende actie, omdat kandidaten over van alles en nog wat mogen praten, behalve over hun eigen kandidatuur. Het gedrag van Stekelenburg bevorderde dan ook de speculaties in de pers over de benoeming. Dit veroorzaakte weer irritaties in Tilburg over de gebrekkige vertrouwelijkheid van de procedure.

Stekelenburg wist het eindspel meesterlijk te spelen. De man die nota bene zelf zijn ambities had laten uitlekken, zei na zijn benoeming tijdens zijn presentatie aan de pers te betreuren dat 'er veel heibel is geweest die niet heeft bijgedragen aan de cohesie. Een moment dacht ik zelfs: ik pas, en ga wat anders doen.'[12]

Wist 'paars' handig de publiciteit naar haar hand te zetten, de

christen-democraten hadden juist moeite zich aan de nieuwe verhoudingen aan te passen. Interne verdeeldheid leidde soms tot chaotische besluitvorming. CDA-kandidaten voor belangrijke burgemeestersposten dreigden daarvan de dupe te worden, zelfs partijgoden als Wim Deetman, in 1996 kandidaat voor Den Haag.

Nadat Ad Havermans zijn vertrek uit de Hofstad had aangekondigd, circuleerde in de media al snel de naam van Elco Brinkman, de gevallen CDA-leider. De Haagse CDA-fractie had in de persoon van Michiel Santbergen daar een uitgesproken voorkeur voor, zo zegt CDA-lobbyist Van der Heijden: 'Ik vond dat logisch, gezien Brinkmans grote kwaliteiten. Maar het probleem was dat hij op dat moment anderhalf jaar voorzitter was bij het Algemeen Verbond van Bouwbedrijven, en daar dus niet weg wilde. Ik ben twee keer bij hem geweest, maar twee keer zei hij nee.'

Inmiddels had Deetman, op dat moment Tweede-Kamervoorzitter, zijn belangstelling voor de Haagse post laten blijken. Fractieleider Heerma was echter een tegenstander van Deetmans vertrek. Hij had ook al grote moeite met de beslissing van de Rotterdamse CDA-wethouder René Smit, die had aangekondigd zijn post te verlaten als gevolg van een zoveelste mislukte bestuurlijke hervorming in de Rotterdamse regio. Heerma was bang voor een groot verlies van christen-democraten op vooraanstaande bestuurlijke posten. 'Mede om die reden wilde Heerma per se Deetman op zijn voorzittersstoel in de Tweede Kamer houden,' zegt Van der Heijden.

Ook het Haagse CDA reageerde *not amused* op de kandidatuur van Deetman. Van der Heijden: '"Niet opnieuw een dorpsburgemeester alsjeblieft," zei Santbergen tegen mij.' Het Haagse CDA had Brinkman juist op het oog vanwege zijn moderne uitstraling en connecties in belangrijke netwerken zoals de bouw. Deetman voldeed niet aan die wens.

De zaak werd alleen maar gecompliceerder voor Van der Heijden na een gesprek met de Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland. Die draagt formele verantwoordelijkheid bij het voordragen van burgemeesterskandidaten. In dit geval was het Joan Leemhuis-Stout, lid van de VVD. Die kwam, gelet op het streven meer vrouwen op burgemeesterszetels te krijgen, met een derde

suggestie: oud-burgemeester Willemien van Montfrans uit Katwijk.

Opnieuw deed Heerma moeilijk. Van Montfrans stond niet echt bekend als sterke bestuurster, en zou het tegen zware kandidaten van andere partijen kunnen afleggen. Dan nog liever Deetman, redeneerde de CDA-leider. 'Heerma zag uitstekend in dat er maar één goede kaart voor het CDA overbleef, en dat was Deetman,' zegt Van der Heijden.

Maar de tijden dat het CDA beslissingen kon forceren als men het onderling eens was geworden, waren definitief voorbij. De partij bleek opnieuw buiten Leemhuis-Stout te hebben gerekend. Van der Heijden: 'Ik ging naar Leemhuis, en zei dat Deetman wel wilde. "Nou," zei Leemhuis toen, "dan moet hij mij toch eerst een officieel briefje schrijven." Ik zei: "Maar je denkt toch niet dat de voorzitter van de Tweede Kamer, adviseur van de Koningin en een van de hoogste functionarissen van het land, aan de Commissaris van de Koningin van Zuid-Holland een briefje gaat schrijven? Dat is de wereld op zijn kop. De voorzitter van het parlement wordt voor zo'n functie gevraagd. Die gaat niet solliciteren." Leemhuis zei: "Daar heb ik niks mee te maken. Als ik geen briefje krijg, kan ik hem niet uitnodigen voor een gesprek."'

Morrend schreef Deetman zijn briefje. Leemhuis was echter niet onder de indruk. Van der Heijden vertelt: 'Leemhuis concludeerde dat Deetman te weinig burgemeestersvlees had vergeleken met bijvoorbeeld Van Montfrans. Ze kwam met de voordracht: 1. Van Montfrans 2. Deetman.'

Toen werd het pas echt gevaarlijk voor het CDA. De buitenwereld was namelijk allang ongeduldig geworden. Eerst was veel tijd heengegaan met geharrewar in CDA-kring, en daarna tussen het CDA en Leemhuis. De VVD-fractie uit de Haagse gemeenteraad dreigde een eigen kandidaat naar voren te schuiven. Ze maakte Van der Heijden duidelijk dat, als er niet snel een besluit zou worden genomen, de VVD zou proberen de Utrechtse burgemeester Ivo Opstelten te lanceren voor de vacature in de Hofstad. Het CDA kwam in de tang terecht van enerzijds Leemhuis, en anderzijds een ongeduldige VVD-fractie in Den Haag.

Heerma en Van der Heijden beseften dat alleen snelle actie op

het allerhoogste niveau, dat van premier Kok en vice-premier Dijkstal, uitkomst kon bieden. Na gesprekken van Heerma met deze twee, veranderde minister Dijkstal de voordracht van Leemhuis, en plaatste Deetman op nummer één. Eind goed, al goed. 'En daarmee kreeg Den Haag een van zijn beste burgemeesters sinds tijden,' concludeert Van der Heijden.

De vervulling van de vacature-Den Haag door een CDA'er kon echter niet voorkomen dat de PvdA het CDA inhaalde als grootste partij in de burgemeesterssector. Volgens de begroting van Binnenlandse Zaken voor 1999 die elk jaar de overzichten van burgemeesters verstrekt, beschikte het CDA op 1 juni 1998 weliswaar over veel meer posten dan de PvdA (224 versus 146), maar omdat veel van de CDA-posten plattelandsgemeenten betroffen, werd het CDA qua aantallen inwoners toch door de sociaal-democraten overtroefd: 5,3 miljoen versus 5,5 miljoen.

Het was niet de enige aanwijzing dat de PvdA hard op weg was de rol van het CDA over te nemen als bestuurlijke ruggengraat van Nederland. Zoals hier al eerder is opgemerkt, waren sociaal-democraten vanaf het einde van de jaren tachtig – nog ten tijde van het derde kabinet-Lubbers – een ware opmars begonnen binnen de rijksdienst. Daarnaast waren het met name sociaal-democraten die politieke posten op het CDA wisten te veroveren.

Niet alleen het verlies van het vice-presidentschap van de Raad van State en de voorzitterschappen van de Eerste en Tweede Kamer, alle drie van belang vanwege de adviezen aan het staatshoofd, waren gevoelige aanslagen op het prestige van het CDA. Het feit dat ook op andere belangrijke plekken, hetzij binnen de rijksambtenarij, hetzij elders, CDA'ers steeds minder aan bod kwamen, knaagde aan het gevoel van eigenwaarde van de partij.

CDA-bestuurster Tineke Lodders, onder meer als plaatsvervangend kroonlid van de Sociaal-Economische Raad (SER) actief in de Haagse netwerken, zegt hierover: 'Aanvankelijk konden we nog wel begrip opbrengen voor de reductie van het aantal bestuurlijke posten voor het CDA. We zagen dat als een soort natuurlijke correctie op onze oververtegenwoordiging in bepaalde sectoren. Maar toen ook later, aan het eind van de kabinetsperiode, onze

kandidaten gepasseerd bleven worden, ging dat toch knagen aan ons bestuurlijk zelfbewustzijn.'

Bijlage 1 (achter in dit boek) geeft een indruk van de belangrijkste verschuivingen in het politiek-bureaucratisch complex in de laatste tien jaar. Daarnaast is een poging gedaan een indruk te geven van de presentie van christen-democraten in belangrijke ambtelijke, maatschappelijke en commerciële netwerken. Hoewel het overzicht zeker niet compleet is, probeert het een indruk te geven van de sectoren waar CDA'ers nog steeds sterk vertegenwoordigd waren, en waar juist niet. Het CDA zelf beschikt niet over een dergelijk overzicht.

Wat aan de verschuivingen opvalt is dat zich met name na 1994 een uiterst on-Nederlands fenomeen aftekende: de dominantie van één partij in het Haagse politiek-bureaucratische complex, in dit geval van de PvdA.

Kenmerk van het Nederlandse pacificatiestelsel was immers altijd geweest dat de bestuurlijke posten evenwichtig over de grote politieke stromingen waren verdeeld, al had het aantal CDA-posten in de jaren tachtig in de ambtenarij wel even een erg hoge vlucht genomen. Daar was dan ook protest tegen aangetekend door andere partijen. Zo niet tegen die van de PvdA in de jaren negentig: de ambtelijke en bestuurlijke dominantie van de PvdA ging zonder opvallende tegenbewegingen gepaard, afgezien van gemor in CDA-kring wellicht.

Het is verleidelijk de sterke PvdA-presentie toe te schrijven aan het handig opereren van sociaal-democraten bij het opvullen van vacante posten. Maar die voorzien slechts in incidentele gevallen in een verklaring.

De liberale bestuurskundige Rosenthal heeft erop gewezen dat de opmars van de sociaal-democraten samenhangt met wat hij 'zelfselectie' noemde en 'het op leeftijd komen van een linkse generatie'. Met het eerste doelde hij op de grote voorkeur die sociaal-democraten, zeker vergeleken met liberalen, altijd aan de dag hebben gelegd voor een werkkring bij de rijksoverheid. Waar veel liberalen zich liever in het bedrijfsleven ophielden, stroomden met name in de jaren zeventig veel jonge sociaal-democraten als

beleidsmedewerkers het gemeentelijk en rijksapparaat in.

De PvdA'ers die in het midden van de jaren tachtig topposities gingen bekleden, hadden een lange carrière binnen het openbaar bestuur achter de rug. Secretaris-generaal Kuijken kende het ministerie van Binnenlandse Zaken als hoofd van het bureau SG, waarna hij enige tijd werkzaam was als gemeentesecretaris van de gemeente Den Haag. Rien Meijerink, voorzitter van de universitaire belangenvereniging VSNU, was eerder gemeentesecretaris in Groningen, directeur-generaal op Defensie en de hoogste ambtenaar op Onderwijs. VROM-topambtenaar Roel den Dunnen was tussen 1977 en 1990 wethouder in Rotterdam en daarna directeur-generaal op het ministerie van VROM.

'De huidige sociaal-democratische dominantie komt voort uit het feit dat de jonge, linkse generatie van de jaren zestig nu op een leeftijd gekomen is waarin promotie naar leidinggevende posities bijna een gegeven is,' schreef Rosenthal over die groep.[13]

Zoals al in hoofdstuk 2 is aangestipt, waren de carrière-patronen binnen het openbaar bestuur langzaam maar zeker van karakter veranderd. De beste voorbereiding op een hoge ambtelijke functie lag niet meer in het bestuur van een koepelorganisatie, zoals christen-democraten gewend waren geweest, maar in het openbaar bestuur zelf. Maar daar bleef het niet bij.

Hadden in de decennia na de oorlog koepelbestuurders, eerst van ARP-, later van KVP-huize, het ambtelijk apparaat geïnfiltreerd, in de jaren tachtig kwam een omgekeerde beweging op gang. Topambtenaren zwermden uit over de samenleving om daar aan het hoofd van belangrijke organisaties leiding te geven aan nieuwe bestuurlijke processen. Simpel gezegd: nadat eerst de maatschappij de overheid had veroverd, veroverde de overheid in de jaren negentig de samenleving.

Medewerkers van de rijksdienst, oud-medewerkers en geprivatiseerde medewerkers in de functie van organisatieadviseurs, probeerden de bestuurlijke samenhang te bieden die met de ontzuiling verloren was gegaan. Tijdens congressen, cursussen en symposia ontwikkelden en verfijnden ze hun eigen methoden en idioom.

Opvallend was hoe vaak bijvoorbeeld oud-topambtenaren

opdoken in de discussies die de agenda van de politiek gingen domineren. Smits, ooit de hoogste ambtenaar van Verkeer en Waterstaat, was lange tijd als baas van Schiphol de tegenspeler van minister Jorritsma in de discussie over de uitbreiding van de luchthaven. Den Besten, eveneens oud-topman van Verkeer, was de gesprekspartner van Jorritsma bij de verzelfstandiging van de Nederlandse Spoorwegen. Meijerink, oud-SG van Onderwijs, ging als voorzitter van de VSNU een belangrijke rol spelen in het hoger onderwijsdebat. En VWS-topambtenaar Nicolai gaf als lid van de Raad voor de Kunst het kunstbeleid van staatssecretaris Nuis verder vorm, voordat hij in 1998 overstapte naar de Tweede-Kamerfractie van de VVD.

Behalve als uitzendbureau voor toppositities in netwerken buiten Den Haag, functioneerde de rijksoverheid ook steeds meer als leverancier van hooggekwalificeerd personeel aan organisatie-adviesbureaus. Voormalige medewerkers van het ministerie van Onderwijs bijvoorbeeld, waarvan de bekendste oud-directeur-generaal Roel in 't Veld was, doken op in tal van advieslichamen, of het nu ging om de geluidsnormen voor Schiphol of de reorganisatie van de Vreemdelingendienst of van het gevangeniswezen. Kenmerk van deze nieuwe netwerken was hun hoog technisch en professioneel niveau. Kenmerk was ook dat er nauwelijks CDA'ers in te vinden waren.

Het wegvallen van het CDA in belangrijke ambtelijke en bestuurlijke netwerken, versterkte niet alleen het verliezersimago van de partij, het leidde ook tot onevenwichtigheden in de informatietoevoer naar de partij en Tweede-Kamerfractie. Rosenthal merkte op dat de grote presentie van de PvdA in het ambtelijk apparaat een rijke bron van ideeën- en informatie-uitwisseling betekende. Die moest het CDA steeds meer missen.

In sectoren als de sociale zekerheid, onderwijs en de zorg waren de christen-democraten nog wel goed vertegenwoordigd, zoals uit bijlage 2 blijkt. Binnen de '*emerging markets*' van het overheidsbeleid daarentegen, zoals verkeer en vervoer, technologiebeleid en de milieu-sector, blonken CDA'ers steeds meer uit door afwezigheid. 'Door onze afwezigheid in de nieuwe netwerken was het voor ons moeilijk politieke initiatieven op die gebieden te ontwik-

kelen,' zegt Ank Bijleveld, na mei 1998 vice-voorzitter van de CDA-fractie in de Tweede Kamer.

Met name in de verkeers- en vervoerssector ging het CDA enigszins aan bloedarmoede leiden. Minister Jorritsma (Verkeer) benoemde de VVD'er Opstelten als voorzitter van de belangrijke Nationale Havenraad na het vertrek van de christen-democraat Brokx. De vervanging van de CDA'er Van der Plas in 1997 door de PvdA'er Pans op de hoogste ambtelijke post van Verkeer en Waterstaat was een nieuwe tegenslag voor het CDA.

Zelfs in gebieden waar de partij traditioneel sterk was, zoals binnen de landbouw, werden christen-democraten minder bij vernieuwingen betrokken. Een illustratief voorbeeld daarvan was de manier waarop minister Van Aartsen de hervorming van de landbouwsector ter hand nam.

De nieuwkomer in de sector liet er vanaf het begin geen misverstand over bestaan af te willen rekenen met wat hij zag als 'verouderd CDA-denken' en 'corporatistische structuren'. De Nederlandse landbouw heeft 'te lang gewerkt binnen het corporatistisch model van de samenwerkings- en overlegstructuur, waardoor het noodzakelijke directe contact met de samenleving en de markt in belangrijke mate verloren is gegaan', schreef Van Aartsen.[14]

De oude uitdaging van het produceren van een betrouwbaar product tegen een redelijke prijs, was vervangen door een heel nieuwe: het agrarisch product aanpassen aan de moderne wens van de consument: ecologisch verantwoord. Om die uitdaging aan te gaan, waren nieuwe allianties nodig, aldus Van Aartsen; niet met de oude en deels vermolmde overlegstructuren van boerenachterbannen, maar met technologisch hoogontwikkelde partners zoals de Landbouw Universiteit Wageningen.

Van Aartsen vroeg de socioloog en PvdA-politicus Bram Peper, ook bekend als burgemeester van Rotterdam en later minister, daarvoor een concept te ontwerpen. Diens advies mondde uiteindelijk uit in de oprichting van het Kennis Centrum Wageningen. Dit ging het agrarisch bedrijfsleven ondersteunen met wetenschappelijke adviezen en technologische instrumenten, met als doel de sector aan de moderne eisen van de consument aan te passen.

CDA'ers speelden bij deze nieuwe ontwikkelingen een bescheiden rol, al waren ze zeker niet afwezig. Oud-CDA-bestuurder Ewald Wermuth was via het productschap voor margarine, vetten en oliën nauw betrokken bij belangrijke vernieuwingen in de biotechnologie. De Brabantse CDA-gedeputeerde Pieter van Geel was via zijn portefeuille van milieu en natuurbeheer bij enkele van de nieuwe ontwikkelingen betrokken.

Ook binnen de in hoofdstuk 4 genoemde Confrontatie-beweging waren de nodige christen-democraten te vinden met een werkkring in de milieu-technologische sfeer. Van die groepen moest het CDA het dan ook hebben, wilde de partij weer serieus genomen worden door de politici en bestuurders die het na 1994 voor het zeggen hadden.

CONCLUSIE: EEN HEIDENS KARWEI

In augustus 1998 trad het tweede kabinet-Kok aan. Het steunde op dezelfde coalitiesamenstelling als zijn voorganger. De verkiezingsuitslag gaf daar aanleiding toe. Het paarse verbond van de drie coalitiepartijen PvdA, VVD en D66 boekte bij de verkiezingen van mei 1998 een bescheiden overwinning op de oppositie. Tezamen haalden de drie partijen drie zetels meer dan in mei 1994.

De start van de tweede paarse ploeg vond in een optimistische stemming plaats. Nieuwe ministers formuleerden de gebruikelijke goede voornemens. De economische hoogconjunctuur die het eerste kabinet-Kok had begeleid, bepaalde de sfeer tijdens de regeringsverklaring. De coalitie-partners maakten mild ruzie over de besteding van eventuele financiële meevallers.

Al snel daarna ging het mis. Het kabinet maakte een vliegende start, maar op een heel andere manier dan het gehoopt had. Tegenvallende cijfers omtrent de economische vooruitzichten, affaires over verkeerde informatieverstrekking aan het parlement, ruzietjes in de coalitie – snel minder mild –, ze ontrolden zich in een hoog tempo.

De economische crisis in Azië, die zich al in 1997 had gemanifesteerd, kroop dichterbij, en drukte niet alleen de economische prognoses. De koersen op de beurzen, jarenlang reden voor een hallelujastemming, begonnen ook weg te zakken. Het 'behoedzame scenario' van gemiddeld twee procent groei dat het nieuwe kabinet in het regeerakkoord had opgenomen, veranderde in het 'plafond-scenario'.

Kwesties die in de verkiezingsstrijd niet of nauwelijks een rol hadden gespeeld, zoals de toestroom van asielzoekers, of de uitbreiding van Schiphol, domineerden in het najaar van 1998 plotsklaps de politieke agenda. De toestroom van vluchtelingen was

groter dan gedacht. Het vorige kabinet bleek te optimistisch te zijn geweest over effecten van de groei van de luchtvaart op het milieu. De pretcoalitie van Paars I ontwaakte ruw uit haar dromen.

De plotselinge problemen werden toegeschreven aan onvoorziene ontwikkelingen en uitstel-operaties. Maar was er niet meer aan de hand? Het optimisme dat Paars I kenmerkte, werd misschien niet alleen veroorzaakt door de economische groeicijfers. Wellicht kwam het ook voort uit een gevoel van onoverwinnelijkheid, van onkwetsbaarheid dat had kunnen ontstaan doordat paars weinig tegenspel had gehad.

De PvdA-politicus Ed. van Thijn, auteur van een aantal beschouwingen over de democratie, stelt: 'Paars II werd geconfronteerd met de prijs die de democratie voor een gebrekkige oppositie moet betalen. De steeds nieuwe affaires, het gebrekkige dualisme tussen kabinet en Kamer, de sorry-democratie, de foute informatievoorziening aan het parlement, paars kon er steeds weer mee wegkomen, mede omdat er van de oppositie geen enkele dreiging uitging.'

Hanja Maij-Weggen, oud-minister, Euro-parlementariër voor het CDA en liefhebster van de Britse manier van oppositie-bedrijven, legt eenzelfde soort verband: 'Tussen 1994 en 1998 straalde de CDA-fractie helemaal niet het gevoel uit: goed dat er oppositie is, mooi dat wij die taak mogen vervullen. Er is daardoor een proces van verloedering op gang gekomen. Minister Jorritsma ging jokken over Schiphol. Ze gaf het parlement verkeerde prognoses. De ambtenaren verloederden mee. De democratie heeft daarom een sterke oppositie nodig.'

Ook de politicoloog Daalder stelde al in 1966 aan het slot van zijn bijdrage aan een internationale bundel beschouwingen over oppositie: 'De afwezigheid van een echte oppositie verzwakt potentieel elke regering. Een sterke oppositie kan een regering sterk maken, wanneer ze het vertrouwen van de burger vergroot dat de regering een waakzaam oog kan verdragen [...].'[1]

Het blijven aannames. Te bewijzen valt er niets. Maar als we democratie mogen opvatten als een kwestie van georganiseerd wantrouwen, en ervan uitgaan dat niet alleen het parlement, maar ook de oppositie daarbinnen een bijzondere taak heeft bij de controle

van de macht, dan valt er zeker iets voor de benadering van Van Thijn, Maij en Daalder te zeggen.

Het aardige ervan is dat hun conclusie een bewering uit 1994 op haar kop zet. Toen werd, met name door leden van D66, gesteld dat het goed voor de democratie zou zijn als het CDA eindelijk in de oppositie terecht zou komen. De oppositie van het CDA heeft de democratie juist geen goed gedaan, omdat ze niet uit de verf kwam, en ook na de verkiezingen van mei 1998 betrekkelijk tandeloos bleef.

Te vaak is de oorzaak van de mislukking van paars als democratische vernieuwing bij het functioneren van de coalitie zelf gezocht. Ook het functioneren van de oppositie speelt daarbij een rol. We hebben proberen duidelijk te maken dat die van het CDA tussen 1994 en 1998 in uiterst moeilijke omstandigheden gestalte moest krijgen, en niet eenvoudigweg kan worden verklaard uit een economische hoogconjunctuur of een vermeende bestuurlijke mentaliteit.

De geschiedenis bood het CDA hulp noch houvast. Er was enige ervaring met de oppositie opgedaan, ja zeker, maar die was na 1994 onbruikbaar. Dat kwam niet alleen door de specifieke historische omstandigheden. De christelijke politiek leek in de oppositie met een maatprobleem te worstelen. De ene keer was ze te zwaar, de andere keer te licht. De zware paukenslagen van Schouten, Gerbrandy en andere antirevolutionairen vlak na de oorlog, het schermen met noties als protestantse en katholieke 'grondtonen', ze pasten niet bij de Nederlandse oppositie-cultuur. De andere oppositie-ervaring, die van Kruisinga tegen het kabinet-Den Uyl, was juist weer te licht, te opportunistisch van karakter om iets mee aan te kunnen vangen.

Ook de directe voorgeschiedenis van de oppositierol vanaf 1994 bood weinig soelaas. Integendeel, de manier waarop het CDA in 1994 in de oppositie was terechtgekomen, bood geen basis voor een krachtige tegenbeweging tegen het nieuwe, paarse bestand. De basis van de christen-democratie als maatschappelijke beweging was aangetast door de secularisering en uiteenlopende fasen van emancipatie van verschillende maatschappelijke sectoren.

Het fundament van het CDA als bestuurderspartij had schade geleden door de professionalisering en technocratisering van het

openbaar bestuur. En het gezag van de fractie was ondermijnd door een verschraling van de parlementaire traditie in het algemeen, en binnen de christen-democratie in het bijzonder.

Eenmaal in de oppositie aanbeland, moest de fractie vijf bierkaaien tegelijk bevechten. Een bestuurlijke achterban die de nieuwe verhoudingen niet overzag. Een partijkader dat zich bevrijd voelde van een loden last uit het verleden. Een partijbestuur dat een eigen vernieuwingsagenda had. Een coalitie die vastbesloten was zonder het CDA het land te gaan besturen. En ten slotte bevocht de fractie zichzelf.

Veel van deze problemen waren van voorbijgaande aard. De ergste botsingen tussen fractie en partij gingen voorbij. Beide raakten enigszins gewend aan de nieuwe verhoudingen en aan het nieuwe soortelijk gewicht van de christen-democratie in de Nederlandse politiek, waarbij het CDA letterlijk een C-organisatie was geworden. Van veel beginnersfouten werd geleerd. Dat maakte een minder krampachtige, en ontspannener controle op de macht mogelijk.

Tegelijkertijd openbaarden zich een aantal factoren die de oppositie van het CDA ook op langere termijn bemoeilijkten. Ze hangen samen met het soort staatsopvattingen en politieke ideeën dat de christen-democratie eigen is.

De oppositieperiode tussen 1994 en 1998 wierp een nieuw licht op het functioneren van het CDA als politieke partij. Voor 1994 was een veel gehoorde stelling dat de christen-democratie alleen op macht uit was, geen eigen principes had, en voor zover ze die wel had, alleen maar als legitimatie van die macht gebruikte.

Ideeën over gespreide verantwoordelijkheid en de verantwoordelijke samenleving zouden alleen maar bedoeld zijn als dekmantel voor een nieuw corporatisme. Ethische principes ten aanzien van vragen van leven en dood (euthanasie, abortus) werden ingeleverd om aan de macht te blijven, zoals bijvoorbeeld Abraham de Swaan in 1991 had gesteld.

Ongetwijfeld zal dat in het verleden zeer vaak gebeurd en zo bedoeld zijn. Interessanter was dat de oppositie na 1994 nog iets anders liet zien. De CDA-fractie ging gewoon door met het formuleren van hetzelfde soort ideeën en idealen. Het CDA bleef zichzelf als 'partij van de samenleving' omschrijven, gericht op het burger-

initiatief van de *civil society*. De gerichtheid op het middenveld, al gebleken bij vrijwilligers als Gerrit van den Berg, bleef onderdeel van de CDA-psychologie: bij zittende Kamerleden als Bremmer en Van der Heijden, bij nieuwe aanwas zoals De Milliano, maar ook bij bestuurders aan de basis zoals de Nederweertse afdelingsvoorzitter Voncken-Janssen.

Dat druiste echter in tegen het belang van het CDA als oppositiepartij. Die moet het juist, veel meer dan een regeringsfractie, van parlementaire initiatieven hebben. De fractieleiders Heerma en De Hoop Scheffer kwamen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld concurrent GroenLinks, in een positie terecht van gasgeven en remmen tegelijk. In het enkele geval dat ze een politiek thema op de agenda zetten, werd voor de uitwerking doorverwezen naar de sociale partners. Het gezinsthema moest concrete zorg-voorstellen voor CAO's opleveren. De hervorming van de WAO die het CDA in de herfst van 1998 voorstelde, diende door de sociale partners ter hand te worden genomen.

Het was een soort politiek dat in de oppositie slecht tot zijn recht kwam. Het CDA maakte zich afhankelijk van medewerking van organisaties die zich instinctief op de macht richtten, ook christelijke zoals het CNV. Die houding gaf de CDA-politici het gevoel alleen te worden gelaten en belangrijke informatie te missen. Hoewel de christen-democratie nog wijde vertakkingen had binnen het openbaar bestuur, waren contacten met sociale partners altijd van belang geweest voor de informatievoorziening van de parlementariërs. Die bron verschraalde tijdens de oppositieperiode.

De gerichtheid op initiatieven uit de samenleving leverde oppositiepartij CDA nog twee andere problemen op. Het raakte verstrikt in een debat over de vraag of nieuwe vormen van verzuiling zoals die van het Katholiek Verband van Maatschappelijke Organisaties (VKMO), bruikbaar waren als tegenwicht tegen de verzakelijking en individualisering.

Ten tweede durfde het CDA niet voluit te kiezen voor samenwerking met één type maatschappelijke organisatie. Associatie met de kerken zou de partij te veel een getuigenis-karakter geven en kiezers afstoten. Nauwe contacten met de milieubeweging stonden weer haaks op CDA-opvattingen over actuele milieukwesties zoals de uitbreiding van Schiphol.

Maar het waren juist deze twee maatschappelijke bewegingen die tussen 1994 en 1998 van zich lieten horen. GroenLinks, de andere belangrijke oppositiepartij, wist veel meer dan het CDA de maatschappelijke onvrede te verwoorden die zowel in kerkelijke als in milieu-kring klonk. Dat kwam niet alleen doordat er de nodige persoonlijke banden tussen de partij en de milieu-organisaties waren. Ook de inhoudelijke opvattingen over bijvoorbeeld sociale politiek en asielbeleid sloten beter op elkaar aan. De bewegingen in het middenveld tussen 1994 en 1998 gaven GroenLinks dynamiek, het CDA niet.

Het waren echter niet alleen de opvattingen over middenveld en maatschappelijke ordening die van de christelijke oppositie een heidens karwei maakten. Ook het type politieke ideeën van de partij bleek lastig bruikbaar in de oppositie.

De antithese van Abraham Kuyper, van zolder gehaald door CDA-ideologen als Van Gennip, was eigenlijk een paar maatjes te groot voor de Nederlandse oppositiecultuur. Zijn onderscheid tussen christelijke en 'paganistische' krachten was bovendien achterhaald. Beide groepen werkten sinds de oorlog meer of minder eendrachtig samen in kabinetten van gemengde samenstelling.

Daar kwam nog bij dat veel christen-democraten eigenlijk zelf ook niet meer in de antithese geloofden. Daarvoor zouden ze te veel teruggeworpen worden op hun wortels als christelijke partij. 'Men wil in de politiek, hoe moeizaam dat ook gaat, zo graag iets christelijks realiseren, en dat tegelijk zo algemeen mogelijk benoemen,' zoals de hervormde ethicus De Kruijf had geschreven.

De politieke praktijk van de oppositie tussen 1994 en 1998 gaf enkele voorbeelden van de problemen die dat veroorzaakte. Zodra het gezin, een in christelijke kring gekoesterde constructie, werd gelanceerd als politiek thema, verklaarden christen-democraten er haastig bij dat daarmee niet alleen man, vrouw en twee kinderen werden bedoeld, maar veel meer samenlevingsvormen. Daarmee ontviel het thema politieke scherpte, en werd het kwetsbaar voor onvriendelijke overnames door regeringsfracties, maar zeker ook door concurrerende oppositiefracties als GroenLinks. Dat de ene bloedgroep (KVP) warmere gevoelens over het gezin koesterde dan

de andere (ARP), versterkte het probleem alleen maar.

Nadat het CDA eerst de aanval had ingezet op de liberalisering van de winkeltijdenwet als voorbeeld van economisering van de samenleving, liep de aanval dood op eigen angsten dogmatisch en belerend over te komen. Het verkiezingsprogramma werd een flauw aftreksel van het idealisme van de initiatiefnemers van bijvoorbeeld de handtekeningenactie tegen de 24-uurs-economie.

Al met al werd de oppositie een tamelijk ingewikkelde gymnastiekoefening, omdat het CDA in drie spagaten tegelijk belandde. Op het ene vlak moesten de benen verdeeld worden tussen een linkse en rechtse positie, op een ander vlak tussen een verzuilde en niet verzuilde, en op weer een ander vlak tussen een christelijk en niet-christelijke. En daarmee laten we de tegenstellingen tussen de bloedgroepen katholiek en protestant nog ongenoemd.

Enkele van deze zwaktes zouden misschien nog te maskeren zijn geweest, als de christen-democratie een sterke parlementaire fractie het veld in had kunnen sturen. Als het voorlieden had gehad met groot parlementair gezag en gedegen dossierkennis, maar ook met geestelijke en verbale overtuigingskracht. Daar ontbrak het tussen 1994 en 1998 – niet alleen toen trouwens – echter ten enenmale aan. Het wachten was op een nieuwe generatie volksvertegenwoordigers die in elk geval over de 'authenticiteit' beschikte waarnaar met name jongere christen-democraten verlangden.

Hoewel een recente internationale vergelijking van oppositiebewegingen ontbreekt, lijkt het erop dat de genoemde problemen van de Nederlandse christen-democratie tamelijk uniek zijn. Andere Europese landen met een substantiële christen-democratische stroming hebben een afwijkende politieke cultuur (België met de taalstrijd, de Noord-Zuid-tegenstelling in Italië), of een afwijkend karakter van de christelijke politiek (het open, minder sterke getuigenis-achtige karakter van de CDU in Duitsland).

Een ronde langs de top van het CDA levert dan ook een tamelijk somber beeld op van de inschattingen van de kansen van het CDA in de oppositie. De opmerkingen van CDA-leider De Hoop Scheffer en partijvoorzitter Helgers concentreren zich allang niet meer op het economisch succes van paars, de continuïteit van het beleid

van de kabinetten-Lubbers, of de onwennigheid met de oppositie, verklaringen die tussen 1994 en 1998 vaak zijn gegeven voor de haperende oppositie.

Hun commentaren richten zich meer op de plaats van het CDA in het politieke spectrum, en de aard van de christen-democratische politiek zelf.

De Hoop Scheffer zegt op de vraag of het CDA oppositie kan voeren: 'Ja, dat kunnen we, zij het dat wij, meer nog dan andere partijen, onze grootste kracht zullen blijven vinden in het besturen. Ik wil niet zover gaan als iemand die ik hoorde zeggen: het CDA is een regeringspartij in ruste. Maar oppositie voeren zit nu eenmaal niet in de genen, niet in het DNA van de partij. Onze oppositielijn is uiteraard het verwoorden van maatschappelijke onvrede en het hard aanpakken van politiek broddelwerk. We gaan ons daarbij echter niet overschreeuwen. Dat zou onze geloofwaardigheid aantasten.'

De plaats van het CDA in het politieke krachtenveld legt de partij in de oppositie een belangrijke beperking op, vindt De Hoop Scheffer. 'De links-rechts-as in de politiek wordt door de kiezer als een hele sterke gepercipieerd. Daardoor wordt het moeilijk ons eigen verhaal zichtbaar te maken. Ook de plaats die wij toekennen aan de initiatieven uit de samenleving maakt onze oppositie in het parlement er niet eenvoudiger op.'

Helgers, partijvoorzitter sinds 1995, heeft een nog somberder analyse. Oppositioneel materiaal heeft de christen-democratie genoeg in huis, zo stelt hij. Maar het is onbruikbaar in de parlementaire oppositie.

'In theorie kunnen we oppositie voeren, in de praktijk nauwelijks,' zo zegt hij. 'Onze historie laat zien dat we het kunnen. Ruim een eeuw geleden, toen het liberale regentendom oppermachtig was, zijn we zelf met die oppositie begonnen. We leverden toen fundamentele cultuurkritiek op de inrichting van de samenleving. Dat leidde tot succesvolle aanpassingen van het blote kapitalisme.

Vervolgens werd het in mijn jeugd een vorm van maatschappijkritiek als je niet meer naar de kerk ging. Nu is het inmiddels een vorm van cultuurkritiek als je dat wel doet. De cirkel lijkt na 100 jaar dan ook weer rond. Daarom is het CDA bij uitstek opnieuw in staat die fundamentele kritiek te verwoorden.

Maar dat is de theorie. In de praktijk is het voor het CDA heel erg moeilijk die fundamentele kritiek om te zetten in parlementaire actie. Hoe wil je onze gedachten over de 24-uurs-economie vertalen in verzet tegen bijvoorbeeld de komst van Albert Heijn supermarkten naar Shell-stations, die een kaalslag in het kleinwinkelbedrijf op het platteland veroorzaken? Daarvoor moet je bestemmingsplannen veranderen, afspraken maken met gemeentebesturen, overleg voeren met organisaties van kleinwinkelbedrijven, enzovoorts. Daar kom je dan bovendien vaak ook nog eens wethouders of gedeputeerden uit de eigen achterban tegen die daar heel andere opvattingen over blijken te hebben. Ga daar maar eens aan staan.'

Wat verder uit het machtscentrum van de partij leeft echter het ongeduld. Zijn analyses als die van De Hoop Scheffer en Helgers niet te braaf, niet te pessimistisch? Getuigen ze niet van de noodzaak van het aantreden van een hele nieuwe generatie CDA-politici?

Ad Koppejan, oud-CDJA-voorman en medeoprichter van de Confrontatie-beweging, meent van wel. 'De beweging waaruit het CDA is voortgekomen was bij uitstek een oppositiebeweging. Nu, honderd jaar later zijn de ingrediënten voor een succesvolle oppositie weer volop aanwezig,' stelt hij. 'De vrije markt heerst als nooit tevoren. Hierdoor ontstaan nieuwe sociale vraagstukken rond zorg, gezin, werk en inkomen, vraagstukken die paars creëert en laat liggen. Het wachten is alleen op een nieuwe generatie politici binnen het CDA die hierin wel met overtuiging en durf, herkenbare keuzes maakt. Politieke leiders die met nieuw christelijk-sociaal elan mensen weten te inspireren en mobiliseren.'

Geïnteresseerde buitenstaanders ten slotte, zoals kardinaal Simonis, steunen deze activistische lijn, al zien ze meteen de beperkingen. Voor de aartsbisschop is niet eens zozeer van belang óf het CDA oppositie kan voeren. De partij móét oppositie voeren, juist gelet op haar christelijk karakter, zegt de aartsbisschop.

'Ik zie veel in de antithese. Juist in een steeds goddelozer wordende wereld hebben christenen de plicht te polariseren, en "niet gelijkvormig aan deze wereld" te worden zoals in *Romeinen XII* staat geschreven.' Daarbij gaat het Simonis niet alleen om het bewaken van de grenzen van het leven (abortus, euthanasie), maar ook

steeds meer om onderwerpen die te maken hebben met de duurzaamheid van de aarde. 'De vraag welke wereld wij willen nalaten voor onze kinderen, wordt steeds belangrijker,' aldus Simonis. De klemtoon binnen het CDA op matiging en zelfs een zekere soberheid juicht hij dan ook toe.

Maar daarmee beginnen ook tegelijkertijd de problemen van het CDA als oppositiepartij, erkent ook de kerkleider. De christen-democratie komt te vaak terecht bij de politiek van het opgeheven vingertje. '"Hè get, daar heb je die christenen weer," is dan vaak de instinctieve reactie,' aldus Simonis. 'Zo'n benadering voelen veel kiezers als te confronterend, als een bedreiging van hun verworven autonomie. Met name oudere kiezers die zich in de jaren zestig hebben losgemaakt van geloof en Kerk, moeten daar niets van hebben.'

Daar komt nog bij dat de politieke waarden die de christen-democratie vanuit de oppositie probeert aan te dragen 'vaak weinig tastbaar en grijpbaar zijn', zegt Simonis. 'Des te belangrijker is het dat de CDA-politici die deze waarden naar voren brengen, zelf duidelijk laten blijken overtuigd te zijn van de betekenis ervan. Het geloof kan bergen verzetten.'

NOTEN

1 'WIJ BEGEEREN DE OPPOSITIE NIET'

1 *Schrift en historie. Gedenkboek der Anti-Revolutionaire Partij (1878-1928)*, p. 266.
2 Hamilton, Madison, Jay, *The Federalist Papers*, p. 135-136.
3 Dr. P. Kasteel, *Abraham Kuyper*, p. 88.
4 Dr. P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940*, p. 104.
5 Oud, p. 106.
6 Oud, p. 109.
7 Oud, p. 110.
8 Dr. G.J. Laman, *Groen van Prinsterer als volksvertegenwoordiger 1862-1865*, p. 54.
9 Dr. L.C. Suttorp, *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken*, p. 34.
10 Suttorp, p. 28, 29.
11 Suttorp, p. 28.
12 Suttorp, p. 186 e.v.
13 Idem.
14 Oud, p. 201.
15 Dr. J. Witlox, *Schaepman als staatsman*, p. 171.
16 Witlox, p. 197 e.v.
17 Joris Abeling, *Teloorgang en wederopstanding van de Nederlandse monarchie, 1848-1898*, p. 173.
18 Th.G.F.M. Brinkel, J. de Bruijn, A. Postma (red.), *Het kabinet MacKay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)*, p. 136.
19 Suttorp, p. 222.
20 Oud, p. 288.
21 Doeko Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952*, p. 266.
22 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedurende de tijdelijke zitting 1945, 2e vergadering*, vel 4, p. 16.
23 Bosscher, p. 270.
24 Oud, p. 313 e.v.

25 Lambert Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977*, p. 143.
26 C. Bremmer (red.), *Personen en momenten. Uit de geschiedenis van de Anti-revolutionaire partij*, p. 168.
27 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zittingsjaar 1946-1947*, vel 4, p. 3.
28 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende de zitting 1946*, vel 15, p. 51.
29 *In Overleg, afscheidsbundel voor prof. D.B.J. Schouten als kroonlid van de SER*, 1992, p. 63.
30 Ed. van Thijn, *Democratie als hartstocht*, p. 93.
31 Ed. van Thijn, *De parlementaire oppositie in Nederland* (niet gepubliceerd, berustend in het archief van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam), p. 8.
32 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende de zitting 1946*, vel 15, p. 54.
33 Dr. R.S. Zwart, *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)*, p. 125.
34 Bosscher, p. 272.
35 Zwart, p. 64.
36 J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980, Band 1. Herkomst en Groei (tot 1963)*, p. 199; Bosscher, p. 25.
37 Prof. mr. C.P.M. Romme, *Katholieke politiek*, p. 9-10.
38 Romme, p. 66.
39 Idem.
40 Van Thijn, *Parlementaire oppositie*, p. 25.
41 *Schrift en Historie*, p. 275.
42 Hans Daalder, *The Netherlands, Opposition in a Segmented Society*, in: R.A. Dahl (ed.), *Political Oppositions in Western Democracies*, p. 222.
43 Van Thijn, *Parlementaire oppositie*, p. 23.
44 Van Thijn, *Parlementaire oppositie*, p. 24.
45 Daalder, p. 221.
46 Van Thijn, *Parlementaire oppositie*, p. 6.
47 Van Thijn, *Parlementaire oppositie*, p. 10, 21.
48 Bosscher, p. 15.
49 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 10de vergadering*, 12 november 1946, vel 44, p. 163.
50 *De Volkskrant*, 2-9-1995.
51 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 10de vergadering*, 16 november 1946, vel 131, p. 499.
52 Idem, vel 45, p. 168.
53 Bremmer, p. 49.
54 Prof. mr. P.S. Gerbrandy, *De scheuring van het rijk. Het drama van de Indonesische crisis*, p. 93.

55 Giebels, p. 228-229.
56 Bosscher, p. 118.
57 Bosscher, p. 74.
58 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, beraadslagingen over de rijksbegroting voor het jaar 1951*, 16 november 1950, vel 131, p. 499.
59 Bosscher, p. 294.
60 Romme, p. 57.
61 Bosscher, p. 331.
62 Bosscher, p. 368.
63 Bosscher, p. 377.
64 Bosscher, p. 381.
65 Jelle Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, p. 38.
66 H.-M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, p. 273.
67 Giebels, p. 554.
68 Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 59.
69 Ten Napel, p. 266.
70 Dr. Hans van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, II, p. 231; J.J. Vis, *Kabinetsformatie 1973. De strijd om het Catshuis*, p. 65.
71 J.P. van Rijswijk, *Repeterende breuken. De machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, p. 69-70.
72 Pieter Gerrit Kroeger, Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998*, p. 51.
73 *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1975-1976*, nr. 3, p. 104.
74 Van Spanning, II, p. 163; p. 407.
75 Hoedeman, p. 92.
76 Permanente Program Adviescommissie, *Het eerste jaarlijkse advies voor het algemeen bestuur*, 1975, p. 3.
77 Van Spanning in: *De Nederlander*, partijblad van de CHU, 22-8-1975, p. 1.
78 Ten Napel, p. 301.

2 'ZE HEBBEN ONS NIET MEER NODIG'

1 *Vrij Nederland*, 29-3-1997.
2 *Intermediair*, 17-7-1997.
3 *Algemeen Dagblad*, 13-5-1995.
4 *De Telegraaf*, 24-12-1992.
5 *NRC Handelsblad*, Zaterdags Bijvoegsel, 1992, p. 3.
6 Kroeger, p. 264.

7 Ruud Lubbers, *Geloof in de samenleving. Christendemocratie in drie generaties: Ruijs, Klompé, Lubbers*, p. 39.
8 *NRC Handelsblad*, 2-9-1993.
9 Zie bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 12-9-1998.
10 *Trouw*, 24-12-1997.
11 J.J.A. Thomassen e.a. (red.), *De geachte afgevaardigde. Hoe Kamerleden denken over het Nederlandse parlement*, p. 118 e.v.
12 *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1995-1996, nr.1*, 19-21 september 1995, pp. 3-160.
13 Ben Rogmans, *Hans van Mierlo, Een bon-vivant in de politiek*, p. 155.
14 Rogmans, p. 156.
15 Abraham de Swaan, *De macht van het midden en de onmacht van de staat, Een politieke familieroman*, jubileumsymposium D66, Den Haag.
16 *De Volkskrant*, 16-10-1995.
17 *Advies D66-fractie aan koningin Beatrix*, 4 mei 1994.
18 *HP/De Tijd*, 8-7-1994.
19 Kroeger, p. 332.
20 *Vrij Nederland*, 16-7-1994.
21 *NRC Handelsblad*, 4-7-1994.
22 *Rapport Evaluatiecommissie*, p. 22.
23 *Notulen Tweede-Kamerfractie CDA*, 23-8-1994.

3 BUKKEN VOOR DE BOEMERANG

1 Lord Henry St. John Bolingbroke, *Letters on the Spirit of Patriotism, on the Idea of a Patriot King, and on the State of Parties at the accession of King George I*, p. 224.
2 *De Volkskrant*, 2-9-1995.
3 *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal. Vergaderjaar 1995-1996, nr. 12*, 34-2647/2648.
4 Idem, 34-2666.
5 Idem, 34-2696.
6 *De Volkskrant*, 12-5-1995.
7 De beschrijvingen van de fractievergadering van 7 december 1995 zijn gebaseerd op uitlatingen van vijf aanwezigen die anoniem wilden blijven, alsmede op persoonlijke notities van het toenmalige Tweede-Kamerlid Alis Koekkoek.
8 *NRC Handelsblad*, 1-12-1994.
9 *De Volkskrant*, 7-10-1995.
10 *Trouw*, 10-5-1997.
11 *Nova*, 6 maart 1997.
12 *CDA-Jaarboek 1995-1996*, p. 83.
13 *HP/De Tijd*, p. 28-8-1998.

14 *Vrij Nederland*, 21-10-1995.
15 *Leidsch Dagblad*, 26-11-1996.
16 *Radio 1 Journaal*, 31-12-1995 en 2-1-1996.
17 *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 1994-1995, 31 augustus 1994*, 86-5816.
18 *Libelle*, 9-2-1995.
19 *Trouw*, 15-2-1996.
20 *Forum*, blad van het VNO-NCW, 9-1-1997.
21 *Trouw*, 16-3-1995 en 18-3-1996.
22 Lijsttrekkersdebat, NOS-televisie, 4 maart 1998.
23 *Vrij Nederland*, 21-10-1995.
24 *Toelichting bij het model voor oppositie met Strategisch Beraad*, advies R. Meines 13-1-1995 aan het CDA, p. 1.
25 *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 1994-1995, nr. 109*, p. 4.
26 *CDA-Jaarboek 1995-1996*
27 *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 1994-1995, nr. 12*, 33-2288.
28 *NRC Handelsblad*, 8-12-1994, p. 7.
29 *Opzij*, mei 1995.
30 *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 1995-1996, nr. 1 2-12; NRC Handelsblad* 7-10-1995.
31 Idem, 1995-1996, nr. 1, pp. 2-11.
32 Idem, 1995-1996, nr. 16, pp. 46-3458.
33 *Hollands Dagboek, NRC Handelsblad*, 7-2-1998.
34 *Vrij Nederland*, 4-5-1996.
35 *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 1995-1996, nr. 15*, 16-18 januari 1996, pp. 43-3349.
36 *Reader oppositievoeren*, Steenkamp Instituut CDA, 1994, p. 4.
37 *De Groene Amsterdammer*, 22-1-1997.
38 *NRC Handelsblad*, 5-7-1997, *Zaterdags Bijvoegsel*, p. 3.
39 *CDA-krant*, 1 juli 1995.
40 *NRC Handelsblad*, 14-9-1996.

4 TUSSEN BESTUURDERSSOCIËTEIT EN POLITIEKE PARTIJ

1 *Katholiek Nieuwsblad*, 21-4-1995.
2 Idem.
3 *CD/Aktueel*, 21-1-1996, p. 16.
4 *Algemeen Dagblad*, 14-1-1997.
5 *Christen Democratische Verkenningen (CDV)*, 5/'98, p. 204.
6 *CDV*, 12/'94, p. 546.
7 *International Herald Tribune*, 16-9-1997.

8 *NRC Handelsblad*, 15-2-1998.
9 *CDV*, 718198
10 *NOS-Journaal*, 17-3-1998.
11 *CDV*, 12/'95, p. 603-604.
12 *Preadviezen voor de jaarvergadering van de Koninklijke Nederlandse Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 1995. Inkomensverdeling door activiteit, preadvies van drs. H. Wijffels*, p. 103 e.v.
13 *Nieuwe Wegen, Vaste Waarden, aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA*, november 1995, p. 3.
14 Idem.
15 zie onder meer: Th. Wöltgens in de *Groene Amsterdammer*, 29-10-1997.
16 *Trouw*, 3-10-1998, ZenZ, p. 4.
17 *NRC Handelsblad*, 28-3-1996.
18 *CD/Aktueel*, 20-1-1996, p. 16.
19 *CDA-politici in functie. Handreiking*, juli 1992, p. 35.
20 *NRC Handelsblad, Zaterdags Bijvoegsel*, 4-10-1997, p. 1.
21 Idem.
22 Idem.
23 *HP/De Tijd*, 30-10-1998.
24 *Het Parool*, 5-7-1997.
25 *NRC Handelsblad*, 26-3-1997.

5 DOLENDE PELGRIMS IN HET MIDDENVELD

1 *Rapport Evaluatie-commissie*, p. 40.
2 Kroeger, p. 299.
3 *CDV*, 7/8/1994, p. 289.
4 *CNV-Opinie*, nr.2, 1997, p. 4.
5 *CDV* 12/'95, p. 565.
6 *NRC Handelsblad* 26-5-1995.
7 *NRC Handelsblad*, 10-2-1993.
8 *De Volkskrant*, 10-1-1997.
9 *De Volkskrant*, 23-12-1996.
10 Idem.
11 *Bestuursforum*, februari 1995, p. 51.
12 *Trouw*, 26-4-1997.
13 *NRC Handelsblad*, 15-5-1997.
14 *Trouw*, 18-9-1997.

CONLUSIE: EEN HEIDENS KARWEI

1 Daalder, p. 236.

VERANTWOORDING

Bij de voorbereiding van dit boek is dankbaar gebruik gemaakt van een ongepubliceerd en onafgemaakt proefschrift van de hand van Ed. van Thijn uit het midden van de jaren zestig. Het droeg als werktitel *De parlementaire oppositie in Nederland.* De eerste concepthoofdstukken berusten bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam. Van Thijn was zo vriendelijk toestemming te verlenen voor het gebruik van de aangegeven citaten uit het werkstuk.

Daarnaast hielpen de hierna genoemde wetenschappelijke werken, talloze kranten- en tijdschriftartikelen die ik in de loop der tijd verzamelde, alsmede enkele partijdocumenten en (vertrouwelijke) notulen van fractievergaderingen van het CDA, mij verder op weg.

Ik heb ook materiaal ontleend aan de om en nabij honderd gesprekken en gesprekjes die ik tussen januari 1995 en november 1998 voerde. Voor zover daaruit is geciteerd, is dat alleen gebeurd na toestemming van de geïnterviewde. In een enkel geval vroeg de gesprekspartner niet om voorinzage. Omdat meerdere gesprekspartners weigerden opgenomen te worden in een lijst van geïnterviewden, heb ik afgezien van publicatie van een dergelijk overzicht.

Gesproken is met vrijwel alle personen uit het CDA die tijdens de oppositieperiode 1994-1998 een hoofdrol speelden. De meesten verschijnen ook citerenderwijs in het boek. Dat laatste geldt niet of nauwelijks voor Enneüs Heerma, fractievoorzitter van de Tweede-Kamerfractie van het CDA van augustus 1994 tot maart 1997. Hoewel ik meerdere gesprekken met hem voerde, kon ik door een plotselinge verergering van zijn ziekte in de herfst van 1998 geen afspraken maken over het eventueel gebruik van citaten.

Van mijn gesprekspartners wil ik, in alfabetische volgorde, enkelen met name noemen. Zij hebben geïnspireerd, aangemoedigd,

dan wel gecontroleerd en geopponeerd, en daarmee een niet te missen rol gespeeld. Ik noem: Ank Bijleveld-Schouten, Wim Derksen, Hans Gualthérie-Van Weezel, Haye Koningsveld, Paul Kuypers, Peter Maas, Rixt Meines, Klaas Tuinstra, Hans van der Voet, en Ewald Wermuth.

Een van mijn leermeesters in de politieke journalistiek, Mark Kranenburg, las het hele concept-manuscript, exclusief de conclusie, en voorzag het van opbouwende kritiek. Dierbare collega's van de Haagse redactie van *NRC Handelsblad* toonden begrip – soms zelfs ongevraagd – voor mijn afwezigheid in de herfst van 1998. De hoofdredactie van dezelfde krant gaf mij een maand verlof.

Maar het belangrijkste was dat ik nooit vergeefs een beroep deed op het begrip van mijn vrouw Melissa. De onuitputtelijkheid van haar geduld vormde de garantie dat mijn vrijetijdsproject de wonderbare vermeningvuldiging in de gezinssfeer overleefde. Van iedereen die ik hier noem, bedank ik haar het meest.

LITERATUURLIJST

Abeling, Joris, *Teloorgang en wederopstanding van de Nederlandse monarchie, 1848-1898* (Amsterdam, 1996)

Bolingbroke, Henry St. John, *Letters on the Spirit of Patriotism, on the Idea of a Patriot King and on the State of Parties at the accession of King George I*, (Londen 1749)

Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band I. Herkomst en groei (tot 1963)*, (Nijmegen, 1995)

Bosscher, Doeko, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Alphen aan den Rijn, 1980)

Bremmer, drs. C. (red.), *ARP, Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire partij* (Franeker 1980)

Brinkel, Th.B.F.M., J. de Bruijn, A. Postma (red.), *Het kabinet MacKay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn, 1990)

CDA-politici in functie, Handreiking, (Leiden 1992)

Coerts, H., *De AR-partij en Nieuw-Guinea, Historische analyse van een partijcrisis* (Franeker, 1983)

Daalder, Hans, *The Netherlands, Opposition in a segmented society*, in: R.A. Dahl ed. *Political Oppositions in Western Democracies* (New Haven, 1966)

Faas, Henry, *Termieten & muskieten. Vernieuwing en vernieling in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1990)

Gerbrandy, prof. mr. P.S., *De scheuring van het rijk. Het drama van de Indonesische crisis* (Kampen, 1951)

Giebels, dr. L.J., *Beel. Van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag, 1995)

Hamilton, Madison, Jay, *The Federalist Papers* (Washington, 1961)

Hoedeman, Jan, *Hans Wiegel en het spel om de macht* (Utrecht, 1993)

Kasteel, dr. P., *Abraham Kuyper* (Kampen, 1938)

Kroeger, Pieter Gerrit en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam, 1998)

Laman, dr. G.J., *Groen van Prinsterer als Volksvertegenwoordiger 1862-1865* (Franeker)

Lubbers, Ruud, *Geloof in de samenleving, Christendemocratie in drie generaties: Ruijs, Klompé, Lubbers* (Rotterdam, 1998)

Lijphart, dr. Arend, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968)

Maas, prof. dr. P.J., *De kabinetsformaties 1959-1973* (Den Haag, 1982)
Metze, Marcel, *De Stranding* (Nijmegen, 1995)
Munster, O. van, E.J.T. van den Berg, A. van der Veen, *De toekomst van het middenveld* ('s Gravenhage, 1996)
Napel, H.-M.T.D. ten, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen, 1992)
Oud, prof. mr. P.J., *Honderd Jaren, Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland (1840-1940)* (Assen, 1979)
Rapport Evaluatiecommissie CDA, 2 juli 1994
Rijswijk, J.P. van, *Repeterende breuken, de machtsstrijd tussen PvdA en CDA* (Amsterdam, 1992)
Rogmans, Ben, *Hans van Mierlo, Een bon-vivant in de politiek* (Baarn, 1991)
Romme, prof. mr. C.P.M., *Katholieke politiek* (Utrecht/Antwerpen, 1954)
Schrift en Historie, Gedenkboek Anti-Revolutionaire Partij, 1878-1928, (Kampen, 1928)
Spanning, dr. Hans van, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980) Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (Den Haag, 1988)
Stevens, R.J.J., L.J. Giebels, P.F. Maas (red.), *De formatiedagboeken van Beel 1945-1973. Handboek voor formateurs*, ('s-Gravenhage, 1994)
Suttorp, dr. L.C., *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* ('s-Gravenhage 1948)
Thomassen, J.J.A., M.P.C.M. van Schendelen, M.L. Zielonka-Goei (red.), *De geachte afgevaardigde. Hoe Kamerleden denken over het Nederlandse parlement* (Muiderberg, 1992)
Verkuil, Dik, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* ('s Gravenhage, 1992)
Vis, J.J., *Kabinetsformatie 1973, De strijd om het Catshuis* (Utrecht, 1973)
Witlox, dr. J., *Schaepman als Staatsman* (Amsterdam, 1960)
Woldring, H.E.S., *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie* (Utrecht, 1996)
Zijlstra, prof. dr. J., *Per slot van rekening, memoires* (Amsterdam, 1992)
Zwart, dr. R.S., *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen, 1996)

Bijlagen

1

Verlies CDA van hoge politieke en ambtelijke functies van 1989 tot en met 1998

	CDA→PvdA	CDA→VVD	CDA→D66	CDA→GL
Vice-presidentschap				
Raad van State	x			
Voorzitterschap				
Tweede Kamer	x			
Voorzitterschap				
Eerste Kamer		x		
Voorzitterschap WRR			x	
CvK Utrecht			x	
SG Algemene Zaken	x			
SG Economische Zaken	x			
SG Financiën	x			
SG Justitie				x
SG Landbouw			x	
SG Onderwijs	x			
SG VROM	x			
SG VWS	x			
SG Verkeer en Waterstaat	x			

2

Aanwezigheid van CDA in bestuurlijke, ambtelijke en commerciële netwerken per 1-11-1998

Voorzitter De Nederlandsche Bank (Wellink)
Lid Algemene Rekenkamer (Havermans)
Europees Commissaris voor Buitenlandse betrekkingen (Van den Broek)
Permanent Vertegenwoordiger van Nederland bij de Europese Unie (Bot)
SG van Defensie (Barth)
SG Buitenlandse Zaken (Van den Berg)
Plaatsvervangend SG Onderwijs (Blokdijk)
DG Basis- en Voortgezet Onderwijs (Henkes)
DG Wetenschapsbeleid (De Wijckerslooth de Weerdesteyn)
DG Regiobeleid Buitenlandse Zaken (Hofstee)
DG Openbare Orde en Veiligheid Binnenlandse Zaken (Smit)
DG Groene Ruimte en Recreatie Landbouw (De Leeuw)
DG Arbeidsverhoudingen Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Borstlap)
DG Rijksbegroting Financiën (Van Maanen)
DG Welzijn, Volksgezondheid (Pennekamp)

Burgemeesters in G20 (twintig grootste gemeenten): Den Haag (Deetman), Den Bosch (Rombouts), Maastricht (Houben) en Heerlen (Pleumeekers)
Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant (Houben), Limburg (Van Voorst tot Voorst), Van Gelder (Zeeland) en Overijssel (Hendrikx)
Voorzitter Vereniging van Nederlandse Gemeenten (Deetman)
Voorzitter VNO/NCW (Blankert)
Algemeen directeur VNO / NCW (Van Kesteren)
Voorzitter Sociale Verzekeringsbank (De Vries)
Voorzitter directie Arbeidsvoorziening (Troost)
Voorzitter GAK (De Jong)
Voorzitter Ziekenfondsraad (De Graaf)
Voorzitter Centraal Orgaan Tarieven Gezondheidszorg (Scheerder)
Voorzitter Nationaal Overlegorgaan Sociale Werkvoorziening (Hofstede)
Voorzitter Nederlandse Zorgfederatie (Krol)
Voorzitter Nefarma (Worm)
Voorzitter Vereniging van Academische Ziekenhuizen (Werner)
Voorzitter Nederlandse Vereniging van Ziekenhuizen (Lemstra)
Adviseur minister van VWS op het gebied van de volksgezondheid (Van der Reijden)

Voorzitterschap Sociaal Economische Raad (Wijffels)
Voorzitterschap Adviesraad Internationale Vraagstukken (Lubbers)
Voorzitterschap Algemene Energieraad (Lubbers)
Voorzitter Adviesraad beroepsonderwijs en volwasseneneducatie (Brokx)
Voorzitter Informatiseringsbank (Bruins Slot)
Voorzitters College van bestuur van universiteiten van Leiden, Utrecht, Vrije Universiteit, Groningen, Wageningen en Tilburg.
Voorzitter Algemeen Verbond van Bouwbedrijven (Brinkman)
Voorzitter Transport en Logistiek Nederland (Noordzij)
Voorzitter Federatie van Metaalwerkgevers (Kraaijeveld)
Voorzitter LTO Nederland (Doornbos)
Bestuursvoorzitter Aegon (Storm)
Bestuursvoorzitter Akzo (Van Lede)
Bestuursvoorzitter ING (van der Lugt)

REGISTER

Aantjes, W. 58, 60-61, 64, 68, 76
Aartsen, J. van, jr. 99-100, 272
Aartsen, J. van, sr. 100
Agt, A. van 68, 70-71, 77, 132, 134, 185-186
Akker, H. van den 231-232
Albeda, W. 58, 109, 113
Algera, J. 54
Andriessen, F. 60, 68, 107, 196, 207, 218
Andriessen, K. 81
Anema, A. 48, 50-51
Ardenne, A. van 144, 181

Balkenende, J.P. 147, 213-214, 218, 252
Balzac, Honoré de 118
Barth, D. 298
Beatrix, koningin 107-108
Beckers, R. 259
Beel, L. 30, 32, 34, 38, 44-49, 60, 103
Beinema, M. 249-250
Beljon, P 189
Berg, G. van den 74-81, 87, 115, 194, 278
Berg, D van den 82, 298
Besten, R. den 271
Biesheuvel, B. 56, 60, 63, 70, 176
Biesheuvel, P.J. 141, 144, 152, 160-163, 170, 189
Biggelaar, A. van den 259
Bijleveld-Schouten, A. 128, 144-145, 147, 159, 163, 166, 170, 176-177, 181, 292
Binderhagel, S. 131
Blair, T. 72
Blankert, H. 231, 247, 298
Blok, J. 183, 195
Blokdijk, T. 298
Boer, H. de 75-76, 78, 80-81
Boer, M. de 135
Boers-Wijnberg, M. 144
Bolingbroke, Lord 42, 117
Bolkestein, F. 99, 102, 106-107, 123-124, 128, 135, 138-140, 155-156, 161, 165, 188, 191, 219, 222
Bomers, bisschop 98
Bordewijk, F. 85, 224
Borst, E. 256
Borstlap, H. 218, 298
Bot, B. 82, 298
Braks, G. 248-249
Bremmer, C. 155-156, 172-174, 182, 242-244, 258, 278
Brink, F. 265
Brinkman, L.C. 78, 80, 83, 88-91, 93, 106, 108-115, 128, 142-143, 193, 207, 226, 231, 236, 249, 266, 299
Brinkman-Salentijn, J. 143
Brinkel, Th. 215
Broek, H. van den 238, 298
Brokx, G. 119, 196, 199, 264, 272, 299
Bruggen Hugenholtz, L. ter 13
Brugghen, H. van der 14
Bruinsma, J. 265
Bruins Slot, H. 299
Bruins Slot, J. 33, 54-55, 61

Brüning, H. 245, 251
Buijs, S. 232
Bukman, P. 58, 77-78, 81, 126, 127, 142-143
Burg, V. van der 94, 134, 179
Burger, J. 31, 60-63
Burgering, W. 205
Buurmeijer, F. 88

Callaghan, J. 72
Cals, J. 56
Camp, W. van der 121, 125, 127, 130, 135, 144, 148-151, 154, 156, 161, 181-183, 236
Camps, Th. 237
Cloe, D. de 123
Colijn, H. 27, 30
Cornielje, C. 156
Corporaal, D. 46
Czyzewski, S. 175
Daalder, H. 16, 41, 42, 275-276
Dales, I. 83
Dam, M. van 67-69
Deckers, L. 28
Deetman, W. 95, 105, 108, 121, 127, 142, 144, 156, 179, 266-268, 298
Derksen, W. 292
Dehaene, J.L. 233
Dijke, L. van 123, 171
Dijkstal, H. 104-105, 107, 113, 119-124, 126, 156, 160-161, 263-264, 268
Dinther, G. van 82, 99
Dittrich, B. 160, 179
Docters van Leeuwen, A. 172
Doelman-Pel, A. 144-145, 166-167
Donner, P.H. 257
Doornbos, G. 299
Drees, W. 29-31, 36-37, 49-51, 54
Duijvestein, A. 132
Dullert, W. 15
Dunnen, R. den 270
Duyvendak, W. 259

Ende, J. van den 251
Esselink, B. 126, 144
Etzioni, A. 222, 224
Eurlings, C. 230, 232
Evenhuis, A. 253

Fase, W. 175
Fortuyn, P. 165, 216
Frieszo, J. 124-125

Gaay Fortman, W. de 52, 54
Gabor, D. 142, 173, 180
Gardeniers-Berendsen, M. 105, 109, 111-112, 115, 129, 147, 197, 204, 206-208, 220, 243, 260
Geel, P. van 254, 273
Geer, D. de 49
Gelder, W. van 298
Geluk-Poortvliet, L. 205
Gennip, J. van 106, 137, 213, 214-218, 230, 243
Gerbrandy, P. 27, 46-47, 53, 276
Gerritse, G. 91, 94, 232
Giebels, L. 47
Goes van Naters, M. van der 50
Goslinga, H. 150
Gosker, R. 37
Graaf, L. de 298
Graaf, Th. de 101
Graaf-Nauta, D. de 84
Grave, F. de 99, 105
Groen van Prinsterer, G. 12-14, 16, 56, 123
Groothuizen, A. 254
Gruijters, H. 67
Gualthérie van Weezel, H. 292
Gümüs, A. 236

Haan, B. de 82
Hamilton, A. 15
Hatta, M. 35
Havermans, A. 83, 266, 298
Hecke, J. van 210, 225-226
Heemskerck, S. van 245
Heemskerk, J. 16, 17

Heemskerk, Th. 27
Heerma, E. 95, 100, 116, 119-129, 131-134, 137-138, 140-142, 146, 149-150, 154-156, 161, 163, 165, 167, 172, 179, 184, 186-189-192, 195, 201-203, 208, 212, 229, 238, 240, 243, 260, 266-268, 278, 291
Heijde, A. van der 239
Heijden, F.J. van der 84-85, 106, 124-125, 128-129, 152, 161, 178-181, 189-190, 192, 242, 264-268, 278
Helgers, H. 121, 126, 129, 135-137, 140-141, 145-146, 163, 167, 193, 195, 197-200, 202-203, 207-210, 212, 214, 225-232, 235-239, 256-257, 261-262, 280-282
Hendrikx, J. 298
Henkens, L. 298
Hermes, A. 96
Herstel, T. 189
Hetzel, H. 125
Heuvel, J. van den 45
Hillen, H. 125, 128, 135, 139, 144, 148, 151, 157, 180-181, 183-187, 236, 239, 259
Hirsch Ballin, E. 83, 97, 102-103, 106, 109, 142-143, 158, 183, 208
Hoekstra, R.J. 99
Hofstede, H. 168
Hofstee, T. 298
Hoop Scheffer, J. de 120, 132, 142, 144-146, 149, 151, 153-154, 159-161, 164, 169, 173-174, 184-185, 188-192, 201, 220, 222, 229, 234, 237-240, 257, 278, 280-282
Hoopen, J. ten 168
Houben, F. 85, 298
Houben, P. 298
Houten, S. van 16
Huibers, H. 203-204, 208, 210-211

Iersel, J.P. van 79
Istha, D. 73

Janssen, K. 205
Jennings, I. 42, 118
Jong, B. de 298
Jong, G. de 90, 144, 147, 169, 181
Jorritsma-Lebbink, A. 105, 107, 113, 272, 275
Juliana, koningin 52, 60

Kaland, A. 80, 93, 109, 110, 194
Kappeyne van de Copello, J. 17, 24-25
Kastelein, M. 167, 252
Kerckhaert, F. 189, 196
Kesper, K. 47
Kesteren, N. van 298
Klaassen, L. 205
Klein Molenkamp, J. 177
Klink, A. 208
Klop, K. 168
Knaap, C. van der 232, 245, 263
Kobes, L. 205
Koekkoek, A. 120-121, 153, 156, 173
Koffeman, G. 91, 232
Kohl, H. 164, 189, 249
Kok, W. 7, 9, 73, 100, 106, 108-109, 112, 114-115, 120, 133, 151, 159, 165, 172, 174, 191, 214, 218, 222, 246, 256, 268, 274
Koning, J. de 78, 211, 227
Koning, M. de 245, 251
Koppejan, A. 208-209, 211-212, 232, 282
Korte, R. de 98-99
Korthals, B. 180
Koushner, B. 233
Kraaijeveld, G. 299
Kraaijeveld-Wouters, J. 106
Krajenbrink, J. 64
Kranenburg, M. 292
Krol, T. 298
Kruijer, B. 194
Kruijf, G. de, 255, 279
Kruisinga, R. 58-59, 62-71, 276
Kuijken, W. 82, 270

Kuyper, A. 11-27, 36-37, 44, 54, 56, 104, 119, 136-137, 141, 193-194, 203-204, 214-216, 218, 279
Kuypers, P. 292

Laarhoven, J. van 205
Lansink, A. 92, 235
Lede, C. van 299
Leemhuis-Stout, J. 266-267
Leers, G. 120, 125, 135-136, 181, 264
Leeuw, J. de 298
Leeuwen, H. van 186, 220
Leeuwen, L. van 105, 110, 137, 180, 195, 247
Leeuwen-Schut, D. van 175
Lemstra, W. 133, 298
Leo XIII, paus 27
Lieftinck, P. 31, 45
Linschoten, R. 105, 107, 113, 170, 173-177, 246
Lidth de Jeude, J. van 83
Lodders-Elfferich, T. 105, 110-112, 128, 137, 163, 193, 195, 197, 200, 204, 207-208, 212, 243, 268
Lubbers, R. 7. 71, 77, 80, 83, 84, 86-91, 93, 98-100, 107, 129, 134-135, 158, 160, 193-194, 196, 201, 204, 207-209, 211, 214, 216, 218, 226, 246, 248, 268, 281, 299
Lugt, C. van der 299

Maanen, H. van 298
Maas, P. 292
MacKay, A. 25-26
Madison, J. 15
Maij-Weggen, H. 137-140, 146, 186, 260, 275-276
Manning, A. 19
Maritain, J. 19
Mateman, W. 171-172, 190, 235
Meijerink, R. 270
Meines, R. 153
Meines-Westra, R. 292
Melis, J. 264
Melkert, A. 104-105, 113, 160, 170, 176, 245-246, 248
Meulen, J. van der 189
Middelkoop, E. van 163
Mierlo, H. van 101-102, 104, 107, 160, 165, 243
Milliano, J. de 232-237, 278
Modderman, A. 24-25
Montesquieu, baron de 41
Montfrans, W. van 259, 267
Mook, H. van 47
Moreels, R. 233
Mulder-van Dam, N. 144
Muskens, bisschop 255

Netelenbos, T. 120, 148, 177
Nicolaï, E. 271
Nieuwenhoven, J. van 176, 244
Nieuwenhuizen, K. van 126, 186, 205, 208, 211, 239
Nijpels, E. 259
Nistelrooij, L. van 232
Noordzij, M. 299
Nuis, A. 246, 256

Ojik, B. van 259
Okma, N. 55
Oostlander, A. 139
Opstelten, I. 267, 272
Otterloo, G.J. van, 175
Oud, P. 32, 36, 38, 51, 116
Oudkerk, R. 103, 216, 242

Paas, R. 208, 212
Pans, R. 82-83, 272
Peetoom, R. 208
Pennekamp, P. 298
Peper, A. 272
Pessers, D. 216
Pleumeekers, J. 298
Pop, P. 83
Pronk, J. 159-160, 190, 223

Randwijck, R. van 178, 181

Reitsma, J., 126-127
Reijden, J. van der 299
Rempt, L. 178
Reusken, M.C. 155, 259
Rietkerk, Th. 230
Rij, M. van 131, 139
Rijswijk, J. van 63
Rinnooy Kan, A. 219
Ritzen, J. 147
Roest, A. 136
Rombouts, T. 203, 210, 227-232, 298
Romme, C. 33, 38-40, 42, 51-54, 60, 135, 164
Rooijen, M. van 175
Rooy, Y. van 81, 109, 125, 142-143, 157, 189, 264-265
Rosenmöller, P. 120, 145, 147, 149, 162, 167-170, 174-175, 181, 191, 254
Rosenthal, U. 269-271
Ross-van Dorp, C. 230
Rossou, P. 263
Rottenberg, F. 199
Ruding, O. 81
Ruijs de Beerenbrouck, Ch. 96

Sanden, P. van de 84
Santbergen, M. 266
Savornin Lohman, A. de 21-23, 26, 34, 119, 123, 215
Schaepman, H. 18-23, 26, 34, 119, 123, 215
Schaik, J. van 49, 51
Scharping, R. 125
Scheerder, R. 298
Schermerhorn, W. 29, 31-32, 37
Schimmel, A. 162, 176
Schmelzer, N. 50, 70
Schmitz, E. 154
Schoep, A. 205, 209
Scholten, W. 108
Schouten, J. 28-29, 31, 34, 44, 46, 47-55, 72, 135, 276
Schreijer-Pierik, J. 232
Schutte, G. 123, 163
Simonis, kardinaal 254-256, 282-283
Simons, H. 92, 95, 97
Smit, R. 266, 298
Smits, L. 271
Smits, R. 64, 136, 253-255
Soekarno, A. 33
Sorgdrager, W. 134, 160, 165, 172-174, 178-181
Spanning, H. van 70
Steenkamp, P. 76
Steenhoven, K. van der 79
Stekelenburg, J. 264-265
Stikker, D. 51-52
Storm, C. 299
Stroecken, Th. 231
Suttorp, L. 21
Suurhoff, J. 36
Swaan, A. de 102, 277

Taylor, R. 222
Terpstra, E. 166, 242
Terpstra, G. 91, 144, 148-149
Thijn, E. van 8, 35-36, 41-44, 63, 66, 69, 103, 117, 275-276, 291
Thomassen, W. 50
Thorbecke, J. 12-14, 16, 40, 42, 46
Thuis, W. 198, 206-207
Tiesinga, H. 205
Tilanus, A. jr. 56, 61-63
Tilanus, H. sr. 31, 37, 135
Tindemans, L. 226
Tjeenk Willink, H. 105, 107-108
Traa, M. van 143, 180
Troelstra, P. 35
Tromp, B. 217
Troost, B. 298
Tuinstra, K. 169, 292
Tussaud, Madame 80

Udink, B.J. 70
Uyl, J. den 35, 58-59, 61, 63, 68-69, 71-72, 76, 158, 276

Veen, C. van 35, 63
Veld, R. in 't 271
Velzen, W. van 81, 84, 97, 110, 196-197, 203-204, 206, 208, 213, 236
Verburg, G. 223, 232, 236, 252, 263
Verhagen, M. 181, 234, 236
Veringa, L. 239
Verkuyl, J. 51
Vlies, B. van der 123
Voet, H. van der 292
Voncken-Janssen, I. 200-203, 237, 278
Voorhoeve, J. 72
Voorst tot Voorst, B.J. van 298
Vreeman, R. 219, 265
Vries, B. de 78, 80, 91, 101, 129, 151, 170, 175, 211, 245, 298
Vroon, B. 204

Waal, C. 83
Wagemakers, E. 194-195
Wallage, J. 100, 102, 113-114
Walsem, J. van 171-172
Walsum, G. van 31
Weijers, S. 175
Wellink, N. 155, 298
Welter, Ch. 48, 54
Wermuth, E. 199, 206-207, 224, 273, 292
Werner, J. 205, 220, 298
Westerlaken, A. 231, 245-247
Wiegel, H. 59, 66-67, 88, 157-161, 170, 184
Wijckerslooth de Weerdesteyn, R. de 298
Wijers, H. 159-160, 171, 216, 247
Wijffels, H. 158, 204, 218-219, 238, 259, 299
Wijmen, P. van 223, 259
Wijn, J. 231
Wilde, J. de 30, 45
Wilhelmina, koningin 28, 33, 37
Willem I, koning 13
Willem III, koning 25
Winsemius, P. 259
Winter, F. de 138-139
Wits, J.W. 215
Wolffensperger, G.J. 123, 165, 251
Wolters, F. 127, 130-131, 133, 137, 148, 150, 152, 176-177, 248
Wöltgens, Th. 222, 224
Worm, G. 298

Zalm, G. 246-247
Zeeuw, W. de 76
Zijderveld, Ch. 259
Zijl, J. van 176-177
Zijlstra, J. 54-55
Zijlstra, R. 81
Zuijlen, M. van 216, 244, 251

KEES VERSTEEGH

DE HONDEN BLAFFEN

Het waren christelijke politici die aan het einde van de negentiende eeuw voor het eerst vorm en inhoud gaven aan de oppositie binnen het Nederlandse parlement. Vlak na de Tweede Wereldoorlog waren het opnieuw christelijke parlementariërs die tekenden voor een bevlogen oppositierol.

Toch wil de oppositie van het CDA, dat sinds 1994 opereert vanaf de zijlijn van de Nederlandse politiek, maar niet van de grond komen. Sinds de partij bijna vijf jaar geleden zowel de verkiezingen als de regeringsverantwoordelijkheid verloor, volgden interne strubbelingen elkaar in hoog tempo op: fractieleider Heerma kwam en ging, de partijvoorzitters Helgers en Lodders liepen de fractie voortdurend voor de voeten, en bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 moest de partij onder leiding van De Hoop Scheffer opnieuw terrein prijsgeven.

In *De honden blaffen* wordt de vraag gesteld waarom de oppositiejas het CDA zo slecht past. Op basis van gesprekken met de belangrijkste CDA-politici, maar ook met vrijwilligers en activisten uit het maatschappelijk middenveld, schetst Kees Versteegh de pijnlijke omschakeling die de eens zo machtige regeringsmachine na 1994 doormaakte. Mede door een uitstap naar de geschiedenis van de christelijke politiek ontstaat een heel nieuw beeld van de situatie waarin de christen-democratie na bijna vijf jaar oppositie verkeert.

ISBN 90-351-2063-9

9 789035 120631

Kees Versteegh (1961) volgde als politiek redacteur van *NRC Handelsblad* het CDA zowel in de regering als in de oppositie van nabij.

UITGEVERIJ BERT BAKKER